

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

VADARTHA-SAMGRAHA

(FOURTH PART)

ĀKHYĀTA-SHAKTI-VĀDA

BY

RAGHUNĀTH SHIROMANI BHATTĀCHĀRYA

WITH SIX COMMENTARIES

- (1) *Ākhyāta-vāda-rahasya*-BY MATHURĀNĀTH.
- (2) *Ākhyāta-vāda-tippaṇi*-BY RĀMCHANDRA.
- (3) *Ākhyāta-vāda-tippaṇi*-BY RAGHUDEV.
- (4) *Vyākhyā*-BY JAYARĀM.
- (5) *Vyākhyā*-BY NYAYA-VĀCHASPĀTI.
- (6) *Vyākhyā*-BY RĀMKRISHN.

EDITED BY

MAHĀDEVA GANGĀDHAR BĀKRE

Printed and Published by Natvarlal Itcharam Desai at
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS,
Sassoon Bldg. Elphinstone Circle,
Fort, BOMBAY, No. 1.

To be had from

The Manager

THE GUJARATI" PRINTING PRESS
Sawcon Buildings Elphinstone Circle,
Fort, Bombay No 1,

(Registered under the Copy Right Act)

श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यकृते

वादार्थसंग्रहे

आख्यातशक्तिवादः

(चतुर्थी भागः)

मथुरानाथतर्कवागीश्विरचिता आख्यातवादरहस्य-२ राम-
चन्द्रन्यायवागीश्वरभट्टाचार्यविरचिताख्यातवादटिप्पणी-
३ रघुदेवभट्टाचार्यकृताख्यातवादटिप्पणी-४ जय-
रामभट्टाचार्यकृत व्याख्या-५ न्यायवाचस्प-
तिकृत व्याख्या- ६ रामकृष्णनिर्मिता
व्याख्या- इति पटीका समन्वितः

मुम्बय्यां

कोर्टसर्कलख्ये प्रथिमाणे सप्तमवने

‘ नटवरलाल इच्छाराम देसाई ’ इत्यनेन स्वीये ‘ गुजराती ’

मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

पुस्तकप्रतिष्ठानम्
" गुजराती प्रिंटिंग प्रेस "
सप्तम विस्त्रिय एलफिन्सचन सर्टल,
कोर, बंबई १

वादाथसंग्रहः

(चतुर्थो भाग)

शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

व्याख्यापदुयुतः १३

मधुरानाथी

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीति
यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । व्यव-
हारादिव वाधकं विना विवरणादपि द्युत्पत्तेः किङ्क-
रोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं
विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनु-
कूलव्यापारे लक्षणेति भावः ॥ १ ॥

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादविवृतिः ।

इतितापरपुत्रेण वादयन् वज्रिना प्रचलदहुत्पद्धिः ।

मोहयप्रतिष्ठासामलोचना पातु कोऽपि नवनीरदच्छदि ॥

धीमता मधुरानाथ-सर्कवागीश्वरीमता ।

आख्यातशक्तिवादस्य क्विपते विवृति शुभा ॥

आख्यातस्य शक्ति निरूपयति—आख्यातस्येति । आख्यात यत्नस्वावच्छि-
न्नशक्त्यवताकमित्यर्थं, तेन वक्ष्यमाणहेतोरं वैपयिकरूपम । आख्यातत्वञ्च सङ्केत-
विशेषमन्वयेन आख्यातपदवर्धं, न तु जाति, तित्वादिना साङ्ख्यात् भागाभा-
वात् । शक्ततावच्छेदश्च न सत्, किन्तु प्रत्येक तित्वादिशक्त्य, आख्यातत्वप्र-
कारेणाज्ञानदशायां तित्वादिना ज्ञानात् शब्दबोधमात्रस्य शक्तिभ्रमजन्यत्वप्रस-
ङ्गात्, तित्वादिना प्रकारेणाज्ञानदशायां तत्प्रकारेण ज्ञानात् शब्दबोधानुदयस्य
भवमित्त्वान् । यत्नत्वञ्च प्रवृत्तित्व, प्रवृत्तित्व च रागाजयनावच्छेदजनना सिद्ध,
अह यते अह प्रवृत्तोऽस्मि अह करोषीत्यत्र यवसायमात्रिको निवृत्ति-जीव
नयोनि यादृशो जातिविशेष, विवृत्तिजीवनयोनि यत्नयो रागाजयन्वात् तथा-

१ यत्नवाचक्यम् इ पा २ 'शक्तिप्रदान्' इ पाठ ३ लीति प्रभे ३ पाठ.

४ त्युत्तर पाठ ।

हन्यवसायविरहात् । चेष्टाजनकतावच्छेदकं स एव निवृत्तेश्चेष्टाजनकत्वविरहात् ।
 सद्युक्तौ शरीरत्वमेव चेष्टात्वे मानाभावात्, तथापि चेष्टात्वस्यानुभवमिद-
 स्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वन्यापको निवृत्तिन्यायतौ जीवनयोनियत्नसाधा-
 रणो जानिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदक, स च नाख्यातस्य शक्यतावच्छे-
 दक तथासत्याख्यातस्य वृष्टानुपर्यापत्वात्तुपपत्तेः । सद्युक्तौ जीवनयोनियत्नसत्त्वे-
 ऽपि स्यात्तन्निवृत्तौ नित्यस्यद्वाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव वृष्टानु-
 शक्यतावच्छेदकत्वात् । एतेन ' प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिसाधारणं गुणविभा-
 जक प्रयत्नत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकम् । न चेदं पात्रगोचरनिवृत्तिद-
 श्यामपि पचतीत्यादि प्रयोग स्यादिति वाच्यं । निवृत्तेः क्रियातदुत्पत्ताभावात्
 विद्यानिष्कामाप्यस्वाल्पविच्छिन्नशिवयत्वानिरूपकत्वाच्च । तथाच व्यवहारासंभ-
 वात् आख्यातार्थप्रयत्न-धात्वर्थयोस्तादृशसम्बन्धेनैवान्वयस्य साक्षाद्भूत्वात् यो-
 ग्यनापनान् तथा प्रयोगस्येष्टन्यात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि लक्षण-
 या योग्यताभ्रमात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्वागत्वात् ' इति कस्यचित् प्रवृत्तित-
 मप्यभासम् । तथा सति आख्यातस्य वृष्टानुपर्यापत्वात्तुपपत्तेः गुणविभाजक-
 प्रयत्नत्वस्य जानित्वे मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य गुरुत्वाच्च । न च प्रवृ-
 त्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं चैत्रो वि श्रमितीत्यादौ कथं आसात्तदुत्पत्त्यन्यात्-
 भव इति वाच्यम् । तत्र आसात्प्रयत्नमात्रप्रतीते शरीरक्रियाविशेषस्य आसत्त्वात् ।
 न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं परमेश्वरो वेद वनि परमेश्वरो वे-
 दप्रवृत्तयति परमेश्वरो वेदं प्रयुङ्क्ते इत्यादौ कथं वेदाभिन्नसत्त्वात्तदुत्पत्त्यन्यत्वात्तुभव-
 वेदजननं कण्ठाभिव्यानात्तदुत्पत्त्यन्यत्वात्तुभवो वा इति वाच्यम् । कार्यसामान्य-
 प्रत्यभिज्ञानदा स्यान्न्यवसंनया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भाग-
 वतप्रयत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिणाद्वकप्रमाणमिदंत्वात् । यद्वा तत्र वषट्ठिपा-
 तांत्वे यत्नसामान्यमर्थं, अतुल्यत्वं विषयत्वं वा कर्मनिमित्तकत्वार्थं, आख्यात-
 स्यात्प्रयत्नमर्थं, आख्यातस्यैव वा यत्नसामान्यं लक्षणा इत्यादिपादुभय कण्ठाभ-
 विद्यातपर एव ।

केचित्तु परमेश्वरपदं तर्क्यवच्छेदपरं, वषट्ठिपातो कण्ठाभिव्यान एवार्थं,
 आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थं, आख्यातस्यैव वा परमेश्वरस्यैव विशेषेणाश्रय-
 त्वमर्थं, तथाच परमेश्वरपदं यथाश्रुतमेवेत्याहुः ।

तथामपि प्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन वृष्टानुमत्तादिनि हेतुत्वं । विवेकेतु-
 पादानात् आत्मादौ न व्यभिचारः । नन्वयं हेतुरभिद्व इत्यत्र आह-एव-
 तांति । एतन्नि पार्श्वं करोती यादिसक्यमध्यवर्तिना यत्नार्थं करोति वा यत्नवच्छे-
 दितुं शक्यं ।

पार्श्वं च . . . . .

करोतीत्यत्र करोतिना पश्यनीत्यादेरविवरणादसङ्गुतत्वापत्ते । स्वार्थव्याप्तवि-
 चरणादित्यस्य सर्वोपस्थातविवरणादित्यर्थः, इति केचित् । अयं भावः, पचति
 पात्रं करोतीत्यादिविवरणेषु पचतिपदं स्वस्वतया पचनपदं तिपदपरश्च, पा-
 चपदसमभिन्वाहारेण कृपातु पात्रसमानार्थकत्व-कृष्णमानार्थकत्वपरः, आ-
 च्यत्वमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पात्रसमानार्थकं, निषदं कृष्णमानार्थकमि-
 त्यादिभिर्य । एवं सर्वत्रैव विवरणे चरमपदे एव तत्पदसमभिन्वाहारेण तत्त-
 त्त्वानामार्थकत्वे लक्षणा । अतएव येन समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तद्व-
 विवरणमिति प्रामाणिका । ननु तथापि शक्यमितिपादकवाविशेषसम्बन्धेन
 कृपातुमत्र लक्षणादिना कृपातुशक्यप्रतिपादके शब्दे अनैरगमितवमित्यत्र आह,
 व्यग्रहारादिष्वेति । अथकं विना स्वमाध्यकापत्रं यद्विशेषणं तदभाषयत्तद्विशे-
 पभाषयत्तरेण, व्युत्पत्तेः न्युत्पत्तिसंभवात् अतिप्रसङ्गप्रकारेति यावत् । मवा-
 विषयव्यवहारो यथा मवादिषदशक्यत्वस्वरूप-स्वसाध्यस्य वापत्रं यद्विशेषणं
 लक्षणा-शक्तिभ्रमत्रयप्रतिपत्तिविवरणासम्बन्धेन मवादिषद्व्यवहारवत्त्वं तदभाषयत्ते
 सतीति विशेषणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यनासम्बन्धेन मवादिषद्व्यवहारवत्त्वमिति
 तथा कृपातुमत्त्वादिरूपविवरणमपि प्रकृतित्वादिच्छक्यतात्वादिभ्रमस्वमा-
 ध्यस्य वापत्रं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्तिभ्रमत्रयस्वमत्रयप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन
 कृपातुमत्त्वं नरमावदत्ते सर्वत्रैव विशेषणविशिष्टीभूयन्त्यशक्यप्रतिपादकताविशे-
 पसम्बन्धेन प्रकृतत्वात् यानादे अतिसम्बन्धित्यर्थः, तथाच निरुक्तवापत्रभाष-
 यत्वं हीनं विशेषण देयमिति भावः । अतएव “ अविषदं व्याख्येयोर्यमात्-
 मोपास्यत्कवाम्बुद्वारणश्च । वाचक्य मेपाद्विद्वेतेभ्यस्तु सतिपद्यत निद्वपरस्य
 दृष्टा ” ॥ इति पठन्ति । तत्रानुमानपदं व्यग्रहारादीतराजमानपरः, तेन व्यवहा-
 रार्थेन ह्ययुसादानवितोषः ।

स्वार्थव्याप्तित्वान्मु न्म्याख्यातस्य वि शक्यमित्यत्र आह, आद्यदातस्येति ।
 एव आख्यातस्य वाच्य इति यथाभूतं वाच्यार्थः । ननु तन्म्याख्यातपरवत्त्वापत्ते वि-
 मानमित्यत्र आह, ‘ पचनीनि, अग्नेदे कृषीया, अन्वयधाम्य विवरणे, विवरण
 स्वसमानार्थकत्वजापत्ते, जापत्ते जानन्वृत्त शब्दः, प्रमाप्यत्वर पत्रमप्यं, तथाच
 विवरणमेव मानमिति भावः । ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वं न शब्दविपदा
 शब्दे पदार्थक-वाच्यार्थत्वेपोरभाषादन आह-व्यग्रहारादिष्वेति । तथापातुमान-
 निषयं तस्य शक्तिभाषकत्वमिति भावः । अत्रमानश्लोकस्यमिति व्याख्यः ।

ननु विवरणेन कृपातुशक्यप्रतिपादकत्वं निवार्येन बोधितं, अति तु
 कृपातुप्रतिपादकप्रतिपादकत्वं तत्र लक्षणा कृपातु प्रकृतित्वस्य व्यापार्यदं
 प्रतिपादकत्वेऽपि विशिष्टीभूयत्वेनाह-किं करोतीति । विवरणस्य प्रमापकप्र-
 तिपादकविशिष्टविशेषणत्वे सतीत्यर्थः । विवरणस्य विजापितविवरणत्वं, वि-
 शब्दस्य विजापितविवरणत्वात् । ‘ वाच्यार्थस्य विना ’ आख्यातस्य प्रकृतित्व-

विशिष्टार्थत्व विना, अनुपपत्तरिति जिज्ञामानिर्वर्तकत्वात्प्रपत्तित्यर्थः । यद्-
 परिशिष्टे जिज्ञामितस्य तन्मन्वन्व प्रभवाक्येन बोध्यते परिशिष्टे विशिष्य तन्म-
 न्वन्वज्ञानेनैव जिज्ञामानित्तरिति भावः । तथाच आख्यातं प्रटित्वावच्छिन्न
 शक्यताक प्रटित्विशिष्ट जिज्ञामाया निवर्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमा-
 नप्रकारोऽवसेयः । तथापि लक्षणा-शक्तिश्चमात्रमन्वन्वेन ज्ञान विगर्हणीय, तेन ल-
 क्षणया प्रटित्विबोधके शब्द न व्यभिचारः । न च लक्षणागतिश्चमात्रं यप्रटित्व-
 त्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवामित्वनिवाच्य, हेतुन्तरसम्भवस्य ह्यन्त-
 रादृक्त्वोदिति निगमं । ननु पूर्वहती निरुक्तवाच्यताभावत्त्वविशेषणम् अत्र तु
 लक्षणागतिश्चमात्रमन्वन्व ज्ञानविशेषणमप्रतिद, प्रटित्वमप्याख्यातशक्यतावच्छे-
 दकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यमप्यायोग्यत्वापत्त्या अनुभूत्यापारादावाख्यात-
 तस्य गते इधारेवेतनतया चैतन्यात्प्रवच्छेदकतया च तत्र प्रटितमस्वास
 भवान् । अपचत्यपि चैत्रादीं कालिदादियन्त्रिभूमिभ्यन्व प्रटितमत्वमादाय
 चैत्र पचनीत्यादिव्यवहारवारणाव समवायावच्छेदकतात्पर्यरसम्बन्धनेन कर्तुं
 पदार्थ आख्यातार्थपत्रान्वयस्य साक्षाद्भवमित्यभ्युपेयत्वात्, आत्मा पचनीया
 दिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि नास्तभावेनापि, परमेश्वरो वेद वर्तनीत्यादीं पर-
 मेश्वरपदस्य तच्छरीरपरत्वं एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्वं इति साक्षात्मेन
 स्वैकवर्णयमित्याभङ्गा प्रार्थनमतभाशित्य परिहरति-अचेतनइत्यादिना ।
 'अचेतने' अनेनविशेष्यकत्वात्प्राप्तप्रकाररशुद्धिजनकं, 'अचेतनत्व' समवायाव-
 च्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन धनन्यवतो निवृत्तत्वे तेन चैत्र पचनीत्यादेन सह
 तदुल्लेखेन इत्यादिव्यवच्छेदार्थमुक्तं 'रथो गच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तुर-
 न्निवारयान इति लभ्यते, 'च' त्यर्थः । अनुभूत्यापारं लक्षणेति अनुभूत्या
 पार निवृत्तलक्षणेत्वयः । यादृशप्रणया प्रयोगे कथाया वादिनो न निग्रह क्षेत्र
 लक्षणा निम्ना । अनुभूत्वस्य धात्वधारयत्तार्थयापारयो समगतया स्फोर
 णापानुभूत्वेनोपादान, न तु लक्ष्यतावच्छेदक तदतभावः । व्यापारत्वञ्च कार्य
 त्व तच्च प्रतियोगितामन्वन्धन धमवत्त्वं प्रागभाववत्त्वं वा व्यापारत्वञ्च ॥ १ ॥

रामचन्द्रतर्कजार्गाशकृत्त्याख्या ।

आख्यात इत्येति । आख्यातत्वं शक्यतावच्छेदक यन्त्वञ्च शक्यतावच्छेद-
 कमित्यर्थः, तत्रारयानत्वं तुल्य वर्णन्याप्यज्ञानविशेष, न्यादयो लकारादशा,
 तथाचाप्राप्तस्य पचनीत्यादावादेन न्यादिना आदिनिनो लकारस्य स्वरणादेव
 यन्त्वविशिष्टस्योपस्थिति-शब्दबोधो विशेषदर्शिनः । चान्तस्य चं त्यादावेव
 यन्त्वविशिष्टशक्तिभेदादन्वयबोधः । न च त्याद लकारादणत्वमाशय विनि-
 शमनाभाव मवदान पाणिनिशुनित्वा न्यादीना लकारादणत्वबोधन न तु कथा
 वार्तनामित्यन्वैव विनिगमकत्वादिनि मप्रदायतिद । आख्यातपदात् त्यादयो
 जोः ॥ १ ॥ - आकारवर्णयत्तार्थपरिभाषातिप्रयत्नमन्वन्वनाख्यातपदत्वमेवा-

स्थाली पचनीत्यादी व्यापारत्वव्यापारस्य विवरणेऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्ति-
 यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्य शुद्धत्वमव बाधकमेव पचनि वाक्ययत्नवान् इत्यादिना
 धर्मिणो विवरणेऽपि तत्रान्यत्रैवत्यमव बाधकमिति भाव । तदाह "शक्तिग्रहं व्या-
 करणोपमानबोधोपमावाक्यादुप्यवहारतश्च । वाक्यस्य बोधाद्विवृतोर्वदन्ति सात्रि-
 श्यत सिद्धपदस्य दृष्टा " ॥ 'शक्ति' विवरणमित्यर्थं इति, तथाच शक्तिग्राहकाणां
 मध्ये विवरणस्यापि शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति न सिद्धान्तविरोध । विवरणस्य
 शक्तिग्राहकता च व्यवहारस्येव अनुमानोत्थापकतया । तथा च पचनीत्यादावाह्या-
 तपद यत्रत्वविशिष्टे शक्त यत्रत्वविशिष्टार्थकवृथातुप्रतिपाद्यार्थकसद्भूत्वादित्यापेक्षा-
 त्त्वमानम्, अत्रच वृथालुप्रतिपाद्यार्थकत्वरूप विवरण हेतुघटयमिति शक्तिग्राहका-
 त्त्वमानहेतुवृत्तत्वमेव विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वपदार्थ इति भाव । न च व्यवहा-
 रस्य शक्तिग्राहकत्वभावोऽन्यथा इति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । घट-
 पत्र घटत्वविशिष्टे शक्त, लक्षणाद्यत्रत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने
 घटत्वविशिष्टबोधकत्वपरन्वयद्वारस्य हेतुवृत्ततया शक्तिग्राहकात्त्वमानोत्थापकत्व-
 समवायः । 'कृत्यदने' शक्तिग्रहात्, स्वरूपतिपदस्य शक्तिग्राहकत्वदत्त शक्तिग्रहा-
 चकत्वादिति भाव । तत्र नैयायिकानां यत्रत्वविशिष्ट आह्वयान्तस्य विवरणवत्
 मीमांसकानां व्यापारोऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टोऽपि शक्ति स्यादिति न
 विवरणस्य शक्तिग्राहकतेत्यन आह-किं करोतीति । कृतिस्वरविशिष्टधर्मिक-रि-
 त्त्रिदमंत्रारकजिज्ञासाविषय विग्रहार्थं, 'विमिति त्रियादिशेषण, तथाच किं
 करोतीत्यस्य तादृशजिज्ञासाविषयाभिकृतिमानित्यर्थं, त्रियादिशेषणस्याभेदे-
 भाग्यस्य व्युत्पन्नत्वम् । न च विमिषय द्वितीयाया अनुभूत्यन्वयार्थं, तथा तानि
 त्रियेषणोत्पन्नानुत्पन्ननिग्रहविधि भाव । अस्तु वा विषयत्वमेव द्वितीयायं,
 तादृशजिज्ञासा च विग्रहार्थं इति । यत्रार्थस्य चिन्तितेति । पचनीत्यस्य
 यत्रत्वविशिष्टार्थकत्वविशेषं पचनीत्यस्यो यत्रत्वविशिष्टधर्मिकरावप्रकारकबोधो न
 स्यात् तथाच प्रथमप्रतिपादिनजिज्ञासानिवर्तकज्ञानजनकवाक्यस्यसुत्तत्त्व पच
 नीति वाक्ये न स्यादित्यर्थं । जगत्त्वान्तस्य यत्रत्वविशिष्टार्थकत्वे रथो गच्छ-
 तीत्यादिवाक्यस्योपयोग्यत्वापत्ति अर्धेन रथादी समवायवृत्तवृत्तेवाधारित्यन
 आह-अर्धेन इत्यादि । अर्धेनविशेष्यबोधजनक इत्यर्थं । अतदुत्तरादि ।
 तथाच रथो गच्छतीत्यादी समवायवृत्तव्यापारत्वजनोत्पत्ताभियानादिस्य रथा-
 दावर्त्तानि नायोग्यमेति भावः । इत्यप्र प्रार्थानमत्तम् ॥ १ ॥

रथुदेवमहाचार्येण आह्वयान्तयादृतीका ६

प्रणम्य नीरदराजैर्नैरामगुणमन्दिरम् ।

रथुदेवेन तन्वये ॥ १ ॥

नैयायिकेण चकार नितार्त्तु इत्यन्तं व्यापारत्वविशिष्ट-आह्वयान्तमेत्यादिना ।

यत्नो वाच्यः यत्नत्वविशिष्टो वाच्यः, यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमिति यावत् ।
 यथाभूते यत्नस्य व्यापारान्तर्गतत्वेन व्यापारसञ्चित्यादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतेः । श-
 क्यतादष्टैदकं चाख्यातत्वम् । तच्च रुटिसंबन्धेनाख्यातपदत्वम् । यदि च
 रुटिसंबन्धेनाख्यातपदत्वत्वं लक्षणेणैव अभियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात्,
 तथा च पञ्चदश्यादावपि कृतिबोधोपपत्तिः । तथापि ल्कारस्थाने शुभ्रादेर्दशनेन
 रुटिसंबन्धेनाख्यातपदत्वतो लक्षारस्य सर्व्वेदिति विमल्यते; तदा विशिष्य
 त्तिप्ल्यादिकमेव शक्यतावच्छेदकं बोध्यम् । एतेन दशलकारसाधारणं लत्वमेव
 शक्यतावच्छेदकमिति परास्तम् । तस्यैक्यामावात् मावे वा पञ्चदश्यादावपि
 कृतिबोधप्रसङ्गादिति । तथा च यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशान्दत्वावच्छिन्नं प्रति यत्न-
 त्वावच्छिन्नविशेष्यकरुटिसंबन्धपटिताख्यातपदवत्त्वावच्छिन्ननिष्पत्तिरपि पञ्चक-
 शानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति व्येयम् । ननुपदर्शितकार्यकारण-
 भावन्यत्वेन शुभ्राख्यातपदाद्यत्नविषयकशान्दबोधोपपत्तिरिति चेन्न । संबन्धत्वेन
 यदि हि पाक्राद्यनुकूलविषयकशान्दत्वावच्छिन्नं प्रति त्रिविधपरनिष्ठपञ्चादिधात्व-
 न्यवहितोत्तरत्यरूपानुपूर्वीगानस्य हेतुत्वं न कल्पते । वस्तुतस्तु शुभ्राख्यातपद-
 जन्ययत्नोपस्थितिकाले पाक्रो यत्नश्चेति निराहान्द्वयान्वात्पाक्रानुबलपानविष-
 यकशान्दबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदर्शिता-
 ख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्योपस्थित्या यत्नशान्दबोधे जननीये पञ्चतीत्या-
 द्यानुपूर्वीगानस्य सहनारित्यकल्पनेनैव केवलाख्यातपदाद्यत्नविषयकशान्दबोध-
 धारणसंभवात् ।

केचित्तु आख्यातस्य यत्नवाचकत्वे पाक्रगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले चैनः
 पञ्चतीत्यादिप्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिमुद्गावयन्ति तत्र भ्रष्टीमहि । प्रवृत्त्यभावात्ति-
 रिकनिवृत्त्याख्ययत्ने मानामावात् । वस्तुतस्तु निवृत्त्याख्ययत्नाङ्गीकारेऽपि न
 क्षतिः । यतः पञ्चतीत्यादिवाक्यात्पाक्रानुबलहेतरेव शान्दबोधोत्पत्त्या निवृत्त्या-
 ख्ययत्नकाले पाक्रानुबलहेतरेभावेन तदानीं तादृशप्रयोगस्य उपाविधप्रमात्मक-
 शान्दबोधजनकतयायोग्यत्वं सृष्ट्यादमेवेति । ये तूपदर्शितापत्तिभिषा प्रवृत्तित्व-
 मेवाख्यातपदशक्यतावच्छेदकमुपवर्णयन्ति । तत्र । तेषां यत्ने इत्येवमनवादान-
 जन्यतावच्छेदकक्रोडिप्रशिक्षित्वेन सिद्धायाः प्रवृत्तिवाक्यजातेरीशरीरकृतिमाधा-
 रण्ये मानामावेनेनैव वेदं वक्ष्यति वाक्याच्छान्दबोधानिर्वाहः परिचिन्तनीयः ।
 न च तत्राख्यातपदकृतो लक्षणया भानुपपत्तिरिति ध्यायाम् । तूपदर्शितरीत्या
 तादृशशक्येय वाक्यजन्यशान्दबोधस्य निर्वाहं लक्षणकल्पनस्यैवावश्यत्वात् । न
 चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टावच्छिन्नत्वे चैनः पञ्चतीत्यादिवदीचः पञ्चतीत्यादिप्रयो-

गापत्तिवारणायाः स्वमाख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्यत्वमुपगन्व्यमिति वाच्यम् । आत्मा पञ्चतीत्यादिप्रयोगवत्तस्यापि वारणममवात् । तथाहि-आख्या तस्य वृत्तत्वविशिष्टत्वाच्चकृत्वे आत्मा पञ्चतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत्र तथाविधप्रयोग शब्दार्थ, तथाविधशब्दत्रयप्रमात्मकशब्दबोधो वा । नाश । कष्टता स्वाद्यभिधानरूपशब्दवारणसत्त्वे तथाविधशब्दे इष्टापत्ते । नान्त्य । तथाविधशब्दबोधस्यापादकाभावात् । योग्यताज्ञानमेवापादकमिति तु नाशङ्कनीयम् । पक्षस्तथाविधशब्दबोधप्रसिद्ध्या तादृशसोर्धं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

ननु पाकानुकूलवृत्तिमात्रेण इत्यादिशब्दबोध प्रति तत्समानानारयोग्यताज्ञानस्य धर्मितानच्छेदकभेदेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् समानधर्मितावच्छेदकता प्रत्यासत्त्येन तथाविधयोग्यताज्ञानशब्दबोधयार्हेहेतुमद्भाव समुचित । तथा च पाकानुकूलवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दत्वानच्छिन्न प्रति पाकानुकूलवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशब्दबोधयो हेतुहेतुमद्भावे व्यसिधत्ते तादृशसम्बन्धेन पाकानुकूलवृत्तिप्रकारकज्ञानस्य आत्मत्वे सत्त्वात्तत्र तादृशबोधापत्ती स्वीक्रियमाणानां फलवत्तादृशपाकानुकूलवृत्तिमानामेति तादृशसोर्धापत्तिरिति तु मा शङ्किता । अवच्छेदकतासकधारच्छिन्नतादृशवृत्तिप्रकारतान्शब्दबोध प्रति तथाविधयोग्यताज्ञानस्य हेतुताया कल्पनीयतया आत्मा पञ्चतीत्यादी विशेषदर्शिनो तादृशयोग्यताज्ञानविरहेण तथाविधप्रमामकशब्दराधापत्तेरसम्भवात् । अथ चेश्वर पञ्चतीत्यादियाकल्पन्यतादृशशब्दबोधापत्तिवारणस्यापि सुलभत्वात् । नचैव सति ईश्वरो वेदं वर्त्तयति प्रयोगाद्बोधानुवपत्ति, ईश्वरेऽवच्छेदकता सम्बन्धेन कृतरभावादिति वाच्यम् । तत्र समवायसम्बन्धेन वृत्तिप्रकारकशब्दबोध प्रति तथाविधानुपूर्वाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादीश्वर, पञ्चतीत्यादितस्तथाविधशब्दबोधस्यानुव्यादेन तथाविधकल्पनाया सममवात् । अत्रास्तु आत्मा पञ्चतीश्वर, पञ्चतीत्यादिराकल्पन्यशब्दयोर्धेऽपि इष्टापत्तिमङ्गीकृर्न्तीत्यन्वयमधिकेन ।

ननु वृत्तत्वविशिष्टे अव्ययत्वस्य शक्ती किं प्रमाणमत आह-पञ्चतीत्यादि । किं करोतीत्यन्तरात्कमेति शेष । मयाख्यातविरण्णादिति । दशादृशानामयं कल्पनादि वयं । पूर्वोपरिश्रुताकल्पनापरशब्देनार्थक्येन विवरणमिदस्य तत्राज्ञायादिति भावः ।

ननु कथं विवरणस्य शक्तिप्रवृत्तौ शब्दविधवृत्तवृत्तविरण्णा वा । नाशः

पाक करोतीत्यादिवान्यस्य धावविषयकत्वान्मानबोधकत्वेन यत्ने आख्यातस्य
 शक्त्यभेदोपलक्षणतया तस्य शक्तिर्बहिः शब्दविधवा प्रमाणत्वसमवहत् । नान्यः ।
 साद्यदेतुप्रयोगासम्भवादिति चेन्न । आख्यातपद यत्नत्वविशिष्टे शक्तम्, वा-
 धक विना यत्नत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वात्, यत्नत्वविशिष्टशक्त
 पाकपदप्रतिपादितार्थकपक्षधानुवत् । यद्यद्यद्विशिष्टार्थनोपकपदप्रतिपादितार्थक
 तत्त्वविशिष्टे शक्तमिति सामान्यत्वात्सा विवरणस्यापि शक्तिप्राहकत्वसमवधात् ।
 ननुपदर्शितानुमानसम्प्रबोधकमत आह—न्यबहारादिवेति । बाधक विना अन्य-
 कत्वत्वप्रतिसंधान विना । इदं तु धर्मिण्याख्यातस्य शक्तिव्यवच्छेदार्थमुक्ताम् ।
 व्युत्पत्तेरिति । शक्तिप्राहकमयादित्यर्थः । तथा च विवरणहेतुकानुमानस्य
 शक्त्यप्राहकत्वे तुल्यव्युत्पत्त्या व्यवहारहेतुकानुमानस्यापि शक्त्यप्राहकतया भट्टत्वा-
 दिविशिष्टे षट्पदादेरपि शक्तिविलोपप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु विवरणं तत्रैव शक्तिप्राहकं यत्र नान्यलभ्यत्वप्रतिषेधमप्यार्था । प्रकृतेषु पाको
 यत्नत्वः पातत्वादिद्युतुप्रमादपि यत्नस्य एवमभवेनान्यलभ्यत्वात् अन्यल-
 भ्यत्वापि आख्यातपदशक्त्ये किमप्यस्य धर्मिण्येव आह—किं करोति इत्यादि ।
 यत्रप्रभे यत्नत्वविशिष्टे जिज्ञासितसम्बन्धबोधकसम्प्रयोगे, पचतीत्युत्तरस्योत्तरकाल-
 भाविपचतीत्यादियान्ये उपदर्शितप्रशनिवर्तकत्वस्य, मनार्थकत्व विना यत्नत्ववि-
 शिष्टे पाकसम्बन्धोर्धे विना । अयं भावः—यदर्थमिति शिष्टे यदर्थमप्यप्यधर्मिण्येव
 सम्बन्धो यत्रभवात्पचतीत्ये तदर्थमिति शिष्टे तदर्थमप्यप्यधर्मिण्येव सम्बन्धोत्तु-
 ताप्यात्पचतीत्ये, तदा तदुत्तरदेवस्य तदर्थमप्यप्यधर्मिण्येव सम्बन्धोत्तु-
 ताप्यात्पचतीत्ये जिज्ञासितसम्बन्धबोधके इत्यादृष्ट इति प्रभे भट्टत्वविशिष्टे इण्डन्य-
 त्वबोधक 'इण्डात् षट्' इत्युत्तरत्वान्ये तन्निवर्तनत्वम् । प्रकृते च आख्यातस्य
 यत्नत्वविशिष्टायाचकत्वे व्यापारशक्त्या पचतीतिवाच्यत्वात्पचतीत्युत्तरव्यापारबोधान्यु-
 धगमे यत्नत्वविशिष्टे पाकसम्बन्धोपामावाच्यत्वात् शक्त्यविशिष्टे जिज्ञासितस-
 सम्बन्धबोधक 'किं करोति' इति प्रश्नात्पचिनिवर्तनत्वानुपपत्त्या अन्यलभ्यत्वेत्याख्या-
 तस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिरावदपकीति ।

ननु रथो गच्छतीत्यादवाख्यातस्य यत्नबोधकत्वसम्बन्धेन व्यापारे शक्तिरा-
 वदपकीत्यत आह—अचेतन इति । अचेतनार्थमुत्पत्त्यविशेष्यबोधजनक इत्यर्थः ।
 अनुकूलव्यापार इति । अथलुक्त्वोत्कीर्तनं तु यत्नस्य तेन यत्नधेन व्या-
 पारेऽन्यपरफोरेणानु तदन्तर्भवित्वापि लक्षणीयत्वा व्यर्थत्वात् । तत्र गमन-
 स्थान्ये पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु यदर्थकदेनेनेति व्युत्पत्तिविरोधाच्च ॥ १ ॥

जयराममहाचार्यकृतान्यास्या ।

न्यायपञ्चानन श्रीमाञ्जयराम समासत ।

आख्यातनादव्याख्यानमातनोति मनोरमम् ॥

अनुकूलव्यापारत्वमाख्यातसम्बन्धतावच्छेदकमिति केचित् । अनुकूलत्वस्य सप्त
गत्याद्व्यापारत्वमात्र तथेत्येके । अनुकूलत्वमात्र तथेत्यन्ये । भातोरर्थे फलमनु
कूलव्यापारादिकमाख्यातस्येति मण्डन । तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारविशेषस्तत्त
ज्ञात्वर्थे । संख्यावर्तमानत्वादिकं कचिदाभयत्वात् आख्यातार्थ इति गुरुवस्तत्सर्व
निराचिकीर्णं प्रतिपत्नीते—आख्यातस्येति । आख्यातत्व सकेतविशेषसन्दर्भेन
आख्यातपदवचनम् । एतेन विमत्तित्वादयो व्याख्याता । तिवाद्यन्वयमत्य वा
तत् । इदं च साध्यकोटिनिविष्टं न तु शक्ततावच्छेदकं विनाऽपि तेन रूपेण
ज्ञान, तिप्त्वादिनाः शानादेश निरादितोऽर्थप्रत्ययेन निष्वादेरेव तत्त्वात् ।

परे तु तिप्त्वाद्यवच्छिन्नस्य सकेतभ्रमादेश बोध । शक्ततावच्छेदकानन्वये
शक्तयानन्त्यापस्था सर्वान् तत्तत्पदान्यतमत्यस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वादित्याहुः ।

यत्तु लट्, लिट्, एट्, लृट्, ऐट्, लोट्, लृट्, लिङ्, एङ्, लृङ्, ।
इतिदशालकारमाधारणलत्यावच्छिन्नस्य यत्ने, आदेशभूततिनादियुक्तिना तिप्त्वा
दिना एकवचनत्वादिना याऽवच्छिन्नस्यैरत्वादी लृप्त्वाद्यवच्छिन्नस्य धर्त-
मानत्वादी शक्ति । इत्य च पचनीत्यादी तिवाद्यादेशस्मारितलडादेरेव यत्ना
दिप्रत्यय । लडादेशयोपि शतृज्ञानचो कर्तरि शक्तिरादेश्यर्थेऽङ्तेलनामेदान्व
याऽनभवादिति उच्यते । ईदृशादेशादेशिभावसम्बन्धाधीनादेशिस्मृतेर्भूवाशुत्तरलत्या
दिना यत्नानुभावकत्वस्य च कथनं गौरवात् । वेदादिप्रयुक्ततिवाद्यन्वयतमत्येन
शक्तत्वौचित्याच्च । किं च तिवादीनामकैकत्र शक्तिरन्वयश्च लक्षणया शक्तिभ्र
माद्वा बोध इत्यस्तु, स्वयापि तिवादी शक्तिभ्रमस्वीकारात् । तिवादयो लत्या
देशा यस्य वेत्यत्र मुनिवचनातिरिक्तं प्रमाणमादर्शनीयम् । वचसा वचन इत्या-
दावनुभावकत्वेन कृतस्वादेशिनो देवेन देवत्येत्यादावादेशेन स्मरणं युक्तं
शस्माद्यङ्कृते सख्यावर्तमानत्वाद्यनुभावनतावच्छेदकनिष्वादिनैव यत्नानुभावक-
त्वम् । अनुभावनताया शक्ततायाश्चेत्तमवच्छेदकम् । एतेन लादय आदे-
शिनो निरर्थका एवति वैवाकरणमतमप्यपालम् । आदेशित्वे मानाभावात् ।
लस्य वादेर्वा तत्वमित्यत्र त्रिनिगमनाभाववाच ।

यत्तु एङ्कर्णपदत्वमेव शक्ततावच्छेदकम् । अस्तु वा पदमात्रस्य चरमवर्ण-
त्वमेव तथा, अन्यत्तु तात्पर्यमाहङ्, समुदाये शक्तत्वव्यवहारस्तु समासादाविव

गौण इति तत्र । तथा सति कलशादिपदस्यासाधुत्वापत्तेः । न च व्याकरणम्-
 त्यासत्वात्तया, शक्यभावे लक्षणाया अप्ययोगादर्शयन्त्वाभावे प्रातिपदिक-
 सहाभावेन तद्व्युत्पाद्यत्वस्वाभ्युपयोगात् । न च विनयः परमयः इत्यादिद्योतक-
 यदितिसमुदाय इव चरमवर्णशक्त्यापि कलशादिसमुदाये प्रातिपदिकसहासंभवः ।
 तत्र कृतद्वितसमाप्ताश्चेति प्रातिपदिनसंज्ञाविधानम् । न चैतत्प्रमथ्यवदितिद्वयस्य
 प्रपञ्च एव न ॥ विधायकम् । देवानित्यादेः प्रातिपदिकसहाकारणाय अप्रत्यय
 इत्यस्य प्रत्ययतदन्तभिन्नार्थवत्तया समानादौ प्रत्ययान्ते ततः प्रातिपदिकसहाया
 अतंमवादिर्त्पिचं शब्दपञ्चमीप्रकाशे ।

यत्तु अतीतेऽपि यत्ने वर्तमानत्वादिबोधनत्वेन पञ्चतीत्यादिप्रयोगापेक्षैत-
 नानत्वादिपानभोरेवोधारणान्तर्भावेन शक्तिः पुन्यन्तादिबत् । इत्थं च तिप्त्वा-
 दिबन्धेन शक्ततावच्छेदकमिति । तत्र । रथो गच्छति गयनेन स्थीयते इत्यादौ
 वर्तमानत्वबोधनापत्तेः । अतीते यत्ने पञ्चतीति प्रयोगापादनं चातीते व्यापारादौ
 रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगापादनेन तुल्यम् । मिलितानुमायकत्वात्कत्या तुल्यसमा-
 यान् च । नहि शक्तिवत्तच्छृणोऽयेकोकारणान्तर्भावेन संभवति तिप्त्वत्तस्याद्य-
 नेकावच्छिन्नानन्तविधवर्तमानत्वादी यत्नमन्तर्भावानन्तशक्तेः कल्पनामपेक्ष्य
 आख्यातत्वावच्छिन्नस्य यत्ने लट्त्वाद्यवच्छिन्नस्य वर्तमानत्वादौ शक्तिकल्पनेव
 स्वीयमी । यत्ततो यत्ने शक्ती वर्तमानत्वादौ निरुदलक्षणेति दिक् ।

चरतो वाच्य इति । अन यत्नत्वानच्छेदन वाच्यत्वान्वयादन्ययित्वावच्छेद-
 कस्य यत्नत्वस्य प्रकृतेः इतरूपतंत्रयत्नत्वान्वयावच्छेदकत्वत्वात्तस्तेन व्यापारम-
 क्तित्वादिनाऽपि यत्ने वाच्यबोधनाय शिद्धतावच्छेदकत्वत्वात्तस्तेन व्यापारम-
 नन्तर यत्नत्वेनेति वा पूरणीयम् । पञ्चतीत्यादि । पाक करोतीत्यादौ नियिष्टेन
 करोतिना कृन्धातुना शक्त्योमपबोधकत्वात्तस्य जानातीत्यादिधटकाख्यातभि-
 न्नस्य यत्नत्वात्तस्य निरूपणात् । भाव-पुत्रत्यार्थबोधदित्यर्थः । यत्तुतः करोति-
 नेति कृत्वीगामेदेन तथा च यत्नार्थककृन्धातुव्यतिरगवत्त्वादित्यर्थः । यद्य
 समानार्थकतया यस्य बोधकं तत्तस्य निरूपणं, भवति हि पञ्चतीत्यस्य चरमपद-
 लक्षणया स्वरत्वात्पार्कं करोतीत्यस्य च चरमपदलक्षणया स्वसमानार्थकपरत्वा-
 त्पयोरेभेदेनान्ययबोधः । प्रायशो विनयस्यले यद्वृत्तीहिममासोत्तरं प्रथमान्तता-
 स्वीकारात् । वृत्तो महीकद इत्यादौ प्रसिद्धवृत्तादियदार्थे महीकदपदवाच्यत्वादि-
 बोधात्त निरूपणत्वम् । उदर्यं प्रयोगः । क्तः यत्नार्थं च आख्यातस्य शक्यः
 शक्यतावच्छेदक वा आख्यातनिरूपणत्वात् । शक्त्यं तदवच्छेदकत्वं वा

हेतोः सप्रथ । विवरणे यत्रार्थकृत्प्रधात्वमेदं यत्र चामिद्विशङ्कायुदासाय ।
 अत्राप्योक्तत्वं शङ्कामयाकथेति—अत्रद्वारादिवेति । आकाशेन्द्रानाम्यामनुमानेन
 शक्तिग्राहकत्वमात्म्यम् । व्युत्पत्तेः शक्तिप्रमात । गङ्गायां तीरे इत्यादिविवरणेन
 शक्तिप्रमानुदयादाह—वाचकं विनति । इत्थं यत्रत्यदविवरणेन शक्तिपदशक्त्य
 मिति सामान्यमुक्त्याती तत्र व्यभिचारव्यवस्था हेतुत्वमिदं वाचकभावा निरे
 इत्यत इति मात्र । ननु यत्राश्वेऽपि पचति पाकयज्ञवानिति विवरणसत्या
 ह्यप्यभिचार । कर्तुं प्रथमान्तपदलभ्यत्व वाचकमिति चेत् यन्नस्याक्षपलभ्यत्व
 तथा । किंच करोतिविवरणं सन्दिग्धं, मीमांसवैश्यांगारव्यानिव्येन विवरणादत
 आह—किं करोतीति । किमित्यस्य त्रियाविशेषणत्वात् कीदृशेन इत्यर्थः ।
 यथाश्रुते कर्मप्रभे पाकमित्येवमत्र द्यात् जत एवाकं यन्नप्रभे इति । तेन
 भ्रन्त्याशेऽपि प्रथमविपर्ययाभावलाभात् पचनीयुतरे न्यूनत्वम् । यस्तु क
 कृतिरित्यादिश्रुतिस्वरूपप्रश्नकारणाय किं उपतीति कर्मविशिष्टापरमं नकारणाय
 च यत्रप्रभ इति । अत्र निष्ठासाधिव्यभिचारिणी कृतिरिति प्रथमवाक्यार्थः । किं
 पदस्य निष्ठासाधिव्यभिचारिणी शक्तं । निष्ठासा च प्रकृते सविपर्ययत्वा
 न्यधर्मप्रकारकहानेच्छा । कृति सविपर्ययादि -पास्या कृते सविपर्ययत्वेनो
 पस्थितौ तद्विपर्ययधर्मप्रकारकनिष्ठासाध्या आ सर्गिकत्वात् । यद्यपि कृतश्च सवि
 पर्ययत्वेन सामान्यतल्लक्षणाधर्मरूपेण च जातत्वात्, पाकविपर्ययकृतिमान
 द्यादिना चातुपस्थितेस्मात्निष्ठासाध्या दुर्भगा । तथाऽपि सविपर्ययत्वात्
 धर्मिणे निरपेक्षितप्रकारताकमानन्वनेच्छा वाच्या । अत एव पचतीत्युपरनाक्या
 पाह्यार्थकिंचिन्न एव तस्या निमृशे । न च प्रथमाक्यात् द्वितीयाधो विप
 र्यय प्रकारतयात्वाक्यात् ससर्गतया भासत इति वैयर्थ्यम् । स्वरूपतो विप
 र्ययनिर्देशे जानमात्रस्यैरेण्येन तद्वैयर्थ्यत्वाकिंचिन्कत्वात् । यत्तु तादृशजानान्तर
 स्यायमिदमेतैरेच्छेति । तत्र । तर्ह्युपरनाक्यापाह्यशानेऽपि शानान्तरस्यासि
 द्धत्वात् इच्छाया अनिच्छाव्यभिचारिणि दिर् । प्रभाषक्रममुद्विग्नधर्मरति
 किम शक्ति । प्रभाषक्रममुद्वि प्रथमनकनिष्ठासाधनकमुद्वि, सा च सप्रमा
 न्यधर्मग जातस्यानिघातविशेषरूपेणोपस्थितिरनया च को घट इत्यादरनिष्ठा
 रितविशेषधर्मवान् घट इत्यर्थः । निष्ठासालाभस्तु किंपदेन शक्यतापच्छेदका
 युगमकप्रविश्लेनाऽपि प्राञ्च । पचनीयुत्तगस्येति । पचनीयस्य यत्रप्रभो
 गस्य यत्रार्थकत्वमिनाऽनुपपन्नम् । तस्य तन्वनिपत्रत्वात् । तस्य तदर्थकत्वं
 च तदुपरनाक्यात्वात्कथैतेत्यासाय । अच्येनमिति अच्येनविशेषकबोधननके

अन्यदायगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्यप्र-
योगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-विद्यते-निद्रा-
तीत्यादौ च क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोरप्रतीतेः ग-
त्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च
प्रतियोगित्ये निरूढलक्षणा । चैत्रः पचति तण्डुलः
मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयावोभात् धात्वर्थ-
प्रतिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया सं-
बन्धमर्यादया तद्भानस्यासंभवादिति तु नव्याः ॥ २ ॥

तादृशि तण्डुल, पच्यते इत्यादौ न लक्षणेत्वन आह-रथ इति । तेन कर्तृविदि-
ताभ्यात् इति लभ्यते । चत्त्वर्थः ॥ १ ॥

(मधु०) व्यापारे निरुद्धि-लक्षणापत्त इत्यन् मत्तान्तरमाह-अन्यदीयेत्या-
दिना नव्या इत्यन्तेन । अन्यदीयत्वं रथादिनिवृत्त्य, मोदनादिमतीति, निभ्रल
इति शेष । आदिपदाभिधानाच्छ्रमसमसयोगादिपरिषद्ः । अप्रयोगादि-
त्यादौ पद्यन्व-तत्रपस्य 'आश्रयत्वे निरुद्धि-लक्षणा' इत्यपेक्षेनान्वयः । ननु वि-
द्यताभारत्त्वसंबन्धेनैव कर्तृपदार्थे गमनयागारान्वयस्य साक्षाद्भूत्यान् गमनवि-
दितव्यापारस्य च निभ्रले विद्यताभारमतिप्रसङ्ग इत्यन आह-जानातीत्यादि ।
तथाचारस्यसंबन्धीयाभ्यस्तरे निरुद्धि-लक्षणयोरेवमती वास्तु-व्यापारे निरुद्धि-
लक्षणा कल्प्यत इति भावः । अत्र च भूतार्थान्तराद्यादी व्यापारस्यापि प्रत्ययादुक्तमि-
च्छतीति । अत्र याग-भ्रातृलक्षणेच्छार्था तद्वृत्तप्रवृत्तरेषु प्रत्ययादुक्तं यतते
द्वेष्टीति । यत त्रैपयोग्यु प्रवृत्तितन्वृत्तमसम्भवेति भावः । इत्येव प्रवृत्तिव्यापार-
योरप्रतीत्यादि आत्म-जनोयोगादिभ्यो व्यापार आत्मनि सम्भवेन, अनिभ्र-
सङ्गनिरासोऽपि पाल्यर्थमिच्छित्तिरुक्तिनाधाररत्नस्य सङ्गफलविषयमाव्युत्पन्नमादेय
संभर्तात्युत्पन्नोक्तं विदिते विद्यतीति । विदे काल्पयन्विपरमर्थं, तदुत्त-
रुत्तिव्यापारयोश्च न घन्त्यासौ मभय, यत्र मेघ्यान्वयवार्त्तविद्येवारच्छेदेना-
त्मजनभयोगो विदा, मेघ्यान्वय्य पुर्वलनिष्पारत्नो वादीविद्यपटनिजानिदि-
शेच, तेन उक्तो विद्यतीति प्रयोगो नानुपपद्यतः । तादृगविदाभयन्वयस्यसाक्षा-
त्त्वनि मनोप्यादृतेनात्मन्यगिच्छित्तमसावसंबन्धेन, यदाह च म्यममवादिगमरे-
तादृगारभ्यन्व-लक्षणापरत्त्वसंबन्धेन, अनाधारणतदनुत्पन्नार्थो व्यापारश्च न
कृषिदात्मनि सम्भर्तादि वात् । वस्तुतस्तु, विदिते इत्यस्य पूर्व दिशार्त्तनि
पा विदा च मेघ्यान्वयवार्त्तविद्येयमन संयोग, तदाभयन्वयस्यसाक्षात्त्व आत्मनि
राममसादिगमरेदृतीगम्यसादृशत्त्वसंबन्धेन, म्यममसाव्यात्मन्यसादृशत्त्वस्य

वा परम्परासंबन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिममवेतद्रव्यत्वलक्षणैः परम्परा-
संबन्धेन, असाधारणतद्दृष्टताभयो व्यापारश्च न द्विविदान्मनिर्भवतीति
भावे । यथा स्वसमवायिममवेतशरीरारम्भकालद्वेष्वारिक्त्वापरम्परामबन्धेन
तादृगनिदाभयन्वमात्मन तथा तदनुकूलव्यापारस्य भादीविषादेरप्यात्मनि तेन
संबन्धेन सत्त्वममत्रादुक्त विद्यत इति । फलसंबन्धित्वरूपस्य विद्यमानत्वस्य
चातुल्यव्यापारो न कश्चिद्व्यवहारी समवतीति भावः ।

युक्तं चिदं. सत्ताप्यंनया तदनुकूलव्यापारस्यैवात्मभव इति भाव इति, तत्र,
हात्ताज्ञानेन्तदप्यंत्वे अविद्यतेत्यादी अस्तन्यायार्थान्तरत्वाद्य(न)न्वपारसे ।

ले । अतएव जानानीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठ प्रामादिकः, द्विविधात्र मात्रप-
दसंबन्धितो न पाठ जानानीत्यस्य पूर्वं गच्छतीत्यपि पाठ । तत्र गच्छति-
जानानीत्यादी फाल्गुण्यव्यापारयोः प्रतीतावप्याभयन्वस्य प्रतीतो न तत्र
लक्षणार्थमव इत्यत्र उक्तं गत्यादीनि, भादिना शब्दादिपरिग्रह इति ध्येयम् ।
'आभयत्वादि' निरुद्धिच्छणा इत्येतेननेनान्वय, जानानीनां चतुर्णामाभयत्वं
समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यम् । तेनामनि शैत्रादिशरीरे च जानानीत्या-
दिप्रयोगोपपत्तिः । न वा यणे जानानीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । गत्यादेराभयत्व च सम-
वायेनैव वाच्यं तेन यथाशयत्रिभु मबन्धेनाभयत्वमात्राय नानिप्रमत्त । न शैत्र-
मात्मा गच्छतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । इदत्वात् । अहं गच्छामि त्वं
गच्छसीत्यादी उच्चारविशदिविशीरस्यैव शैत्रत्वादिरूपेणात्मदादिपदशक्यतया
जातुपपत्तिः । अतएव आत्मा पञ्चमीत्यादिप्रयोगादरणाय अवच्छेदकतासंबन्धे-
नैव वस्तुपदार्थस्य आख्याताप्यंनयान्वयस्य शास्त्राङ्गत्ववादिनयेऽपि त्वं पचसि
अहं पचामीत्यादी नान्वयात्तुपपत्तिः । उच्चारविशदिविशीरस्यैव शैत्रत्वादिरूपेण
शुष्मदादिशब्दवाच्यतया अवच्छेदकतासंबन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्रान्वयसमवादिदिति ध्ये-
यम् । ननु तथाप्यनुकूलव्यापारे निरुद्धिच्छणा अवच्छेदकता, वणो नश्यतीत्यादी
वर्गादिषु वल्लमानोत्पत्तिश्चानाशविशिष्टव्यापारत्वत्वप्रतीते । तादृगन्यापाह्वता च
नाशकतावच्छेदकसंबन्धेन इत्यत्र आह-नश्यतीत्येवमिति । तत्त्वेनजातुमवा-
दिनि भावः । यद्यपि प्रतियोगिनामबन्धेन आभयन्वमेवाप्यंनयत्रापि समवति
आत्मा निदाना यतुरोरेन संबन्धितनासाधारणाभयन्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि
प्रतियोगिनामबन्धेनैवात्तुमवस्य तत्र सर्वजनमिदत्वात् तपरित्यागः । ननु
एषो गच्छति शैत्रो जानानीत्यादी वणो नश्यतीत्यादी च यान्वय-वस्तुपदार्थ-

योऽथ संसर्गमयांया आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्भानसंभवात् - नित्यं च तद्व्या-
 म्युपगमेन, भाव्यतासंभवं तु वर्तमानत्वं संख्या च यथाप्यथमर्थाऽनु इत्यत आह-
 चैत्र इति । अन्यथायोधादिति । चात्पर्यं कर्मतासंबन्धेन तद्वृत्त्य कर्तृतानि-
 रूपकत्वसंबन्धेन चैत्रस्यान्वयावोधात् । एवं चात्पर्यपानस्य कर्मतासंबन्धेन चैत्रे
 कर्मतासंबन्धेन च तद्वृत्ते अन्यथावोधावेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं ज्ञानं चैत्र इत्यादौ
 आश्रयतासंबन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयावोधावेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतेन पचति त-
 ण्युत्त इत्यादौ कर्मतासंबन्धेन तद्वृत्तादंर्थात्पर्यपानविशेष्यकत्वेनान्वयवोधाव-
 णाय चात्पर्यपानमार्थविशेष्यतया अन्यवोधावस्यानुत्पत्त्यात्, प्रकृते च नामा-
 र्थकर्तृविशेषणतया गमादिजात्पर्यस्यान्वये न विभक्ति वाचकमित्यादि प्रत्युक्तम् ।
 एतौ सं- पचतीत्यादौ चात्पर्यं-नामार्थयोर्भेदसंसर्गोपान्वयवोधावर्तनादुक्तं भवे-
 नेति, अभेदातिरिक्तसंबन्धेनेत्यर्थं, अभेदस्तादात्म्यं, ' साक्षादन्वयस्य ' साक्षा-
 दन्वयस्य, ' अणुरपचतया ' गदान्त्वतया, नामार्थान्वितस्य विभक्त्यर्थ-
 स्य चात्पर्यं चात्पर्यान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थं बोधस्य सम्बन्धत्वा-
 द्दुक्तं साक्षादिति । तद्भानेति । आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्भानित्यर्थः । अत्र प्रा-
 तिपरिहिन्ययातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन न तद्वृत्तं मध्येदित्यत्र न्यायनये तन्म-
 र्थस्य विशेषणताविशेषसंबन्धेन चात्पर्यं अन्यत्वं । गुरुरनये अतुयोगितासंबन्धेन
 चात्पर्यस्य नान्यं अन्यवो मातृपपत्र । अथएव ज्ञानपरिच्छेदा इत्याशयपि वर्य-
 र्थस्य चात्पर्यं अतुयोगितासंबन्धेन प्रतियोगित्वया च साक्षादन्वयो मातृपपत्र ।
 न चानेशातिरिक्तसंबन्धेन पान्तज्ञानादिप्रकारक-चैत्रादिविशेष्यकं शाब्दबोध-
 पचति चैत्र ज्ञानं चैत्र इति वाक्यात् योग्यतातात्पर्यादिमानसत्वेऽपि कुतो न
 ज्ञापते सति कारणन्तोभे वाप्यानुपपत्त्यासंभवादिति वाच्यम् । यादृशातृपू-
 र्वास्तदाहान्वयवोधाऽनुपपत्तिदस्तादातृपूण्यात्वात् हेतुतया पात्रविशेषकारण-
 विरहादेव ततस्तदनुत्पत्त्यात् ।

केचित्तु चात्पर्यनिष्ठविषयतानिरूपिततासात्प्रतियोगितासंबन्धवच्छिन्ननिपा-
 नातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति धारुतरप्रत्ययजन्यो-
 पस्थितिर्विशेष्यनासंबन्धेन कारणम् । यद्वा तादृशविषयतादिकपितोक्तसंबन्धा-
 वच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निष्ठातृपूण्यात्पत्ति-
 निर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणमतो न तस्मात् तादृशवोऽः इत्याह । तदसत्,
 चात्पर्यनामार्थयोऽनुपपत्त्यात्प्रामत्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

(राम०) एतन्मत्तं द्रुपयितुं स्वमतं दर्शयितुंशाह-अन्यदीयेत्यादि ।
 अन्यदीयेत्यादिशमारम्य नन्यादुत्पन्न एवो ग्रन्थः । र्थयोग्यतातृपूण्यात्-
 दनादिमति निश्चले हस्तादादित्यर्थः । ननु गमनीयदित्यापार एव गच्छती-
 त्यस्यार्थो वाच्य इति नोक्तोप इत्यत आह-ज्ञानातीति । ' गच्छतीत्यादि-
 विग्रहादहणवाहुत्त्वप्रदर्शनात् । ननु जानानीत्यादौ ज्ञानातृपूणे व्यापार भात्मनि

मनोयोगादिवै प्रतीयतामित्यत्र भावः—विद्यत इति । धात्वर्थस्य वर्तमानकाल-
 संबन्धादेरनुकूलव्यापारस्य गमनादौ वापात् गमत्वं विद्यत इत्यन्यादुपपत्ति-
 रित्यर्थः । निद्रान्तीति । मेध्यानामनादीधिज्ञेयेण मनस्य संयोगो निद्रा, न च
 संयोग आत्मनि स्वाश्रयमन प्रतिपोगिरित्पञ्चसंयोगलक्षणपरम्परासंबन्धेन
 वर्तते इत्ययं पुरुषो निद्रातीति प्रयोग उपपत्तेः । चिन्मणसंयोगश्च तत्तदान्मी
 यादृष्टादृष्टमनसि तत्तदात्मीयनाव्यवहारनियामनत्वात् सिद्धः । केवलमात्म-मनसो
 देव । एवं मन प्रतिपोगिकसंयोगेन मनो न मनसिति मेध्या निद्राति मनो निद्राति
 इत्यादयो न प्रयोगाः । न च निरुपपरम्परासंबन्धेन मेध्यान्त-वर्णसंयोगो
 यथा आत्मनि वर्तते तथा तदनुकूलव्यापारो मेध्यात्रिया मन त्रिया वा स्वगन्ध-
 मेध्यान्त-वर्णसंयोगाश्रयमन प्रतिपोगिकत्रिपञ्चसंयोगेनात्मनि वर्तते इत्यत्र
 त्रियादनुकूलव्यापारस्य संबन्धसंशयेति वाच्यम् । तादृशपरम्परासंबन्धेन तदनु-
 कूलव्यापारस्यात्मनि विविष्टद्वयभादेन तादृशपरम्पराया संबन्धत्वे मानाभा-
 वात् । मेध्यान्त-वर्णसंयोगस्य च उपपरम्परासंबन्धेनात्मनि विविष्टद्वयभा उ-
 परम्पराया संबन्धत्वमात्रस्यकमन्यथा स्वनिद्राया विविष्टद्वयद्वयत्वादायते । अत्र
 एव यत्र प्रयत्नयोग्यताश्रयच्छेदेन प्रयत्ने जाते तेन प्रयत्नेन तदाह्वीकर्म जायते तेन
 च कर्मणा तदाह्वी मनसि मेध्यायां वा नोदनाभिचारी जायते ततो मनसो मे-
 ध्याया वा कर्मात्पत्ति तदनन्तरं उत्तरदेहे मनसि मेध्यायां वा मेध्याया मनसा
 वा सयोगान्न मेध्या-मन संयोगादनुकूलव्यापारस्तत्तदाह्वीकर्मच्छेदतेरात्मनि संब-
 धेन कथं तादृशकृतैरप्रतीत्यभिधानमित्यपास्तम् । ईदृशादनुकूलव्यवहारत्वेन धात्व-
 र्थस्यरूपतायार्थे अन्यथादिरहात् । अन्यथा तदनुकूलव्यवहारकृतकृतावपि तुल्यव्यायेन
 धात्वादेरनुकूलव्यवहारसंबन्धेनानुव्यापार्या अपचन्यपि तादृशव्यवहारी पवतीतिप्र-
 रण्यप्रमद्वात् । अत्र च त्रियादनुकूलव्यवहार-व्यापारयोरप्रतीतेगभयत्वे निरुदलक्षणे-
 त्यर्थः । गच्छतीत्यादौ कर्त्राख्याते आश्रयत्वे निरुदलक्षणावाच्येत्यर्थः । त्रियादनु-
 कूलव्यवहार-व्यापारयो प्रतीती शक्तौ च बोध स्यादिति निरुदलक्षणायां मनाभावात्
 एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तशुक्तं, लक्षणाया निरुदत्वज्ञानादितान्पर्यानादिप्रयोगयो
 सामानाधिकरण्यात् । न चैवमनादितात्पर्यानादिप्रयोगयो सत्त्वे प्रतीती घटप-
 दादिवत् कर्त्राख्यातस्याप्याश्रयत्वे शक्तिरेव कल्पनामिति वाच्यम् । यत्र लक्षणे
 शुक्तं घनादितात्पर्यानादिप्रयोगी तुल्यौ तत्र तादृशेन लक्षणे शक्तिशुक्तं
 निरुदलक्षणेति सर्वमिदम्, अन्यथा नीलादिपदस्य बीडरुपादावपि नीलरूपपदा-
 दावपि शक्तिप्रसङ्गात् अनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोऽप्यत्र तुल्यत्वान्, तथाच
 प्रतीतेऽप्यार्यात्मस्य कृती आश्रयत्वे च तयोस्तुल्यत्वे कृतावेव शक्तिकल्पनं शुक्तं
 न स्वाश्रयत्वे, आश्रयनात्वस्य जातीतरत्वेन कृतिन्वजान्यपेक्षया गुरुत्वात् । सामा-
 न्यत्व-विशेषत्वस्य जातिकल्पनदितरत्वेरस्यादावपि तादृश-गौत्रपदार्थत्वादिति
 भावः । इत्यत्र निरुदत्वेन शक्तिकल्पनप्रसङ्गात् तादृशत्वात्, तथाच निरु-

तैराभयत्वप्रकारकात्रमवानुकीर्त्तयत् । एवं नद्वयतीत्यादौ प्रतियोगित्वलक्षणा-
नङ्गीकारे घटे न नद्वयतीत्यादौ ननर्थान्वयात्प्रपत्तिः । तथाहि दयाभयतासंबन्धेन
नाशस्याभासः प्रत्येतन्म्यस्तदा स्वष्टितिसंयोगादिनाशस्य घटे सत्त्वेन वाषापतिः ।
अथ प्रतियोगितासंबन्धेन नशस्याभासः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वा-
दियत् प्रतियोगित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरहत् । प्रतियोगित्वे लक्ष-
णास्वीकारे च नामप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र च न
कोऽपि दोषः । एवं घटे ज्ञानातीत्यादौ नमत्वस्य केऽलसंबन्धत्वे घटे न
ज्ञानातीत्यादौ नभयान्वयात्प्रपत्तिर्विपयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वा-
भावादेरभयद्वौष्पमित्याहुः ।

नश्यास्तु चैवो ज्ञानमित्यादौ समवायसंबन्धेन चैवविशेष्यरुजानप्रकारकात्वप-
क्षोपकारण्याय चैवविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रतिज्ञाघानूनरविभक्तिजन्या-
श्रयत्वोपस्थितित्वेन हेतुना वाच्या, तथाच चैवो ज्ञानातीत्यादौ आभयप्रकारणा-
विरहे तादृशोपस्थितिर्विरहादेव नाशयः इत्याशयत्वलक्षणाङ्गीकृत्यते, एवं पाक-
स्तण्डुल इत्यादौ पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकशाब्दोपकारण्याय पाकविशेष्यक-
तण्डुलप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति तण्डुलप्रकारकशाब्दोपकारण्याय कर्मत्वात्प्रपत्तिरिति
हेतुना वाच्येति तदभावादेन चैवः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादितासंबन्धेन
पाकादौ तण्डुलप्रकारकत्वसंबन्धो न जायते, यत्र च तत्रापि तण्डुलप्रकारको
घमाविभक्तौ कर्मत्वादि लक्षणा त्रियते तत्र जायत एव पाकादौ तण्डुलप्रकारको
दोषः । नचैवं तण्डुलं पचतीत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिर्द्वयकारण-
पाकादौ कर्मतासंबन्धेन तण्डुलप्रकारकत्वसंबन्धोऽस्तु न तु कर्मताविशेष्यक-
तण्डुलप्रकारको दोषः । तण्डुलं पचतीत्यादिममिच्छाहारस्य पाकविशेष्यक-तण्डुल-
कर्मकत्वप्रकारकशाब्दत्वापेक्षया तापदेव पाकविशेष्यक-कर्मतासंबन्धक-तण्डुल-
प्रकारकशाब्दत्वादीनां कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव श्वाप्यत्वादिति चेत्
सत्यमेतत्, यदि नाशभयविशेषो भवेदिति । एवं तु केवले तण्डुलमित्यादौ कर्म-
तापि तण्डुलप्रकारकत्वोपस्थात्प्रभयच्छिदतया तण्डुलमिति वाक्यस्य धर्मताविशे-
ष्यनतण्डुलप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाच तण्डुलं पचतीत्यादा-
दपि सामासीकत्वादेन तण्डुलकर्मकत्वेन पाकविशेष्यकत्वान्वयसंबन्धोऽस्तस्य वाच्यः ।
न च कर्मत्वं तण्डुलस्य पाकस्तण्डुलीय इत्यन्वयसंबन्धः स्थान्महावाक्यार्थसंबन्धे
कर्मत्वविशेष्यत्वप्रदेशे गौरवादिनि वाच्यम् । तथा सति तण्डुलं पचतीत्यादौ
एहवाक्यतामङ्गप्रसङ्गात् विशेषभेदस्य वाक्यभेदकत्वान् । किञ्च चैवो मानं पचति
न तण्डुलमित्यादौ पाके ननर्थतण्डुलकर्मत्वाभावात्प्रतीत्यर्थं कर्मतापे तण्डुलस्य
प्रकारता वाच्या कर्मत्वादेरुत्पत्त्यनियतकनया कर्मतासंबन्धवाचित्यप्रतियोगि-
ताह-तण्डुलाभावसंबन्धात् आशयत्वादिसंबन्धावच्छिद्यप्रतियोगिताक-
तण्डुलाभावात्साम्युपगमे च तण्डुलपाकवच्छेदपि तथा प्रयासप्रसङ्गादिनि वदामः ।

ननु ज्ञानातीत्यादिचक्षुष्यस्य व्यापारे आख्यातस्य लक्षणवैभोषणौ तत्राभ-
वत्ये लक्षणावल्पनमनर्थकमिति चेत् । अल्पतव्यापारे (१) लक्षणाकल्पनापेक्षया
आभये तदल्पनाया लघुत्वात् । विद्यते निद्रातीत्यादी आख्यातस्य व्यापारबो-
धस्त्वप्रसक्तिरेव न वर्तमानकालस्यन्धित्वस्य विद्यतात्वर्गस्य सिद्धाम्न स्योय-
रूपस्य निद्रापदार्थस्य चानुलो यो व्यापारतत्पुण्यादावभावादिति भावः ।

ननु ज्ञानातीत्यादी आख्यातस्य आभयत्वे लक्षणकल्पने चैतोऽप घट ज्ञा-
नातीति प्रयोगकाले घटज्ञानाभावनति मैत्रे मैत्रोऽप घटं ज्ञानातीति प्रयोगावधि ।
एककालीनत्वसम्बन्धवच्छिन्नतदाश्रयत्वस्य तदानीं मैत्रेऽपि सत्त्वात् तत्तत्सम्-
न्धावच्छिन्नाभयत्वे लक्षणकल्पने पुनरतीव गौरवात् । तदपेक्षया व्यापारे लक्ष-
णाकल्पनमेव व्यायोऽतिप्रसङ्गस्य त्वदर्शितरीत्याचारणीयत्वात् । यदि चाख्या
तस्याभयत्वत्वेनाभयत्वसामान्ये लक्षणा ज्ञानातीत्यादी चाभयत्वत्वरूपेण समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नाभयत्वस्यैव बोधस्तथैव कार्यकारणभावकल्पनाद्यपि व्यापारे लक्ष-
णापेक्षया गौरवापधिरित्यत आह—गत्यादिमस्वेति । आदिना ज्ञानादिमत्त्वप-
रिमहः । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । तथा चानुभवानुरोधेनागत्या तत्तत्सम्-
न्धावच्छिन्नाभयत्वे लक्षणा तथाविधगुणस्वरकार्यकारणभावो वा कल्प्यत इति भावः ।

केचित्तु ननुपदर्शितस्थलेषु व्यापारस्यैवाभयत्वस्याप्यप्रतीतेरल तत्र लक्षणवेत्यत
आह—गत्वादिमत्वेतीत्याहुः । नन्याख्यातस्य मुख्यार्थवाचस्थले सर्वत्राभयत्वे
लक्षणकल्पनं न समवति । घटो नस्वतीत्यादी प्रतीत्यसम्भवात् । घटस्य नष्ट
त्वेन नाशाश्रयत्वाभावात् प्रतिप्रयोगितासम्बन्धेन नाशत्वावच्छिन्न प्रति प्रतियोगि-
नस्तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वानुरोधेन नष्टस्यापि प्रतियोगिवासासम्बन्धेन नाशाश्रयत्वा
ङ्गीकारे पुनर्लापत्वात् प्रतिप्रयोगित्व एव लक्षणकल्पनस्योचितत्वादित्यतस्तथैव
आह—नश्यतीत्यादौ चेति । निरुदेति अनादिमिदेत्यर्थः ।

ननुपदर्शितरूपव्यवसाये तत्र शक्तिरेव निमित्ति न कल्प्यत इति चेत् मत्त
त्वरूपत्पुण्यशक्त्यवच्छेदकसम्बन्धेन तत्तत्सम्बन्धवद्विज्ञानवत्सत्त्वावच्छिन्ने शक्तिक
ल्पने गौरवज्ञानरूपप्रतिबन्धस्य दत्तक्याञ्छक्ति प्रसज्येत । न चाभयत्वस्यातिरि-
क्तत्वमप्युपेत्य तदवच्छिन्नशक्तिरूपने वाचनाभाव इति वाच्यम् । तर्हि व्यापा
रत्वमतिरिक्तमप्युपेत्य तदवच्छिन्ने शक्तिकल्पनस्योचितत्वात् । न चेशपत्ति ।
तथा सति विनिगमनाभावादन्तत्तद्वर्थावच्छिन्नं शक्ति कल्पनाप्रवेक्ष्य लक्षणकल्-
पनत्वस्यावच्छिन्न एवाख्यातस्य शक्तिरूपने वाचनाभावात् । एतेन समवा-
यित्वमतिरिक्ते रीकृत्य तदवच्छिन्ने आख्यातस्य शक्तिरन्वय लक्षणवेत्यप-

स्तम् । उपदर्शितविनिगमनाविरहेण तत्तदनन्तधर्मावच्छिन्ने शक्तिरूपनाप्रयु
त्तगौरवस्य आगरुकत्वादित्यग्रे वक्ष्याम ।

ननु चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयत्वे निरुद्धत्पणाकल्पन निरर्भकमेव । तत्राभ
यता सबन्धेन चैत्रे ज्ञानरूपधात्वर्थस्यावयेनैवोपदर्शितान्यबोधोपपत्ते । तत्राभ
यत्वप्रकारकानुभवस्त्वसिद्ध एवेति चिन्तामणिकारमते दूषणमाह—चैत्र पच-
तीत्यादि । अन्ययावोधादिति । चैत्र पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासबन्धेन
पाके तण्डुलस्य, यत्र पच्यते तण्डुल इत्यत्र पाके कर्मतासबन्धेन मैत्रस्यान्वया
ननुभवादित्यर्थ । धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि । धात्वर्थनामार्थयोरभे
दातिरित्तराधात्सबन्धेनान्वयबोधस्याल्युत्पन्नत्वयेत्यर्थ । अत्र स्तोत्र पचतीत्या-
दावभेदसबन्धेन धात्वर्थे ' नामार्थस्तोत्रस्यान्वयाद्युत्पत्तिमद्भोऽतोऽभवादिति-
रिसेति । ननु तत्र विशेषणविभक्तेरेवाभेदोऽर्थस्तत्रैव स्तोत्रस्यान्वयोऽनुपपेयते
तथाच तत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेऽपि न दोष । नामार्थप्रत्ययार्थयो-
रेव तत्रान्वयबोधस्योत्पन्नत्वादिति चेत् । सत्यम् । विशेषणविभक्ते साधुत्वार्थ
कत्वेऽभेदार्थकत्वासम्भवात् । तस्या अभेदार्थकत्वेऽपि लुप्तविभक्तिमननुसदधा
नस्य स्तोत्र पाक इत्यादावभेदसबन्धेन पाके स्तोत्रान्वयबोधस्यानुभवसिद्ध
तथा तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणव्यावृत्तिदानसम्भवात् । तत्र लुप्तविभक्तेरुस
धान विना शाब्दबोधानङ्गीकारे गत राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसन्धि
नि रक्षणया तत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । तण्डुल पचतीत्यादौ पाके तण्डुल-
कर्मत्वस्यैव कर्मतासबन्धेन तण्डुलस्यापि बोधोपपत्त्या तत्र व्युत्पत्तिमङ्गप्रसङ्ग-
वार्त्ताय साक्षादिति । नामार्थधात्वर्थोभयान्वितविभक्त्यर्थतिरिक्त्यर्थ । ननु
तथापि ' न कलञ्ज भक्षयेत् ' इत्यत्र विष्यर्थबलवदनिष्ठाननुबन्धितव्यतिरिक्तेऽष्ट-
साधनत्वादित्यनर्थाभावस्य धात्वर्थे कलञ्जभक्षणदाबन्धवात्तत्रैव व्युत्पत्तिमङ्ग
परिहारोऽशक्य इति चेन्निराशातिरिक्तत्व नाम्नि विशेषणीयम्, स्वीकुर्वतां धा
ननुपदस्थाभाववति लक्षणा, तस्याभेदसबन्धेन धात्वर्थे अन्यय इति । सन्धम
र्थादयेत्यादि । चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयो समर्तामर्थादया वाश्रय
त्वस्य भानासम्भवादित्यर्थ । तथा चैत्राद्युत्पत्त्यनुरोधेन नामार्थनिष्प्रभेदाति
रिक्तसम्भवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासबन्धेन शाब्दबुद्धित्वा
वच्छिन्न प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते प्रकारतासबन्धेन हेतुत्वं
कल्पनीयम् । एव धात्वर्थनिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासबन्धेन शाब्दबुद्धित्वा
वच्छिन्न प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते प्रकारतासबन्धेनेत्यपी-

ति न चैवो जानाति इत्यादावाभयतासम्बन्धेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थे अन्य-
बोधोपसंभव इति भावः ।

अथ चिन्तामणिकारमतानुयायिनः—चैत्र. पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासं-
बन्धेन तण्डुलस्य पाके अन्यपरोपवारणाय नामार्थनिष्ठतथाविधप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपित-
शक्ति(वृत्ति)ज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनमस्य, धात्वर्थ-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति
तथाविधोपस्थितेः हेतुत्वकल्पन निष्प्रामाणिकत्वात् नादरणीयम् । तथा च चैत्रो
जानातीत्यादावाभयतासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नामार्थेऽन्यबोधे बाधकत्वात् आभ-
यत्वे आख्यातस्य निरुद्धलक्षणाकर्षणं किमिति तु न जानीमहे ।' सम्वाख्यातस्य
आभयत्वे लक्षणानङ्गीकारे जानातीत्यादावाभयप्रकारकान्वेषणोपानुभवापल-
पप्रसङ्ग इति चैत्र, प्रायः स्वभावानुभवनलक्षणा बाधकयुद्गायसीत्याहुः ।

अत्र विरवन्ते बहवः—जानातीत्यादावाख्यातस्य घटादौ स्वारणिकलक्षणा-
ज्ञानकाले ज्ञानीयो घटादिरिति शाब्दबोधोपस्थित्यर्थं घटादिविशेष्यज्ञानप्रकारक-
शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति शाधातुसमभिव्याहृताख्यातज्ञानजन्यघटास्तुपुस्थितेहे-
तुत्वकल्पने घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनरूपस्या गौरवान्द-
पेक्ष्य तदनिवेश्य ज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्द-
बुद्धिं प्रति आख्यतपदबुद्धिनितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्व-
कल्पनैव ज्ञायसी १ तथा च तादृशकृतकार्यकारणभावात् नच चैत्रो जाना-
तीत्यादावाभयतासम्बन्धेन चैत्रे शाब्दधात्वर्थस्थान्वय इति तत्राख्यातस्याभयत्वे
लक्षणाधर्यकीति ।' सत्तु घटत्वपटत्वादिकमनिवेश्य तथाविधकार्यकारणभावक-
ल्पने ज्ञानीयो घट इति योग्यताज्ञानबन्धनव्याविधाख्यातपदजन्यपदोपस्थितिद-
शायां ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्य समवायसम्बन्धेन आत्मन्यापत्तिर्दुर्बारा, यदि
च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्या शाब्दबुद्धियोप्यताज्ञानयोर्पि कार्यकारण-
भावः कल्प्यते तथापि भिन्नविषयानुमितिनामस्यभावरूपकारणतावत्तदा तथा-
विधशाब्दबोधोपापत्तेरतन्मि नस्यगोऽपि तु सम्भवेऽप्येवमस्य घटपटत्वादिक नि-
वेश्य तत्राविधसमभिव्याहृताज्ञानजन्योपस्थितिशब्दबोधयोः कार्यकारणभाव-
रूपनमिति किं बाधकम् । चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आभयतासम्बन्धेन ज्ञानस्या-
न्यय इति तत्र, उपदर्शितशाब्दबोधपदजन्योपस्थित्योर्विषयभेदेन कार्यकारणमात्र-
कल्पने तत्रद्विपपकत्वेः गद विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यात् कार-

गतप्रच्छेदरगौरवाच्च तदुपेक्ष्य घटत्वादिबृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वान्च्छिन्न
प्रति घटत्वादिबृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरसम्बन्धस्य सम्यग्भूतया
धारण्यमभवात् ।

तथाहि—विरोधसामग्र्यभावेन शानीयो घट इति शब्दबोधे जननीये शाधा-
तुपदसमभिव्याहृतख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टघटत्वप्रकारज्ञानादे सहजा
रित्व कल्पनीयम् । घटत्वप्रकारज्ञाने च तथाविधोपस्थितिभेदनिष्ठ च प्रसारता-
संबन्धेन यस्वाधिररण तद्विरूपितविरयतासंबन्धावच्छिन्नभूतित्वरूपसामाना
धिकरण्यसंबन्धेन । तथा च तादृशाख्यातपदजन्यगटाद्युपस्थितिकाले तथाविध
सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तादृशाख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्ट मद्धटत्वज्ञान
तत्स्वरूपसहकार्यभावेन न विरोधसामग्र्यभावरूपप्रकारणरतादात्मनि शानीयो घट
इति शब्दबोधोपागच्छति । न च तथापि पुरुषान्तरस्याख्यातपदज्ञानजन्यघटाद्युप-
स्थितिकाले पुरुषान्तरात्मनि विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणरतात् शानीयो घट इति
शाब्दबोधोपागच्छतिर्नैवेति वाच्यम् । घटात्मसमवेतस्यान्यात्मन्यापिनारणार्थ
ज्ञानदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन तत्तदात्मत्वेनापि हेतुत्वस्या-
वश्यरतया नभूतत्पुरुषीयोपदर्शिताख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टतत्पुरुषीयघटत्व
प्रकारज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्य शानीयो
घट इति शब्दबोधसामग्रीत्वाम्युपगमेन कथमपि अनुपपत्त्यभावात् । घटत्व
प्रकारज्ञानत्वावच्छिन्ननैनिष्ठ च तत्तदात्मन्येककालीनत्वसंबन्धेन विरोधिमा
मग्र्यभावे तत्तदात्मनैनिष्ठ च तादात्म्यविशेषणतोमयचद्वितसामानाधिकरण्य
संबन्धेन बोध्यम् । तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतादृष्टे
दस्तासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रसारतासंबन्धेन, तथाविधाख्यातपद
जयोपस्थितेहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तादृशहेत्वभावाद्यैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयता
संबन्धेन ज्ञानान्वयबोधासंबन्धेन तदाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणारस्यकीति सारम् ।

केचित्तु चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानान्वयाम्युपगमे
अस्थितमाप्यातस्य वृत्तिरात्मत्यापि । चैत्र पचनीत्यादावपि स्वानुकूलवृत्तिमत्त्वस
बन्धेनैव चैत्रे पात्रान्वयबोधस्य वस्तुशुचित्वान् । यदि च घात्वर्थस्य नामार्थ
न्ययोऽस्तुत्पन्न इति तथाविधबोधस्यासंबन्धेनाख्यातस्य वृत्तिराचिरावश्यकीति
विमावृते तदा जानातीत्यादावप्याश्रयत्वे लक्षणवत्त्वमावश्यकमित्याहुः । इदमत्र
चित्तनीयम् । चैत्र पचनीत्यादौ स्वानुकूलवृत्तिमत्त्वसंबन्धेन चैत्रे पात्रान्वय
चैत्रा न पचनीत्यादौ स्वानुकूलवृत्तिमत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानपात्राभावात्

यान् चैव इति बोधो वाच्यः । तथा वादप्रसङ्गस्य नृत्तनियामरत्नात् नृत्तनि-
यामकत्वबन्धस्य च प्रतिबोधिगतानुच्छेदवत्त्वाऽसंगतिरेवेति दुर्बाराख्यातस्य
कृतियाचक्षत्यम् । चैत्रो जानतीत्यादौ चाभयशब्दबन्धेन चैत्रे ज्ञानान्वये आभयशब्-
दसङ्गस्य कृतिनियामकत्वात् चैत्रो जानतीत्यादौ न किञ्चिदापरमिति ॥ २ ॥

(जय०) न चमत्तमाह—अन्यदीयेत्यादि । नोदनादीत्यादिनाऽऽशेषदा-
त्मनशोगादिप्रसङ्गः । ननु नोदनस्य द्विष्टत्वेऽपि नोद्य एव समनोत्पादकत्वनिपा-
तसो वा नोदनस्य संकल्पस्तेनैव तस्यान्ययः । आस्तां वा समनविशिष्टत्वापारात्म्यस्य
इत्येव आह—जानातीति । चतुर्गान्तीत्यादौ स्यापारे जनस्ये वा लभणादर्ग-
नाप्राभयस्यलभगानिसमोऽनुआह—इच्छतीति । यागभादादिलक्षणजेच्छायां तदनु-
बृहत्तरेषु बोधादाह—यत इति । यत्रे डेने वा यत्रत्यलमममसीति भावः ।
ननुऽनेषु कृतेरसंभवेऽपि विनेरज्ञानेऽस्माद्यन्यादिज्ञानमनःसंयोगादिलक्षणजा-
पाराणामेव शानादिकिवाविशिष्टानामन्ययोऽन्वयत आह—विश्रुतं इति । विदेः
समापकतया तदनुबृहत्प्रसिद्धेनैव तसंभव इति भावः । ननु सत्ताजातिर्न तद-
र्थलया सति कदाचपांतीकत्वाद्यनलयापणेः । किनु कालमवश्यस्तदनुबृहत्त्वापा-
रस्य प्रसिद्ध एवेत्यत आह—निद्रातीति । मेष्प्याप्यनास्यरच्छेदेना समनोयोगस्य
निद्रानुयोगितया तत्राहीमनोयोगस्य तत्त्वेन परपरया तदाभयत्वस्यात्मन्यन्ययो-
बोध्यः । निद्रानुबृहत्त्वापारणशङ्कस्य नात्मनि । अरुष्टं तु साधारणमेवेति भावः ।
न च मनो निद्रातीति स्वप्नं । अनुयोगिताविशेषेण तदाभयत्वस्यैव तद्व्यवहारस्यो-
लक्षणात् । किवा ज्ञानस्यो ज्ञानादिरप्रतीतिस्वस्यासंभवेनेत्यादिः । नातो कथा-
दिमात्रमात्रेति सापत्तेन पीनस्तस्यम् । कथञ्चिन्मत्र स्यात्तत्रसंभवेऽननुभवादेव
तस्याग इति तदर्थम् । गत्यादीत्यादिना ज्ञानादिसंभवेः । शशिमप्यभाष्यतीति ध्या-
वीतनाभिप्रायेण । चैत्रे तदनुबृहत्तरेषु प्रस्यशात् । त्रिंशत्पि कर्त्तुं शक्यं शक्यती-
रथादेः कर्त्तुंशमनस्योत्पन्नपानवत्त्वेनैव विवाहात् । न चैवमन्यतामनानुबृहत्ती-
नादिमपि तत्प्रोदनप्रयोगकत्वमन्यतामनाद्व्यवृत्तिं स्यात् । प्रयोगानुसारेण प्रयोजक-
ताविशेषस्यैव समनकृत्योः संकल्परस्तीक्यात् । नोदनात्मवत्त्वापारस्य । येकत्वात् ।
रथपर्युक्तो शक्यतीत्यपि तदर्थत्वे दुर्बारेण । यस्तुन ज्ञाना शक्यतीत्यवयोगाधे-
तवेऽपि तादादिमते आभयत्वमेवार्थः । चैत्रो शक्यतीति स्व शक्यत्वस्यैव शक्यती-
त्यादौ नोदनादिसंभवे एव चैत्रादिसंभवेः । सुभद्रसमस्तोऽपि तत्र संबोध्योपायविरुद्धा-
वच्छेदकत्वोपरत्वात् । कर्त्तुं शक्यतीत्यादेभ कर्त्तुंशमनस्योत्पन्नपानवत्त्वा-
वश्यमर्थः । जानती पदो च समसादेन भयवत्त्वेनार्थः, कालो जानती-

त्याद्यप्रयोगात् । चैत्रो जानातीत्यादौ शरीरविशेषाविच्छन्न आत्मैव चैनपदार्थ ।
 घञ्चिदयच्छेदकत्वेनाभयत्वमप्यर्थ इत्यन्ये ।

ननु नश्यतीत्यादौ नाश्रयवमर्थ, प्रतियोगिनो नाशाद्यनाश्रयत्वात्, नाश्रय
 नुवृत्त्यापार, घञो नश्यतीत्यादौ कपाल नश्यतीत्यस्यैवापत्तेरत आह—नश्य
 तीत्यादि । निरुद्धेति । तत्र चानादिप्रयोगवत्त्व मुख्यार्थबाधाद्यन्येभ्यस्तत्त्व या
 दृचि मुख्यप्रयोगापवादकत्वम्, हेत्वन्वये धूमादित्यादौ धूमादिपदस्थाने धूम
 ज्ञानादिपदस्य, यत्परतया गच्छतीत्यादेश्च प्रयोगादिति बोध्यम् । न चाश्रयत्वा
 दावपि शक्तिरेषास्तु । एतदाद्यत्वात्प्रातिविशिष्टे शक्ती लक्षण्यैव तद्वोधमभवात् ।

नन्वाश्रयत्वादिषु सञ्चनयैव भासना किं लक्षण्येत्यत्राह—चैत्र इत्यादि ।
 कर्मसाससंगेण तण्डुलस्य फर्तनाससंगेण मैत्रस्य पाकेऽन्वयाबोधदित्यर्थ । न
 नश्यतीत्यादौ ननयान्वयानुबोधदपि प्रतियोगित्यादिकर्मणः । प्रतियोगित्वादेर्दु
 स्वनियामकतया आश्रयत्वाभावबोधसमवादिनि बोध्यम् । प्रातिपदिकार्थेति ।
 निपातान्येत्यादि । तेन नातिरात्र पौष्टिकेन यदातीत्यादौ भेदान्वयेऽन्वयोप ।
 स्तोत्र पचतीत्यादौ स्तोत्रपाकबोधेदान्वयादाह—भेदेनेति । तादात्म्यनिवृत्त
 वन्धेनेत्यर्थ । प्रकृतीभूतविभक्त्यर्थविशेष्यतापरस्य प्रकृत्यर्थस्य यत्र प्रकृत्यर्थे
 शिष्टबोधे तात्पर्यं तत्र प्रकृत्यर्थविशेष्यीभूतविभक्त्यर्थान्वयिन्यपि प्रकृत्यर्थो
 ऽन्वेति । अन्यथा चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधेऽपि ज्ञानस्य
 धर्मिण्यप्रकारत्वात्समानप्रकारकभिरोधिज्ञानाभावन ज्ञानाश्रयत्वस्य ज्ञानान्याप्य
 स्वाप्रहृदशायां चैत्रो ज्ञानरात्रेति सहाय स्यादत उक्त साक्षादिति । त्वविशेष्य
 यीभूतविभक्त्यर्थान्वय विनेत्यर्थ ।

परे तु नामाधात्तस्य विभक्त्यर्थस्यान्वया धात्वर्थेऽपीत्यत सा नादिति ।
 भेदस्य धात्तस्य नामार्थप्रकारतानिहृषितशब्दबोधोर्ध्वपरिशक्यताया धात्वर्थवृत्ति
 ताया अय्युत्पन्नत्वेनेति समुदायार्थ इत्याहु । तद्विज्ञानस्याश्रयमानस्य । यद्यपि
 तण्डुल पचति मैत्र पच्यते इत्यत्राख्यातेन कर्मत्वकर्तृत्वाद्यनभिधानादनमिहि
 ताधिकारी शक्तिर्यातृतीययोरेव साधुत्वमित्यसाधुत्वज्ञानादेव न शब्दधीस्तथाऽपि
 सद्विज्ञानदशायां तादृशशब्दबोध स्यादित्याशय इत्येके । कर्मत्वादिप्रकारकबोध
 एव तादृशसाधुत्वज्ञाने विद्येतेति तत्सर्गाद्युपादाने न किंचिदिति ।

वस्तुतस्तु एतादृशव्युत्पत्तिमूल्येव तत्तदनुशासनम् ।
 साक्षादनन्वयस्यार्थप्रवेशन तण्डुल पचतीत्यादेरेकवाक्यतान्निर्वाहकद्वितीयाद्यन्
 ज्ञाननादयसाधुत्वान्नेर तदुपयोगमिदं । अथ द्वितीयादे, कर्मत्वादिशक्ति

ज्ञानर युक्त तत्रैव मानामावस्तुल्यत्वं पञ्चतीत्याद कर्मत्वादिप्रकारकबोधस्य सदि
 गत्वत्वात्कर्मणि द्वितीयेत्याद्यनुशासन च कर्मत्वादिसंसर्गेषु घात्वर्थविशेष्यकतत्पत्ता
 भार्यप्रकारकबोधे द्वितीयादिसमभिव्याहृततत्पत्तामन्वोपस्थितेर्नियामकत्वपरम् ।
 द्वितीयादे कर्मत्वादिशक्तौ कर्मत्वादिविशेष्यभावान्तरबोधे द्वितीयादिभ्यश्च कर्मत्वा
 द्युपरिस्थितेर्नकत्व चातिगौरवात् । युक्त चैतत् । कथमन्यथा तण्डुल पचति तण्डु
 लस्य पचतीत्यादित् कर्मत्वाद्दौ [निषिद्ध ?] लक्षणामानादपि न शान्दधी
 स्तथा च तण्डुल पचतीत्यादौ द्वितीयाद्यभावादेवानन्वय इति तण्डुल पचती
 त्यादौ कर्मत्वादिप्रकारकान्वयो भुवति इति चेत् । चैन कार्त्तौ गच्छति न प्रयाग,
 घणे दण्डान् तन्तो, चैत्रस्येद न मीरस्य, पृषिव्या यचो न जले, इत्यादौ
 ननयान्वयानुरोधेद्वितीयादे कर्मत्वशक्तेस्तद्विशेष्यकबोधहेतुत्वस्य च सिद्धौ कर्म
 त्वादिसंसर्गकबोधे मानामावाद्भेदेन निपातान्वयानामर्थप्रकारकबोधे निपातप्रत्यया
 न्यतरणयोपस्थिते समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात्तदसम्भवाच्च ।

न चैवमपि नामार्थप्रकारको घात्वर्थविशेष्यको बोधो न स्वाधेनो जानाती
 त्यादौ घात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकस्तु स्यादिति वाच्यम् । चैत्र पचतीत्यादौ
 घणे नश्यतीत्यादौ च घात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयाद्घात्वर्थप्रकारकबोधेऽपि निपा
 तप्रत्ययान्वयत्परन्व्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । चैन पाक इत्यादौ कर्तृत्वादिसंसर्गेषु
 पाकादेरनन्वयाप तथा हेतुत्वजन्यनापत्यकत्वात् । चस्तुतो भेदेन निपातप्रत्यये
 तत्पदार्थप्रकारकबोध प्रत्ययनिपातान्वयतरनन्वोपस्थितेर्हेतुरिति एक एव कार्यका
 रणभाव । यद्वा निपातातिरिक्तार्थविशेष्यकतादृशरोध प्रति प्रत्ययान्वयोपस्थिति
 प्रत्ययातिरिक्तार्थविशेष्यकतादृशरोध प्रति निपातमन्वोपस्थिति कारण वाच्य
 मिति न कोऽपि दोष । न च ननादिनिपातार्थस्याप्यभावादेर्निपाततत्पत्तामावा
 दिपदार्थत्वाद्भेदेऽभावात् इत्यादिभिर घणे नेत्यादीवप्यनन्वयोऽन्वय एव वा दृष्टा
 न्तेऽपि स्यादिति वाच्यम् । निपातेर्तत्पत्तादेर्निपातपदाद्यप्रयोक्तव्यत्वादिति दिष्ट् ।

यस्तु तण्डुल करोतीत्यादौ शक्तिभ्रमालक्षणा वा द्वितीयाथे पाके तण्डुल-
 प्रकारकबोधे प्रत्ययान्वोपस्थिते कारणत्वकल्पनात्तण्डुलरुण्डुल वा पचतीत्यन
 न तथा बोध । एवं जानातात्यन शक्तिभ्रमालक्षणा वा आख्यातार्थे जाभव
 त्वादिविशिष्टे चैत्रत्वादिविशिष्ट एव जाभवत्वसम्भवेन ज्ञानप्रकारकनाथे प्रत्यय
 जन्वोपस्थिते कारणकल्पनाधेनो जानातीत्यत्र चैत्रादिपदप्रतिपाद्ये नाभवतया
 ज्ञानान्वय इति तत्र । यत्र तण्डुल करोतीत्यादौ तण्डुलपदस्य तण्डुलावनरे
 द्वितीयावास्तुल्यत्वं कृषातो पाके लक्षणा, जानाति गच्छतीत्यादौ चाख्यातस्यैव

ज्ञानगमनादौ, तत्र घात्वर्थे नामार्थं च तत्तत्कारणबोधे व्यभिचारात्तादृशलक्षणा
 ज्ञानादिकालीनतत्तदानुपूर्वीज्ञानविशिष्टबोधे तत्कारणत्वं च तण्डुल पचति चैत्रो
 ज्ञानातीत्यादितस्तथाबोधे न बाधकम् । न च भेदेन तण्डुलादिविशिष्टपानादि
 बोधकत्वात्समभिव्याहारविशेषज्ञानरूपविशेषसामर्थ्यभावात्तत्र तथा बोध इति
 वाच्यम् । द्वितीयाद्यन्ततण्डुलादिसमभिव्याहृतपच्यादेरपि कर्मत्वादिसमर्पण
 तण्डुलादिविशिष्टपानादिबोधकत्वस्य समवात्तण्डुलादिविशिष्टकर्मत्वाद्यन्तरस्यो
 धादिरूपने गौरवस्य प्रागुक्तत्वात् । तस्मात्प्रागुक्तमेवानुगम्यम् ।

अथ विपरीतव्युत्पन्नस्य घट कर्मत्वमित्यादितस्तण्डुल पचनीत्यादितश्च
 शाब्दबोधोधात्तार्थप्रकारकबोधे प्रत्ययादिजन्योपस्थिते कारणबोधे व्यभिचारः ।
 न च तत्र मानस एव बोधः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरुपनयविधया हेतुत्वाच्च
 शाब्दबोधोधात्तारोपमात्रमिति वाच्यम् । सशयसामग्रीदशाया मानसनिश्चयासम्भ
 वात् । भवति हि चैत्रो गौररूपवान् वेति सन्दिहानस्य चैत्रो गौररूपवानित्या
 दिवाक्यान्निर्णयः । न च व्युत्पन्नपुरुषीये व्युत्पत्तिविशिष्टे वा तादृशबोधे तस्या
 कारणत्व, व्युत्पत्तिश्च भेदेन नामार्थबोधे प्रत्ययजन्योपस्थिति कारणमित्यादिका
 र्यकारणभावज्ञानम् । यदि च सद्बुत्पन्नस्योपस्थित्युत्पत्तेर्नाभिमतस्य तादृशबोधे
 कारणवज्ञान विपरीतव्युत्पन्नस्यापि इति विभाव्यते तदा सत्कृतपुरुषीयतथाशा
 ब्दबोधे कार्यकारणभावज्ञान व्युत्पत्तिः । तदुक्तं शब्दालोके मिश्रे 'साक्षात्जनक
 त्वज्ञान व्युत्पत्तिरिति' । व्याकरणस्सकृतपुरुषीयवाक्यार्थबुद्धावेव तद्वाक्यस्य
 सामर्थ्यमिति चेति वाच्यम् । विपरीतव्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नपुरुषीयशाब्दबोध
 पत्तेः । प्रत्ययजन्योपस्थितेर्जनिनाया सत्त्वात् । मैवम् । व्युत्पन्नव्युत्पन्नयोर्
 व्युत्पन्नान्युत्पन्नयोर्बोधे हेतुत्वात् । एव तात्पर्यज्ञानादिक व्युत्पन्नादिबोधे हेतुर्नि
 ज्ञानमदकृतमव तात्पर्यज्ञानादिक व्युत्पन्नादिबोधे हेतुस्तथा यादृशशाब्दबो
 धो यादृशानुपूर्वीज्ञान कारण तत्कारणवज्ञानमपि कारणम् । घटतस्तु तादृशशा
 ब्दबोधे अकारणत्वज्ञानमसाधु वज्ञानपर्यवसन्न प्रतिबन्धकमेव नातो व्याकरणस
 कृत वादिज्ञानविपुराणा शाब्दबोधानुत्पत्तिः । न वा अपन्नशादसाधुत्वेनाज्ञातल
 शाब्दबोधा दुर्ध्व इति दिक् ।

परे तु एतौ वृक्ष पञ्च नौना भवन्ति इत्यत्र पञ्चनौनाऽभेदान्वयस्य विश्व
 वचनात्तद्वद्वृक्षेऽगमनात् पञ्चनौनामनाथयो वृक्ष इति बोधो वाच्यः । ए
 मनेर्बोद्धनं पत्त्वा भुञ्जत इत्यत्र ओद्धनस्य कर्मतया पाकेऽन्वय एव जोद्ध
 नपर्यवस्यतानुत्पन्नबोधः सम्भवति इति घात्वर्थे नामार्थस्य भेदान्वयोऽ

कृजश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात् पदाइकुरयोः कृनाकृतव्यवहारात् जात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृजर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं करोति वीजादिना अइकुरादिः कृत इति विनापि यत्नं कृजः प्रयोगान्न तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च कृजो यत्ने निरुदिलक्षणा, यदि क्रियायाश्रयमात्रेण न तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौणव्यायोगात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तदुल्लङ्घनादेक्ष न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । कथं तर्हि पचतीत्यादीं पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्नाविनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्यानुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नघानिति तत्पर्यविवरणम् । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापक्षः ॥३॥

रथो गच्छति वाच्यतापक्षे धात्वर्थनागार्थोर्भेदस्त्वबोधे शतत्वेनैव विशेषित्वमुत्तेन तन्मत्कल्पनेन तत्तदुपस्थितम् । स्वीकार्या । एत न जानानीत्यादिसमागि-
व्याहृतजानतयापुनैकत्वादाश्रयसम्बन्धेति शानादिप्रकारेण बोधो मणिदृष्टौ नानुपपन्नः । आरणागार्थोऽन्यत्कृत्वास्तमानत्वादिकमेव । सरणागार्थोऽपि प्रथमपक्षेऽप्युक्तः । तेन मान्वात्त्वव्यभावेऽपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति ॥ ७ ॥

(मधु०) करोति प्रवृत्तिवाचकम् परं कृषादुद्यम्यप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तिप्रवि-
गिष्टविशेष्यनिर्गमनादिर्लक्षणजनकत्वेन वा हेतुना आख्यातस्य तदाचरत्वं
सिद्धयति, तस्य क्रियादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्भविचारान् द्विती-
यहेतोश्च किं करोतीति प्रथमं यत्नविषयस्त्वामिहया पञ्चदशतिन्वादिद्वैरत कृषो-
ऽपि प्रवृत्तिवाचकत्वमाचार्यैरुक्तिभ्यां व्यवस्थापयन्ति-कृषश्चेति । 'यत्नाभि-
धायकत्वं' प्रवृत्तिव्यतिरिक्तविधाचकत्वम् । नन्विदमसिद्ध क्रियाया एव तच्छक्य

स्वात् । पात्र करोतीत्यादौ स्तोत्र पचतीत्यादाविवामेद ससर्गं, पात्रौ करोति पात्रान् करोति पात्र क्रियते इत्यादौ च कर्मविभक्तरेवाभेदोऽर्थं, तथाचामेदप्रकारकोऽन्वयबोध इत्यत आह—क्रियेति । ' क्रिया ' अवयवविभामाउ-प्लुट् स्पन्द । यत्नजन्यत्याजन्यत्वेति । यत्नजन्यत्वं यत्ननिवृत्तकलोपधानात्मकजन्यत्वं—माध्यव्याख्याविषयत्वोभयमवन्धवच्च, ' यत्नजन्यत्वञ्च ' यत्ननिरूपिततादृशोभयसम्बन्धव्यतिरिक्तत्वं, तादृशोभयत्वेन तादृशोभयसम्बन्धविशिष्ट एव वृथानुममभिप्यारतनिष्ठाप्रत्ययेन बोध्यते, अथात् प्रकृतस्य गुरुतरभारो लोपनादौ कृतव्ययद्वारवारणाय कलोपधानात्मकजन्यत्वप्रवेश, मान्तरीयके कृतव्ययद्वारवारणाय साध्यव्याख्याविषयत्वप्रवेश । अतएव मान्तरीयके मत्तो भूत न तु मया कृतमिति व्यवहारः । व्यवहार प्रति स्पवदत्तस्यज्ञानस्यैव हेतुत्वान् प्रतिस्पानप्रवेश । तथा च क्रियाया कृत्यर्थत्वे क्रियामन्वयस्यैव तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकतया सजन्यत्वप्रतिस्पानदशायां निवृत्तकलोपजन्यत्व प्रतिस्पानादकृतव्ययद्वारानुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षण मान्तरीयकेऽपि मया कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गमयम न कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गावेदपि बोध्यम् । ज्ञानादिवरिति ज्ञानृपरादिवरित्यर्थः । ' भावपरंति, तथाच कृत कृतमिति शलापवि सविषयतागुरुत्वस्य सत्त्वाभयत्वे निरुद्धत्वा, अन्यथा कर्तृत्वम कृति कर्ता इत्यन्यथ स्यात् स चायोग्य इति भावः ।

नविश्वेतिनिर्दिष्टं कृत्य कर्तृपरं क्रियाधययोश्चमदुक्तव्यापाराधययोश्च वैश्वेन आह—क्रियाया इति । ' क्रिया ' स्पन्द अनुकृत्यापारस्य वैति पाठ, तदनुकृत्यापारस्येति पाठ प्रामादिक । यत् करोति कृत्य कर्तृत्यादौ स्पन्दा अनुकृत्यापारस्य कृत्यर्थज्ञानस्युपगमान् पात्र करोतीत्यादिस्थलविशेष एव तदभिधानमनन्तादृशपाठेऽपि न दोष इत्यपि कश्चिन् । प्रथमं शेषमाह—तद्वाध्य इति । क्रियाधय इत्यर्थं, तथाच तदुक्तं पात्रकृता इत्यादेर व्यवहार स्यादिति भावः । एतच्च साधाद्विरुद्धस्य स्पन्दस्य पात्रत्वमते । द्वितीयं कृत्यमाह—कारकमात्रं वैति । स्यात्की—वादादरदि पात्रानुकृत्यमयोगादिभारान् पात्रादिवर्तुष्यवहार स्यादिति भावः ।

कृत्यापारोपादात्म्यं च जनक्यापारस्यमत्र गङ्गानामुत्पत्तिरिति वैचि-
द्वदिति तमर्तं कृत्येति—अथेति । कृत्यापारमिति गमनं करोतीति, तथाच
नद्विरुद्धावस्थान् यथे न कृत्यं, किन्तु जनक्यापार एवार्थः । एथो गमनं करो-
तीत्यादौ च कर्मविभक्तरेवामेदनिमित्तत्वमवाप, कृत्यर्थेदमे जनक्यत्वे च तदन्वयः,
आह्वयानस्याधयत्वमर्थं गमनविशिष्टविचरिनासत्त्वसम्बन्धेन स्यादौ तद-
न्वयः, तेनाप्यदीपनमवानुकृत्योदकादिमिति विधेः गमनं करोतीति न व्यव-
हार इत्येवमाह । यथाज्ञादिमेति । कृत्यं कृत्यापारं, अन्यथाप्य कृत्यं
स्यात्तं, अन्यथाप्येन अन्यथापं निशार्थं । न चैव क्रियाजन्यत्वप्रतिस्पान

पाठेऽपि कारणस्यान्वितनिरपितत्वस्य मृतीपार्थव्यादपमेपार्थ, तथाच चंद्रः
पाकजनकपरानान् पाकवच्चादित्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचिन्नु—यत्नाविनाश्रुतेति तादात्म्यसंबन्धेन जनकवत्त्वध्याप्येनेत्यर्थं,
क्रियाविशेषेण धातूपस्थापितवाक्यविशेषेणत्वेन, कारणस्य जनकत्वविशिष्टस्य
अनुमानान् जन्यतासंबन्धेनानुमानान् । अर्थं पानो जनकयत्नवान् पाकान् इत्यनु-
मानप्रकारः । सौरादिपाकेऽप्यन्ततो भगदयत्नस्यैव सत्त्वात् ॥ व्यभिचारः । तद-
नन्तरं च अनुमानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टयत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निर-
वितत्यसंबन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वयः शाब्दइति भावः ।
एतेनानुमानात्पाको जनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपादनेऽपि पानजनकयत्न इति
विलक्षणानुभवात्पाकपक्षत्वादिरेवमलङ्कनमिति परास्तम् । अथे च अपेक्षमित्यत्र
वर्तमानपरं पाकवत्त्वस्याप्युपलक्षणम्—इति ध्याचक्षुः ।

मन्वेदं पचति पानजनकयत्नवानिति विवरणप्रसंगतं तेन प्रकृततिपूपदस्य
यत्नपक्षेऽप्यपकत्वञ्चोत्तमादिन्यम आह—पचतीति । सात्पर्यविवरणमिति ।
परपरया यत्नपदशक्यप्रतीतिप्रयोजकताप्रकारेणदिच्छयोचरितत्वस्य तिपूपद
बोधकं न तु तदुपस्थितजनकताबोधकमित्यर्थं । यद्वा सात्पर्यविवरणमिति
तत्परत्वमात्रबोधकं यत्नपदशक्यप्रतीतीतिपूपदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधकमिति यावत्,
न तु तिपूपदे तदुपस्थितजनकताबोधकमित्यर्थं । ननु विवरणेन स्वप्रतिपायो-
पस्थापकत्वमेव निरियमाणे बोध्यते इत्यत आह—अन्यथेति । विवरणस्य
स्वप्रतिपायोपस्थापकत्वोपगत्यनियमे इत्यर्थं । धर्मिणोऽपि आख्यातार्थविज्ञे-
त्यन्तनाभिमतस्य यत्नाश्रयगापि, वाच्यतापत्ते भरुमते आख्यातस्य वाच्य-
तापत्ते, मत्तुपदशक्योपस्थापकत्वस्य यथोचविवरणेन निषेधोऽज्ञानान् न तन्नि-
यम इति भावः ॥ ३ ॥

(राम०) ननु करोतेर्यत्नार्थत्वं निरुक्तविवरणवत्तादात्म्यज्ञानस्य कृतिवाचकत्वं
सिध्यति तदेव च न सिद्धं पंचेन तस्यैव करोतेरपि व्यापाराधिक्यस्याप्युपगमा-
दित्यत आह—कृत्तश्चेति । कृतांतरित्यर्थं । यथाभिधावित्यत्र यत्नशक्तत्वम् । अतः
'कृताकृतविभागेन कर्तृत्वं यत्नस्यैव । कृत्तो यथाभिधावित्त्वं न व्यापारप्रस-
क्तता' इत्याचार्यकारिकोक्तकृताकृतविभागेनेति प्रथमशुक्तिमाह—क्रियेति ।
अत्रायं भावः—यथादि कृतोऽङ्कुरादिर्न कृत इत्यादौ कृत इत्यस्य यदि क्रियाज-यत्न
विशिष्टोऽर्थः तदा पठ इव अङ्कुरेऽपि कृत यवहारापत्ति, आरम्भकमयोगादिरूप-
क्रियाजन्यप्रतिस्वयानस्य व्यस्यत्तस्यैव यत्नोऽङ्कुरेऽपि विशिष्टज्ञानविधया भवन्मते
कृतस्यनहारनियामकस्य तत्र सत्त्वादिति क्रिया न कृत्तानोरर्थः । ननु कृत्तानोर्यत्र
धर्मत्वोत्पत्तीदयत्नकल्पत्वमादाय उभयत्र कृत यवहारापत्तिर्दुर्गोर्धेऽप्यत आह—
यदा अन्यथेति । ईशरीयकृतेरनुपस्थितिदशायां अङ्कुरे यत्नजन्यत्वं यत्नमात्मकप्र

तथा सति गङ्गापदादरपि तीरशकत्वापत्तन्त्राधि गङ्गापदप्रयोगप्रालुभ्यस्य वक्तुं शक्यत्वान् । निश्च प्रयोगमात्र यदि शक्तिप्राहक तदा काठारदी व्यापारवाचिकृधा-
तुरन्तिकारकपदप्रयोगवलेन कृधातोव्यापारशब्देनैवाधिकानामपि प्रसङ्गादिति ।

ननु त्रिधाभये तदनुभ्यापाराभयमात्रे वा कर्तृपदप्रयोगं दृष्टापत्तिरिति कथं कर्तृपदे श्रुतो यत्र निन्दन्श्रुणा वाच्ययत्न आह—यदीति । न तत्प्रयोग न कर्तृपदप्रयोग वैयाकरणमत विवक्षान कारकाणि भवन्तीत्यस्याभ्युपगमेन नरणीभूतवादादावपि कारकप्रयोग इष्ट एवेति यदीत्युक्तम् । एवञ्चेति कृधातो-
व्यापारवाचकत्व स्थिते तद्विवरणवलेनाग्नानस्यापि व्यापारशकत्व संशयः ।
‘अवेतनेऽपि शक्तिवापदावपि । कृदाहृनविभागेनरयादिबाधकस्य निरामात् यत्रत्वजात्यनभ्युपगमाद्गौरवमपि नास्तीति बाधक विनेरपस्य नामिद्विरिति भावः । गौणत्वेन लाभयित्तरत्यर्थं । गौणत्वायोगादिनि पञ्चम्यन्त जनकव्यापार एवाभ्यापारार्थं इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्यं, व्यापारत्वमिदं जन्यत्व धर्मत्व वा अतः पक्षनीत्यादेः पाके जनकत्वस्यैव जनकत्वस्यैवोपपत्तौपस्थिति संभवतीति । नन्वेव तन्पुत्रव्यवहारेऽपि पक्षनीति प्रयोग स्यात् पाकजनकीभूततन्पुत्रव्यवहारम-
व्यापारत्व तदानीं सपत्नारिरत्य आह—तन्पुत्रेति । भव्यपानिद्वयतया तस्य न पाकजनकत्वमित्यर्थः । इत्यञ्जातुल्लयापारव्याख्यातार्थत्वे चाप्येव तन्पुत्र-
व्यवहार एव पाकातुल्लयादिति तदुपश्रितमित्यपि सूचितम् ।

नैयायिक गङ्गाने—कथं तदिति । पाकजनकेति । यत्रपि यत्रस्यापि पाकजन-
कव्यापारत्वैवातुभये बाधकाभावस्तथापि चैत्र पक्षतीत्यादी पाकजनकत्वानु-
भव कथं स्यादियामङ्कार्थः । यत्रात्रिति पाकजनकत्वनाविनाभूतनेरत्यर्थः । अत्रि-
नाभूतत्व स्यात्पत्र, कारणस्य पाकादिशरणस्य । तेन चैत्र पाकजनकत्व-
वान् पाकजनकारित्यनुमानं कथितम् । पाकवला च अप पाकक्षेत्रीय इत्यादिप्रती-
तिनिपामकत्वमप्यत्रैव अतो नामिद्विरिति ध्येयम् ।

ननु मानु परादिना विवरणवन्नाभ्यातस्य जनवाचकत्वं कृत्वा व्यापार-
वाचकत्व इतिराशयत्वेनेति विवादस्याया कृत्वा इतिराशयत्वमशयात् पक्षति-
पाकजनकत्वानिति विवरणवदान् स्यादेवाग्नानस्य जनवाचकत्वमित्यत आह—पक्षतीति । पाकयत्वानिति पाकजनकत्वानित्यर्थः । तात्पर्यविव-
रण पक्षनीत्यत पाकजनकव्यापारप्रतीती तेन व्यापारभावमितो य पाकजनक-
यत्नस्य ज्ञापनम् । अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाग्नानस्य यत्ने शक्ति-
स्वीकार इत्यर्थः । धर्मिणः पाकजनकत्वानत्र, वाच्यतापने आभ्यातवाच्य-
तापने, तस्यापि पाकयत्वानिति मनुष्या विवरणादिति भावः ॥ ३ ॥

(रघु०) ननुपदमित्तिरिणोदिबलादारशानस्य जनवाचकत्व तदेवायानि यदि
श्रुतो यत्नार्थस्य तदत्र तु पुत्रस्य व्यापारत्वमिदं शक्तिवलेन बाधनाभावा

दियत आह—कृत्रक्षेत्यादिना । नित्याजन्यत्वेति । सयोग्यपञ्चापारजन्यत्वप्रतिसंधानविशेषेऽपीत्यर्थः । तथा च कृत्रान्तोर्वाकार्यसत्त्वपदाङ्कुरादौ व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानफले कृतिजन्यत्वप्रतिसंधानाप्रतिसंधानान्यापत् कृतोऽङ्कुरो न कृत इति व्यवहारः सर्वाणुगमसिद्धौ न स्यात् तन्मते तदाङ्कुरे व्यापारजन्यत्वगणसत्त्वेन व्यापारजन्यत्वरूपव्यवहर्तव्यताज्ञानाभावादिति भावः । कृत्रातोर्वाकार्यकृत्ये युक्त्यन्तरमाह—ज्ञात्रादिवदिति । ज्ञाता इत्यादौ यथा आश्रयबोधकतृत्वरदसममित्याहृतज्ञापातुपदा ज्ञानाश्रयक्षेत्र इति बोधस्तदन्तर्गत्यकार्याश्रयबोधकतृत्वरदसममित्याहृतज्ञापातुपदात्त्वाभाव इति बोध उत्पद्यते, स च कृतो यत्कार्यकत्व विना न सम्भवतीति तस्य यत्कार्यकत्वमावश्यमिति भावः । इदमत्रावधेयम्—तृणादिपदस्य कर्तव्येन शक्तिः । न च लघुवाचक्यादिपदस्य कृतौ शक्तिरङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति पञ्चा चैन इत्यादौ चैत्रे तृत्वरदार्थकृते समवायस्य धेनान्वयबोधासमवात् । नामार्थपात्वर्थबोरिण नामार्थयोरपि जमदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयबोधन्याधुत्पन्नत्वात्, अन्यथा च कर्मत्वमित्यादि-निराकाङ्क्षाक्यादपि कर्मतायामाधेयनासंबन्धेन घटान्वयबोधसङ्गात् । अत्र तृत्वे नामस्य नास्तीति तु न समान्नीयम् । स्वाद्यन्तत्वेन तस्यापि नामत्वात् । तदाङ्कुर-मिषुवा—स्वाद्यन्तामिह भाषेणमित्यादि । ज्ञाता इत्यादौ तु कृतेज्ञानात्तृत्वाभावेन ज्ञानात्तृत्वात्त्वाश्रयाबोधासमवात् सविषयत्वाच्च घटुत्पदसममित्याहारस्येव तृत्वभाषयत्वे लक्षणावस्यतीति । ननु ज्ञाना इत्यादौ तृत्वे लक्षणाङ्गीकारेऽपि कर्तव्येन तृत्वंशक्त्यैव कृत्याश्रयाबोऽस्तु किं कृत्रातोर्वाकार्यकृत्येति चेन्न । तथा सति कर्तव्येन घटुत्पदार्थयोरपि । तस्मान्नैयर्थ्ये उत्पदात् व्यापारानुत्पत्त्याश्रय इति बोधापत्तेः । न च तत्र कृत्रातुपद तात्पर्यमाहकमिति वाच्यम् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति । ननु कृतुपदात्त्वाश्रयवाचक्षेत्प्रभवति तदैव कृतो यत्कार्यकत्वमायाति तदेव न, तत्तदात् तदगतिवाश्रयस्य तदनुत्पत्त्याश्रयात्प्रथमस्य बोधस्यैवाङ्गीकारादित्यत्र आह—क्रियाया इत्यादि । कृत्रातो, क्रियायैकत्वमशुभेन कर्तृपदात्क्रियाश्रयभावे कर्तृव्यवहारः स्यात् । तस्य क्रिया-नुत्पत्त्यापार्यत्वमशुभेन कर्तृपदात् तादृश्यापारभ्यबोधाङ्गीकारे च कारक-भावे कर्तृपदहास्यः स्यात् । कारकमानत्वेन तदाविधायाराश्रयत्वादिति भावः ।

कृतो व्यापारशक्तिरादिमीमांसकः प्रवर्तितो—अथेति । अङ्कुरः कृत इति प्रयोगस्य कृतो यत्कार्यकत्वेऽपीत्यर्थेऽपि कृतिमादाय समवेन तस्य व्यापारार्थकतातापकत्वायोगादाह—बीजादिनेति । तथा च कृतो व्यापारार्थकत्व विना

बीजादिकरणरूपापारजन्योद्भूत इति बोधननस्य बीजादिनाद्भूत कृत इति प्रयोगस्यासमवात् तस्य तदभिघायकत्वमात्रस्य अभिति मात्र । मनु तथा सति कारकमात्रे कर्तृत्वद्वाराऽऽशक्यपरिहार इत्यत आह—कर्तृपदं चेति । अत्र पृथगर्थं सप्तमी तस्याश्च घटकत्वमर्थं , पदपद च वाक्यपर, तथा च कर्तृरूपना चयघटकस्य कृञ् इत्यर्थं । यदीति, वस्तुन कारकमात्रस्य कर्तृपदार्थत्वे क्षति- निरुद्ध, विघ्नघात करवाणि समवन्तीति शाब्दिकव्युत्पत्तेर्यातिप्रसङ्गमङ्ग कत्वादिति भावः । मनु नृषानोरनन्तमयोगविभागरूपव्यापारशक्तत्वापेक्षया ह्यघवात् यानशक्तत्वमेवोचितम् । उपदर्शितस्यञ्च च व्यापारे रक्षणाङ्गीकारे नानुपपत्तिरिति चेत् । बहुषु स्थलेषु तथा प्रयोगाभावेन तत्र शक्तिप्राज्ञानाभा वात्, अन्यथा पदपदात्मन्यथा कदाचित् घटबोधनमभवेन तस्यापि तत्र शक्तिक- स्पना स्यादिति न किञ्चिदेतत् ।

कृष्णतोषांपारवाचकत्व व्यस्ययापारवाचनस्यापि तद्वाचकत्व व्यस्यस्थापयति— एवं चेति । कृष्णतोषांपारशक्तत्वेन करोतीति विवरणादेर्यत्नत्वविशिष्टे आख्या- तपदशक्तिरूप्यनामावे चेत्यर्थं । अचेतनेऽपीति । काष्ठादावसीत्यर्थं । बाधक विनेति । व्यापारे आख्यातस्य शक्तिरूपने बाधक विनेत्यर्थं । गौणत्वायोगादिति । व्यापारे आख्यातस्य लक्षणरूपनाया अन्याय्यवादि- त्वर्थं । जनकन्यापारेति । शक्यतारच्छेदकफोने जनक्याशानिवेशस्तु पचती- त्यादिवाक्यनयरोधजनकत्वस्य प्रसारविधया भानानुभवाभिप्रायेण । तद्वर्थे इति । आख्यातपदार्थ इत्यर्थं । नन्वत्र गुणजनकमपेक्ष्य पूर्वकालवृत्तित्व- मात्र शक्यतावच्छेदकफोने निवेशनीय लक्षणवादित्यत आह—तण्डुलेति । तथा . . . . . तित्व . . . . .

सर्हीति । आख्यातस्य यत्न विशिष्टवाचकत्व इत्यर्थं । यत्नाविनाभूतेति । यत्नन्यत्वव्याप्ये च पात्रादिनियामिकोपलेन हेतुना तत्कारणीभूतस्य यत्नस्या- नुमानादित्यर्थं । अत्र पात्रादिक्रियाहेतुत्वोत्कीर्तनं तादात्म्यमवन्धस्य व्यापार- घटकत्वमभ्युपेत्य । तथा च पात्रो यत्र न्य पात्रादित्यनुमानात्प्रागे यत्नजन्यच सिद्धिकाले तुल्यविधित्तद्यतया यत्ने पात्रनयवमिद्वया पचनीत्यादी पात्रजनक- यत्नानुमाननिर्गद इति भावः । नचाख्यातस्य व्यापारवाचकत्व पचनीपुत्र- पात्रजनकयत्नशानिति विवरणासङ्गनिरित्यत आह—पचनीति । तात्पर्यविवरण- मिति । तात्पर्यविवरणीमूत्रार्थविवरणमित्यर्थं । न च यत्नशक्तपदस्यपदाच्छ

क्त्तिलक्षणात्परस्परवृत्त्या वाद्व्यभिचारोऽस्य एव तस्य तात्पर्यविषयीभूतः । प्रकृते च पञ्चतीत्यादिवान्मपटङ्गीभूतपदात् वृत्त्या यत्नानोषे कथं तत्र तत्तात्पर्यविषयत्वमिति चाच्यम् । धूमोऽस्तीति वास्तवस्य तत्प्रयोजनानुमितिविषयीभूतवह्नितापर्यकत्वकथपञ्चतीत्यादिवान्मस्यापि स्वप्रयोजनानुमितिविषयीभूतयत्नतात्पर्यकत्वसंभवात् । तात्पर्यं चास्मान्छब्दादेतर्यबोधो भवत्वित्यादिवान्मयेनाभिलष्यमानाप्यतच्छब्दप्रयोजनत्वप्रकारिका एतदर्यबोधोत्पत्तीच्छा इति ।

ननु विवरणस्य परस्परया तात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पने सर्वत्र तस्यासंभवे शक्तिग्राहकत्वमनुपपन्नं स्यादत आह—अन्यथेति । अन्यलभ्यार्थस्यापि विवरणाच्छक्तिकल्पन इत्यर्थः । तथा च यत्रान्यलभ्यस्य नास्ति तत्रैव विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमायातीति भावः ॥ ३ ॥

(जय०) आख्यातविवरणस्य हेतोः पञ्चमतां साधयति—कृत्रश्चेति । अत्र कृताकृतविभागेनेति फारिकाज्ञं प्रमाणयति—क्रियेति । क्रिया धात्वर्थमात्रम् । प्रकृते चावयवसंयोगादिलक्षणा ग्राह्या । अङ्गुस्त्यापि ईश्वरत्वगन्त्येन कृतात्वात् तत्प्रतिसंधानेन वस्तुगत्या कृतव्यपहाररूपदत्त्वाच्चाह—प्रतिसंधानादिति । तथा च वस्तुगत्या छादशब्देऽपि कृतिगन्त्येनप्रतिसंधानाभावाकाले क्रियाजन्त्यप्रतिसंधानात् कृतव्यवहारभावाच्च क्रियायाः कृत्पर्यत्वं (किंतु) कृतेरेवेति भावः । कृत्ः कृतोपि कर्तृशक्त्या कर्तृपदात्कृतिकर्तेति बोधः स्यादित्याशङ्क्यां हृद्यन्तेन निरस्यन् विशेषदर्शिन प्रत्युक्तव्यवहारस्याप्रमाणत्वात्कर्तृकव्यवस्थयेति तदंशं प्रमाणयति—ज्ञात्रेति । सपिपयकथात्परकर्तृकृतामाश्रये निरुद्धलक्षणाया शशादिरथले कृतत्वान्कृतो यत्नानोषे एव यत्नाश्रयः कर्तृपदार्थो भवतीत्यर्थः । क्रियाया इत्यादि । क्रिया पाकच्छिदादि तरनुकूलव्यापारः शकाद्यनुकूलव्यापारः । अत्र क्रियायाः कृत्पर्यत्वेऽभेदस्तदनुकूलव्यापारस्य तस्येति निरूपितत्वं पाकं करोतीत्यादौ द्वितीयार्थ इति नोपपत् । प्रथमं दूषयति—तदेति । क्रियाश्रय इत्यर्थस्तथा च तच्छुलः पाककर्तेति व्यवहारः स्यात्त चैत्रादिरिति भावः । द्वितीयं दूषयति—कारकमात्रमिति । कारकमात्रस्यैव क्रियानुकूलव्यापारत्वादन्यथा कर्तृत्वव्याहतेरिति भावः । अङ्गुस्तः कृत इत्येतावन्मात्रस्येश्वरस्यलभ्यत्वेनाप्युपपत्तेरित्याह—बीजादिनेति । तस्य कुलः । कर्तृपदे चेति । तत्र कारकपदे क्रियानुकूलव्यापार इवेति भावः । क्रियादीति । आदिपदादनुकूलव्यापारपरिग्रहः । अचेतने स्यादौ गम्भस्य तच्छुलकाद्यत्याद्यादौ च पाकस्य कर्तृत्वव्यवहारो भवत्येव । तदुक्तं भैयाकरणेः—विवश्रवशात्कारकाणि

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं न प्रतीयेत तस्याप-
दार्थत्वात् । अन्यत्र घात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा

भवन्तीत्यभिप्रेत्य यदीत्युक्तम् । आख्यातस्य अनुकूलव्यापारार्थत्वे प्रमाणमाह—
एव चेति । कृत्वो यत्नोपघ्नत्वेन यत्नत्वविशिष्टशक्तिसाधकहेतोरसिद्धत्वे चे-
त्यर्थः । ननु तथाऽपि शक्तिसामान्यसाधकहेतौरेव विनिगमकाभावाद्यत्नत्ववि-
शिष्टे शक्ति सिध्यत्वित्यत्राह—अचेतनेऽपीति । तच्छुद्धादावित्यर्थः । रघो गच्छ
तीत्यादौ गत्यादिमत्वमात्रप्रतीतिरेवोक्तत्वात्परित्यक्तम् । बाधक विनेति ।
यत्नशक्तेरसिद्धाद्यन्वयलभ्यन्वादिति बाधकाभावादिति भावः । जनकव्यापारो जन-
कव्यापारत्वविशिष्टः । व्यापारत्व चान जयत्यादिमात्रमित्यर्थशक्यत्वात् । अत्र
यत्नत्ववदात्मसंयोगादेर्ब्यापारस्य ईश्वरे सत्त्वादीश्वर सृजति वेद वक्षीत्यादेर्नानुप-
पत्तिरिति बोध्यम् । जनकत्वार्थेऽनन्यथासिद्धत्वात्शक्यत्वात्साधकत्वमिति—तच्छुद्धेति ।
नातिप्रसङ्गं तच्छुद्धत्वादिदशार्थां समादाय न पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः ।
अन्यथा तत्रापि तदनुकूलकृतिमादाय तत्प्रमत्तादिति भावः । तर्हि आख्यातस्य
यत्नत्वविशिष्टाबोधकत्वे । पाकेति । पाकजनकयत्नत्वेनानुभव इत्यर्थः । यत्नेति ।
पाकजनकेत्यादि । पाकादिनेत्यादिपदात्पाकानुकूलव्यापारपरिग्रहः । अयं कालः
पाकजनकयत्नवान् पाकादिमत्त्वादित्यनुमानं बोध्यम् । यत्तु पाको यत्नवान् पा-
कात् । जन्यत्वतादात्म्ये साध्यसाधनतावच्छेदके इति । तत्र । पाकप्रकारकयत्न
प्रतीत्यसंपत्तेः । प्रसिद्धसाध्यके साध्यविशयकानुमानस्यासमवादिनि बोध्यम् ।
मन्वेदमपि करोतिना विवरणात्मास्तु यत्नवाचकत्वम् । पाकयत्नवानिति विवरण-
स्त्यादित्यत्राह—पचतीति । पचतीति वाक्य पाकयत्नवानिति वाक्यार्थेतात्प-
र्यकमिति तात्पर्यविवरणान्न वाक्यार्थः । स चानुमानलभ्यार्थेऽपि तात्पर्यसमवा-
दविषयो यद्विपरि धूमोस्तीति वाक्य इत्येत्यनुमानलभ्यत्वान्न तत्र शक्ति सिद्धिरिति
भावः । अन्यथाऽन्यलभ्यस्यापि निरयस्य शक्यत्वे । धर्मिणोपीति । पचती-
त्येतावन्मात्रस्य पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नाद्यस्य कदाचिदनुमानल-
भ्यस्य कदाचित्समभिव्याहृतप्रथमान्तपदलभ्यस्याख्यातवाच्यतापत्तेरित्यर्थः ॥ ३ ॥

(मयु०) अथैवमिति । एव प्रकृतित्वविशिष्टस्य आख्यातात्पस्याप्यत्वे
वर्तमानत्वमारूपातोपस्थापित वर्तमानत्व, यत्नस्य प्रकृतित्वविशिष्टस्य, अपदा-
र्थत्वात् पदानुपस्थितत्वात् “ शब्दीत्यावाहृति नियमादिति भावः । अर्था-
व्याहारवादिमतमालम्ब्य कदाचिदपदार्थेऽप्यवयो वक्तुं शक्यते इत्यनो व्युत्पत्ति-
पाह—अन्यत्रेति ।

लडादेवर्तमानत्याद्यनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न
 च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानय-
 त्तानुमानं, यन्नविगमेऽपि व्यापारा नुवृत्तेः । धर्मि-
 विशेषनिष्ठता च यन्नस्य न प्रतीयेत तद्व्यधिकरणव्या-
 पारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्या विनाभूतचैत्रत्वा-
 दिविशेषितेन तेन यत्तानुमानमिति चेन्न, सत्यं,
 चैत्रत्याद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः
 पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति चेत् सत्यं, तत्राख्या-
 तस्य जनकयत्नेलाक्षणिकत्वात् । मैवं, जनकव्यापार
 मपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् । यत्नं वि-
 हाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघवात् तथाचाचेत-
 नेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न, अपचत्पि पाक-
 जनकादृष्टवति पचतीति प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृ-
 ष्टजनककृतेष्व न पाकजनकत्वं मानाभावात् । अतएव
 क्षित्पादेः कृत्पादिजन्यत्वे साध्ये तद्व्यनकादृष्टजनक-
 कृत्पादिनाभर्थान्तरप्रसङ्गोऽपिप्रत्युक्तः । भावे या ता-
 दृशकृतिनिवारणायादृष्टाद्वारकत्वेनजन क्तायास्त्व-
 यापि वाच्यत्वात् । यद्यत्र शक्यं विपरित्त्वं जनक-
 त्वं वा संबन्धमर्गाद्या भासन इति तु नव्याः ॥ ४ ॥

केचित्तु नव्याद्यादृष्टपञ्चमलोपस्थिनी वर्तमानत्वस्यान्वयो भविष्यतीत्यप
 भाद-अन्यत्रेति । इत्याहुः ।

अन्वय चैत्रः पचतीत्यादेरन्वय, त्रियायां सन्दे, एतच्च चलनि-गच्छती-
 त्पारी । इदमुपलक्षणं जानानीत्यादामपि पात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयो बोध्यः । स्या-
 र्थव्यापारे वेति । वाच्यत्रार्थे, एतन्नापिः पचनीत्यादौ । लडादेरित्यादिपदा-
 ह्यातान्तरोपसंभ्रमः, वर्तमानत्वार्थित्यादिपदादनीत्त्व-भविष्यत्वोपसंभ्रमः । न च
 पचतीत्यादामपि पात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयको दोष इति वाच्यम् । साक्षाद्भि-
 द्दितिजनकस्य सन्देस्य पाचत्वमते पाकभविष्यत्तादशायां तद्वृत्तकृतृव्यापा-

रस्य विद्यमानतादशायां पचनीतिप्रयोगान् पक्ष्यतीत्यप्रयोगान् कर्तृव्यापार-
स्यातीतत्वदशायां तादृशपाकस्य वर्तमानत्वदशायां पचनीत्यप्रयोगादपचरित्यपि
प्रयोगाश्च । नन्वेवमग्निना पच्यते क्षेत्रेण पच्यते इत्यादी एव वर्तमानत्वाग्रन्वय
त्वाव्यापानन व्यापार-कृत्योत्खोत्रवान्, साधाद्विभिन्नजिनकम्पन्दस्य पाकत्वमने
पाकात्तद्व्यापारासत्त्वदशायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगभावेन कर्तृव्यापारस-
त्त्वदशायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगमत्त्वेन च पात्वर्थे तदन्वयस्य वतुमशक्य-
त्वान्, न च तत्र सुवर्धव्यापारादायेन तदन्वय इति वाच्य तथासत्त्वकच्युत्प-
त्तिभङ्गापत्ते, तथा कर्तृव्यापारान्तपदात्मभिर्व्यापार-पच्यतेतद्वद-इत्यादी वर्त-
मानत्वाग्रन्वयप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्च । न च तत्रावगित्तवमेव वर्तमानत्वादि-
मिति वाच्यम् । पाकात्तद्व्यापार-व्यापारस्यातीतत्वानागतत्वदशायां पच्यतेऽप्य
तद्वद इत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेत् । न । तत्र वर्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपा-
रिभाषिकवर्तमानत्वादेराव्यापारत्वात् तस्य च पात्वर्थेऽन्वयात्, पानो पाक
सुवर्धव्यापारे लाङ्गणिकतया पाकत्वर्थे एव वर्तमानत्वाग्रन्वयप्रसंगमिति भाव

मन्त्रेण वा पाकजनकवर्तमानत्वान् पाकजनकवर्तमानव्यापारत्वादि
त्यनुमेय, यदा पाकजनकवत्क्षणवृत्तिव्यापारत्वात् पाकजनकवत्क्षणवृत्तित्यस्य
इति सामान्यश्रुती च व्याप्तिरित्याहुः निराकरोमि-न चेति । यस्मिन्विगमे
ऽपीति । तथाच सयोगात्मकपाकजनकव्यापारत्वस्यपि धर्मे पाकजनकत्वमात्रा
व्यभिचार इति भाव । ननु समारम्भानन्तत्वात् सर्वदेव पाकजनकत्वमत्त्वात्
सूक्तकालस्य वर्तमानत्वपक्षत्वाद्वा न व्यभिचार । यदा चेटोत्पत्तिधर्मे
वर्तमानत्वपक्षे तद्विधिद्वयापारवत्त्वं च हेतु विशेषकृषी च व्याप्तिरतो न
व्यभिचार इत्यत आह-धर्मीति । चैत्रादिनिर्गतस्य, तथाच पाकजनकवर्त-
मानत्वान् चैत्र इति धर्मिन्यादिति भाव । ननु चैत्र पाकजनकवर्तमानत्व
वान् पाकजनकवर्तमानव्यापारत्वात् इत्याग्रहमेव, सूक्तकालो विधिष्य चेटो
त्पत्तिधर्मा वा वर्तमानत्वपक्षे तेन न व्यभिचार इत्यत आह-तद्व्यधिकर-
णेति । यत्परिहरणव्यादि स्थायादिगोशम्भ्यादिमयोगान्यन्वय, संसार
स्यावन्तत्वात् तथाच व्यभिचार इति भाव । ननु चैत्रत्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेष-
वर्णीय इत्याहुः-चैत्रन्वेति । अतनेऽपि चैत्रादिसकतमत्वाद्वा चैत्रन्यापि
नाभूदिति । चैत्रवादीनि, चैत्रन् स्वरूपतो विशेषण, तेन चैत्रत्वत्वेन चैत्रत्वस्य
शब्दात्पत्तिरित्ये न क्षति । तेन पाकजनकवर्तमानव्यापारेण यत्नाहुमानम् ।
शोभनादेरिति । शोभनत्वस्य स्थायादिमाधारणतया शोभनत्वे सति तादृश
व्यापारत्वत्वं न यत्नाहुमापत्तिमिति भाव । इदमुपलक्षण, चैत्र पचनीत्यादी श-
ब्दयोगात्तद्व्यापारप्रवृत्तित्वात्पत्तिरित्यपि मन्तव्यम् । तत्रेति । यत्र यत्
दशोपलक्षित्वर्थे । जनकव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि वचित्तव्यापार-
पक्षेऽप्येव एवपि विमित्याशयान् जनकत्वे शक्तिरप्येव इत्यपि-मैवमिति ।

प्रयोगापत्तेर्दुर्वात्त्वादिनि चेत् न, साध्यतास्यविषयिताविशेषस्य चेदादिद्वारा
 फलोपयानाम्यजनकताविशेषस्य च ससर्गत्वनिश्चयान्, भगवत्प्रतिश्रुत्यात्
 द्रिष्टतत्पानस्य तादृशविषयितावती तादृशजनकतावती वा, अतएव पाकत्वेन
 पाकविषयिण्या हृत्तेश्च पाकत्वविषयनानियमेऽपि पचे पाकत्वे लक्षणाया पच-
 र्तीति प्रयोगो न योग्य, न वा उपादाननादिरूपपाकादिनिशेष्यताप्रवृत्तिसत्त्वे
 ऽपि पचनीति प्रयोगो योग्य, न वा त्रियान्तर्गोचरप्रवृत्तिदशायां स्वरूपयोग्य-
 तामादाय पचनीत्यादिप्रयोग, नापि पाकजनकतादृशजनकवृत्तिमादाय पचनी-
 त्यादिप्रयोगः । न च तथापि विषयिताया अपि ससर्गत्वे पानाद्यनुपपत्तावपि
 पाकादिमाध्यमप्रवृत्तेर्वर्तमानत्वातीतस्वरशायां पचत्यपचदित्यारिप्रयोगापत्तिर्दु-
 र्घोरा पचनीयादावाप्यगार्यवर्तमानत्वादेरात्पानाद्यनुपपत्तादशवेदान्तस्य निरु-
 द्धत्वादिति वाच्यम् । विषयितासंबन्धमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयोगस्य दृष्ट-
 त्वात्, फलोपयानसम्बन्धजनकतासम्बन्धस्य विषयस्य एव तत्र तदानीं तथा प्रयोग
 स्यायोग्यत्वान्मुपगमात् । अतएव विषयिताया ससर्गत्वे चाप्यत्र दृष्टपादिमाध्य-
 मप्रवृत्तिमनि पुष्टये वर्पतीति प्रयोगापत्तिर्धमादुत्थावसाध्यमप्रवृत्तिमनि विग-
 ढनिश्रद्धेर्दुर्घत्वात्तादृशप्रवृत्तावपि उत्पत्तिर्तीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम् ।
 साध्यत्वात्पविषयिताससर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपयानात्म-
 कचेदादिद्वाराचननताविशेषससर्गविषयस्य एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वान्मुप-
 गमादिति भावः ।

कंचित्तु विषयित्वस्य ससर्गत्वे सर्वमतहायमविसन्ध्यायैव जवहस्य वेत्यभिहित-
 मित्याह ।

कंचित्तु—साध्यत्वात्कविषयिता द्विविधा स्वरूपयोग्यतामिका फलोपयाना-
 तिमिका च । तत्र फलोपयानातिमिकाया साध्यत्वात्कविषयिताया एव प्रवृत्त-
 ससर्गत्वान्मुपगमाप्रोवातिप्रमद् । अतएव भोजनानुपपत्तिस्थे भोजनारि
 साध्यमप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि भोजन करोति भोजन त्रियन इत्यादयो न व्यवहारात् क-
 षोऽवनात्साध्यत्वान्मुपपत्तिविषयिताया एव इत्याद्युपपत्ताय कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । न
 च साध्यत्वान्मुपपत्तिविषयित्वादे तादृशद्वैविध्य मान्वाभावेति वाच्यम् । नि-
 तिदशाया तादृशप्रतीत्यमानस्य मान्वादिसाह । तस्मत् । कंचित्तु
 म्यतान्मवसाध्यतावती प्रवृत्तिः, कंचित्तु फलोपयानात्मकतदानीत्यत्र नि-
 दुवात्त्वादिति दिह ।

वस्तुतस्तु साध्यतास्यविषयता—फलोपहितजनकत्वोभयसम्बन्धेनेव ।

इत्यान्वयोऽनुपपत्तय, अन्यथा जनकताया सत्त्ववत्त्वविषयतासम्बन्धवन्तो
 फलोपयानादौऽपि नान्तरीयकर्मनिमोचनादी र्थान् श्रुद्वा
 इत्यन्वयान्, संचित्तिकारमिदं तु वाकारस्य

ननु चैव. पाकजनकजनमानयत्वान् पाकजनकजनमानन्यापारत्वत्त्वादित्यत-
मिनिजांरतामित्याद्युक्ते-चैतन्येति । अविनामृतं व्याप्यं दक्षेत्रत्वादि तद्विधे-
यितेनेत्यर्थं । तेन-याकानुद्धवर्तमानव्यापारेण । यन्नातुमानं पाकजनकजन-
मानयत्वानुमानम् । शोभनत्वं छन्दस्त्वं, शोभन इति काठारिमाधारणं बोध्यम्,
तथाच शोभनत्वं सति पाकजनकजनमानन्यापारत्वत्वं शोभनकाठारी पाकजन-
कजनमानयत्वं व्यभिचारिणि तत्र तादृशानुमानानुपपत्तिरित्यर्थं । न च तत्रादि
चैवत्वादिविधेयितेन तदनुमानं, तत्र चैवत्वादे- अद्वादनुपस्थिते. प्रमाणान्तरेण च
तत्र नियमतस्तदनुपस्थितौ मानाभाव एव । तथाच शोभनः पचनीत्यादी प्रमा-
णान्तरेण चैवत्वाप्युपस्थितिरुचयां तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः ।

अपैवमिति पूर्वपक्षा समाधानमाह-सत्यमिति । तत्र शोभन. पचनीत्यादी ।
इत्थं च काठ पचनि भद्रि. पचनीत्यादिवदुत्पन्नसंगे सुम्यन्वसंपादान् परमा-
ख्यातस्य व्यापारे शक्ति- कल्पने, शोभनः पचनीत्यादिप्रयोगानां चाप्यन्तेन तत्र
उभयाकल्पनेन युक्तेनि पूर्वपक्षिदृश्यम् । एवाद्येनेति । जन्त्यत्वं पर्यन्तं वा व्यापार-
त्वमपेक्ष्य यन्त्वस्य उच्यतेनेत्यर्थः । ननु पचनीत्यादी पचनीत्याद्युत्पन्नवदिति, स्व-
न्त इत्यादी च स्वन्दाद्युत्पन्नवदिति प्रतीयते इति शुद्धत्वं वेगत्वं चाख्यात-
शक्यतावच्छेदक स्यात् यन्नुत्पन्नादिति चेत्, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीते-
रातुमविकल्पे इष्टापत्तेः । वस्तुतः पचनीत्यादी पचनीत्याद्युत्पन्नवदितेव प्रतीतेरातुमविक-
ल्पादिति भावः । जनकजनान्ते जनकत्वं प्रविष्टमिति तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदक
स्याद्वाप्यवदिनाद्युक्ते-यत्वं विहायेति । तावत्वात् जनकयन्त्व्यापेक्षया जन-
कत्वस्य उच्यते । यन्तस्यां जीवान्तरमेव्याह-तथाचेति । जनकत्वमात्रस्या-
ख्यातशक्यतावच्छेदकत्वं चेत्पर्यं, अघननेऽपि काठ पचनि भद्रि पचनीत्या-
वाप्यापाने प्रयोगे सुम्य एव भवनीत्यर्थं । ननु जनकयन्त्वस्य शक्यत्वेऽपि
पाकजनकादृशजनकहृतेरपि पाकजनकनशा न एव दोष स्यादित्यत्र आह-पाक-
जनकेति । अतएव तज्जनकादृशजनकहृतेस्तज्जनकत्वं मानामावादेव ।
क्षिन्यादेति । गिति. हृतिजन्या कांन्यात् यच्चदितरातुनातवद्रेणाम्सादिहृ-
तिजन्यतावादेन समकृतिजन्यता सिध्यतीति सिद्धान्तः । च तज्जनकादृश
जनकहृतेस्तज्जनकत्वं भद्र स्यात्, वायाभावेनादृशजनकाम्सादिहृतिजन्यतामादा
पापान्तरप्रमदून मागवदुहनेगच्छिदरापत्तेरिति दोषो निरस्त इत्यर्थं । अभ्युपे-
र्याह-मात्रे धेति । तज्जनकादृशजनकहृती तज्जनकत्वस्य प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थं ।
त्ययार्पाति । जनकमात्रे आख्यातगच्छिदादिनापि । वाप्यत्वादिति । अन्यथा
पाकजनकादृशजनकयन्त्यापि पाकजनकत्वेन तमादात् अपचन्यापि पाकजनका-
दृशजनकामृतगद्गान्नावादिगोचरान्तराणि पचनीनि प्रयोगप्रमदूम्य तत्रापि दुर्वा-
रत्वादिति भावः । वस्तुतः कार्यान्तपाकस्य समवार कारणीभूतहृतेऽपि यदनेत्यं
सायानादिहृत्पत्र समत्ववच्छिन्नजनकत्वस्य

नादिगोचरवृत्तिमादायानिप्रसङ्गस्तस्य पाकञ्जमत्रादिभ्यान्वादिविषयकत्वाभावेन निरुक्तसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नपाकजनकत्वासंभवादिनि तत्त्वम् ।

नन्वदृष्ट्यादृष्टं विच्छिन्नजननत्वमेवाख्यातध्वजवृत्तवच्छेदके नान्यमतौ न पाकजननादृष्टमादावोच्यतिप्रसङ्ग इत्यतो नान्यमते यत्ने शक्तौ युक्तिं दर्शयति यत्नमात्रमिति । यत्नत्वभावात्तन्मात्रगतकृतत्ववच्छेदनमित्यर्थः । मानपदेन जनकयत्नत्वस्य जननत्वस्यचाख्यातकृतकृतत्ववच्छेदकत्वस्यचच्छेदः । तपोयत्नत्व-जात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । घात्वर्थपाकादेर्यत्ने केनसंबन्धेनान्वय इत्या-वाङ्मत्यामाह—विषयित्वमिति । तथाच पचतीत्यादौ विषयितासंबन्धेन पाक-विच्छिद्यत्ववामित्यर्थः । नन्वेवं पचतीत्यादौ पचेः पाकत्वदृष्ट्यायामपि पाकत्व-विषयनयत्नत्राणित्वस्यपक्षोपायति । पाकविषयिण्यास्तत्तत्तैः पाकत्वविषयकत्व-नियमाद् । न च विशेष्यत्वात्पक्षमेव विपरित्वं संसर्गं तथापि निगडनिश्चलदेहस्या-मवातजडीवृत्तकडेवरस्य चोत्थानविषयनृत्तिजायते उत्थानं तु न जायते निगड-बन्धनामवातादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धान्तस्तथा च यदा निगडनिश्च-लदेहस्योत्थानविषयिणी वृत्तिस्तदा निगडनिश्चलदेह इति उच्यते इति प्रयोगापत्तिः । एवमामवातजडीवृत्तकडेवरस्योत्थानविषयिवृत्तिरुपायाभाववातजडीवृत्तपक्षेवर उ-त्तिर्भवति प्रयोगः स्यात् । एवं ' वृद्धौ वृत्तिसाम्यन्वयमे वृद्धिविषयिणी वृत्तिजा-यते, वृद्धिस्तु न जायते वृद्धिं प्रति वृद्धिविषयनृतेः स्वरूपास्योप्यत्वात् ' इति मते चैवं वृद्धिविषयवृत्तिरुपायो चैत्रोपपत्तानि प्रयोगापत्तिरित्यत्र आह—जनकत्वं चेति । पक्षोपहितजनकत्वमित्यर्थं तत्र निगडनिश्चलदेहादावतिप्रसङ्गाभाव इति भावः ॥ ४ ॥

(२५०) एवमिति । तत्रोपदर्शितानुमानेन पाकजनकयत्नानुभवनिर्वा-हेऽपीत्यर्थः । यस्तस्येति । पाकजनकयत्नस्येत्यर्थः । नन्वनुमानादुपस्थिते तया-पिषयत्ने आख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्योत्तरकारणिकशाब्दबोधोऽभ्युपगम्या इ-त्यत आह—तस्येति । अपदार्यन्वात् पदानुगस्थितत्वात् । तथा च पदानुप-स्थितार्थस्य शाब्दबोधोपाश्रित्यन्वयमेव तथा कल्पनाया असंभवादिति भावः । ननु तत्र यत्नबोधनपदसम्बन्धात् तस्यापिषयबोधोऽङ्गीकार्य इत्यत्र आह—अन्य-त्रेति । जानाति रथो गच्छति इत्यादावित्यर्थः । व्युत्पन्नत्वादिति । शाब्दबो-धपदजन्यपदार्थोपस्थित्योस्तादृशकारणकारणभावस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च जानातीत्यादायाभयत्वे वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनाभ-यत्वोपस्थापनाख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानबन्धवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रसारतासंबन्धेन आदिभानुनिरूपितवृत्तिज्ञाननन्योपरिष्येतेतुचकल्पनेन, रथो गच्छतीत्यादौ घात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन

साधकं च रयो गच्छतीत्यादौ लक्षणाया अकल्पनमिति चेत्सत्यम् । व्यापार-
त्वस्याख्यातपदशक्यतायच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे अनन्तसंयोगविभागादिरुपजन्य-
सामान्ये आख्यातपदशक्यत्वकल्पने गौरवात् तदपेक्ष यत्नमात्रे तच्छक्तिकल्पने
लाघवस्यातिस्फुटत्वात् । यत्नस्यापि व्यापारतया तत्र तच्छक्तिकल्पनस्याप्यावश्य-
कत्वात् ।

केचित्तु आख्यातस्य समवायमात्रे शक्तिः समवायत्वं शक्यतावच्छेदकं
तथातिरिक्तं, गुल्फप्रयोगश्च रयो गच्छतीत्यादौ पञ्चतीत्यादौ जनकयत्ने लक्षणै-
त्पाद्गुः । तदपि न सम्पक् । अनन्तसःसमवाये तच्छक्तिकल्पने गौरवात् । न च
समवायस्यैकतया न गौरवावकाशो लाघवं चानन्तशक्तिकल्पानापेक्षया स्फुटमेवेति
घाच्यम् । एकस्मिन्समवाये आख्यातशक्तिकल्पने केवलचैत्रस्य घटशानव-
त्तादशायां चैवो घटं जानातीति यन्मैत्रो घटं जानातीति प्रयोगापत्तेः । भवन्मते
आत्मत्यादिसमवायापेक्षया ज्ञानादिसमवायस्य वैलक्षण्यभावेन आत्मत्यादिस-
मवायवति मैत्रात्मनि ज्ञानाभावदभावामपि ज्ञानसमवायसत्त्वात् । यदि चाख्यात-
पदार्थसमवायान्वये तच्छूद्रात्मनिरूपितत्वयिशिष्टस्वरूपस्य संबन्धत्वमङ्गीकृत्योक्त-
वाचकोद्धारः संनाम्यते तथापि अतिरिक्तसमवायत्वमाख्यातपदशक्यतायच्छेद-
कस्तु विशेष्यतासंबन्धेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञानादिकमित्यत्र विनिगमनाविरहेण
गौरवं दुरुद्धरमेव । यत्नशक्तिवादिमते तु यत्नत्वस्य ज्यतिव्याग तदितरस्य
यत्नसाधारणस्य गौरवेण शक्यतावच्छेदकत्वस्यासंभवदुक्तिकतया साधकस्य
ब्रह्मणोऽपि अशक्यवारणीयत्वमेवेति सुधीभिरन्यत्स्वयमुच्यते ।

शंकेते—यत्नं विहायेति । लाघवादिति । जनकयत्नशक्तिवादिनापि
जनकांशे शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया जनकशक्तिवादिमते एतदतिरिक्तशक्यक-
ल्पनेन लाघवसंभवादित्यर्थः । तथा चेति जनकमात्रे शक्तिकल्पने चेत्यर्थः ।
अचेतनेत्यादि । रयो गच्छतीत्यादौ गमनजनकनोदनास्यसंबोधादे रथादौ सत्वे-
नाख्यातस्य शक्त्येव तथाप्रयोगसंभवेन तत्रायत्नतादौ लक्षणशक्त्यन्त्यापि नास्ती-
ति भावः । अपचत्यपीति । न च साधारणजनके शक्तिररीकरणीया अह-
श्चस्य साधारणकाणेतया तदति पाकजन्यपुरुषे पञ्चतीति प्रयोगावतिरिति वा-
च्यम् । गौरवात् । ननु पाकजनकादृष्टजनकत्वेरपि पाकजनकतया यागादिगो-
चरकृतिकालेऽपि पञ्चतीति प्रयोगापत्तिरिति शंकां वारयति—पाकजनकादृष्टज-
नकेति । मानाभावादिति । वस्याः पाकादिजनकादृष्टजनकत्वेन पाकप्रयोज-
कतयान्ययासिद्धत्वेन वाधादिनानुमानादिप्रमाणस्यानवतारादित्यर्थः । अत्र

एवेति । तत्र न कादृष्टानकृतेस्तत्र न कृते प्रमाणाभावादेवेत्यर्थः । क्षित्यादेरित्यादि । अिति सकर्तृका कार्यत्वादितीक्ष्णानुमाने इत्यर्थः । तत्र न केति, क्षित्यादिभ्योऽन्त्यर्थः । अर्थांतरप्रसङ्गोऽपीति, इदमापातत तत्र सकर्तृत्वस्य अदृष्टाद्वारकृतिन्यत्वार्थकृतयानुपपत्त्यभावादिति ।

ननु कृतीष्टसाधनताया विषयत्ववादि सौन्दर्यमते तत्र न कादृष्टानकृतेरपि तत्र न कृत्यस्य वेदयोधितत्वेन दुरपह्वत्वात्कथमतिप्रसङ्गोद्धार इत्यत आह—
भावे वेति । तत्र न कादृष्टानकृतेस्तत्र न कृते प्रमाणसद्भावे वेत्यर्थः । तादृशकृतिधारणायेति, तादृशकृतिकाले तथाविधप्रयोगवारणायेत्यर्थः । स्वयापीति । जनकमात्रे शक्तिवादिनापि इत्यर्थः । ननु जनक्यत्वे आख्यातस्य शक्तिरूपने शक्यतावच्छेदकगौरवात्तदपेक्ष्य केवल्यत्नत्वविशिष्टे शक्तिरूपनस्योचितत्वात्तदेवाह—यत्नमात्रमिति । यत्नत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः । न चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टमात्रवाचकत्वे आख्यातपदयत्नपदयो पर्यायतापि तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वस्य तत्पर्यायतापदार्थत्वादिति चाशङ्कम् । इष्टत्वात् । ननु विषयत्वस्य घात्वर्थसंसर्गतामुपगमे पाकानुपधायरूपाकगोदरयत्नयति पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह—जनकत्व वेति । फलोपधायकत्व वेत्यर्थः । फलोपधायकत्व च तत्तद्व्यक्तित्वान्निमित्तजनकत्वमतिरिक्त वेत्यन्पवेतदिति भावः ॥ ४ ॥

(अयं ०) एष यत्नस्यानुमानिकत्वे । तस्य यत्नस्य यत्नत्वेनापदार्थत्वात्, अर्थाप्याहारवादिमतात्मकत्वेनापदार्थेऽप्याहृतयत्ने पदार्थसमाहितमन्वय इत्युत्पत्तिविरोधेन प्रत्याचष्टे—अन्यत्रेति । चैत्र पचतीत्यादेरेव्यत्र जानातीत्यादौ, घात्वर्थमित्याद्यां काष्ठं पचतीत्यादौ, स्वार्थव्यापारे आख्यातसामान्यस्य वर्तमानत्वातीतत्वाद्यनुभावरूपस्य कृतत्वात् । तदुभयमिच्छेऽप्याहृतयत्नेऽर्थाप्याहारवादिमते ऽपि नान्वयः । आभयत्वादिशैबकख्यातजन्ये वर्तमानत्वादिप्रकारकशाब्दबोधे धातुजन्योपरिपठेर्व्यापारोपनख्यातजन्ये । तत्राख्यातजन्यव्यापारोपरिस्थिते समानविशेष्यप्रत्यासत्त्या कारणत्वरूपनरूपव्युत्पत्तिविरोधापत्तिरिति भावः । यत्नविगमेऽपीति । वह्निस्योपाद्यात्मकव्यापारवृत्ति काले पाकानुकूलयत्नार्थाद्यभिचार इत्यर्थः । ननु पाकक्रियाफलोपधानावच्छिन्नव्यापारेण तदनुकूलो यतोऽनुमेव । किंच नास्त्येव व्यभिचारोऽस्तत ईश्वरयत्नसत्त्वादत आह—
धर्मीति । ननु चैत्र पाकानुपधायनान् पाकानुपधायनकृत्यापारजनकत्वादित्यनुमानेन सा प्रतीयेतेत्याह—तत्राधिकरणस्येति । यत्नव्याधिकरणस्य वह्निस्योपादे सत्यापत्ति बहुपादी दैविकव्याप्त्यर्थेऽभिचार इति भावः । अचेतनेऽपि ।

चैनादिसकेतसत्तादेत आह—चैत्रन्याविनेति । वस्तुत आदिपदव्यवस्था रूपन-
नेतत् । तेन, पाकजनकल्याणारेण । शोभन इति । अत्र शब्दाच्छोभनत्व-
प्रतीयते तद्विशिष्टे पाकजनकल्याणारवत्त च । शोभनत्वं बहुलादापपीति व्यभि-
चारस्तदवस्थ एव । चैत्रत्वादिप्रतीतिस्त्वेतादृशानामप्रयोगकाले न शब्दान् प्रमा-
णान्तरकृतनियमेति भावः ।

ननु व्यभिचारिहेतुनाऽपि व्यभिचारप्रवृत्त्याद्यमन्ततो व्यभिचारस्थाना-
न्यत्रविशेषितेन या तेन तदनुमाय वर्तमानराजेन कारणवशाद्विद्वत्तर्तमानप-
त्नस्यात्ततो मानसोऽपि चैत्रादौ विशिष्टरोष स्वादिति चेत् । व्याप्सादिप्रति-
शोधन विनाऽपि तादृशयत्नानुगवात् अन्यथा वैशेषिका एव भिजयेत् ।
मनसा च तन्निर्णय सर्वत्र न सम्भवति सदेहसामग्रीसदृशात् । किं च तदत्रे
शाब्दत्वानुभवो नोभयथाऽपीति दिक् ।

तत्र शोभन पचनीत्यादौ, यत्नानुमायकप्रमाणान्तराभावशालिनि । अथा-
नुमाय्यापारे शक्तावपि लभ्यया यत्नप्रतीतिर्वाभ्यः । तथा च लब्धवाद्यान् एव
शक्तिस्तु । काष्ठ पस्तीत्यादौ व्यापारप्रतीतिर्लक्षणयत्नभिन्नेष्व समाधये—
मैत्रमिति । लाघवेनेति । व्यापारस्थस्य प्रकृते जन्मत्वाद्यात्मकस्यापि यत्नत्वा-
पेक्षया शुक्त्वमिति भावः । पशति स्पन्दते इत्यादौ च पतनस्पन्दनानुकूल-
शुक्त्ववेगयुक्तौ न तत्वेन प्रतीति किं तु व्यापारत्वेनेति शुक्त्ववेगत्वयोगादितिनेर
लाघवमरिचिक्करम् । भवतु या कदाचिन्न्यामपि प्रतीतिर्निगमकाभावात्तयो
स्यात्प्रातगतकल्पतान्छेदकत्वम् । अन्यथा यत्नत्वमपि तथा न स्थानियमतस्त-
नापि स्पेणाप्रतीतिस्तथाऽपि न व्यापारस्वरस्य तथात्वमित्यत्र तात्पर्यं शोभ्यम् ।

शङ्कते—यत्नमिति । यत्नत्वमित्यर्थः । जनकत्वत्वे प्रविष्टस्य जनकत्व-
स्यैव शङ्कतावच्छेदकत्वादिति भावः । अतुगुणान्तरमाह—तथा चेति ।
अचेतनेऽपीति । तद्वृत्तानुमायपि पाकजनकवद्विषयोगादिगमत्त्वादिति भावः ।
ननु यत्नशक्त्यापत्त्यादाराऽऽहृष्टजनककृते पाकजनकत्वात्तदापिस्तुल्येत्यत्राह—
पाकजनकाहृष्टजनकेति । अत्र एव, स्वजनकाहृष्टजनककृते स्वजनकत्वा-
भावादेव अर्थान्तरमुद्देश्यसिद्धिः । तत्र ह्यनन्ताहृष्टजनककृते सितिजनवात्पर-
स्वरनापेक्षया सितिजनकत्वेनैव हृष्टिकल्पनेन लोकोपनीति लाघवसरेककृतिविद्धौ
तद्वाप्रवेशकल्पन कल्पमुत्पत्तय दोगायेतीदृशसिद्धिः । स्वजनकाहृष्टजनककृतेऽ-
भ्यवनकत्वे ॥ श्रुतेन कृतित्वन्यत्वेनैव साध्यसिद्धौ नैवार्थसिद्धिः स्वादिति
भावः ।

कर्त्तृ-कर्मणो लकारवाच्ये, चैत्रः पचति पच्यते

तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् अन्यथा

पचतीत्यत्रापि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र क-

र्मणि द्वितीया स्यात् तयोरेनभिहिताधिकारीयत्वात्

ननु तनादृष्टद्वारकृतिन-यत्वम्य यत्र समजायेन कार्यं तत्र विषयता कृति

रित्येव प्रत्यासत्तिनियतकर्मत्वस्याद्यप्रयादिदृष्टनुष्यसाध्यत्वात्तरिसिद्धिं स्यात् अत

आह—भावे वति । स्वयापीति । तवाऽपि अदृष्टाद्वाररत्वेन तज्जनककृति

धारणं समानमिति तदपेक्षया यत्नत्वनिवेश एव स्वीयानिति भावः । ननु

निरूपितस्वविशेषससंगेण पानादेर्षात्पर्यस्याख्यातायै प्रयोनकत्वे प्रयोनके चान्य

यासातिप्रसङ्गः । अन्यथा परपरया कृतामपि कश्चित्प्रयोगः कश्चित्नेत्यत्र तना

प्यमगतोरित्यत्र स्वमतमाह—यत्नमात्रमिति ।

ननु पचथातो पारत्वे लक्षणावामपि पचतीतिव्यवहारः प्रमाणं स्यात् पाक

त्रविशिष्टविषयकयत्नस्य पाकत्वविपर्ययत्वनिवृत्त्यात्, विशेष्यतैव ससर्ग इति चेत्

थाऽपि घृष्पाद्यर्थं यत्रमानस्य घृष्टिविशेषककृत्युत्पादेऽपि स्वरूपायोग्यतया ततो

घृष्पयनुत्पादे वर्णतीति, निगडनिश्चलदेहे च उत्पानानुष्पणासि तद्विपर्ययकृति

मादायोत्तिष्ठतीति व्यवहारः स्यात् स्वाभाव्यविशेषककृत्या शर्करोमोजने ना

भुञ्जे इत्यत्र आह—जनकत्वमिति । जनकत्वं च प्रागुक्तपुक्त्या प्रयोनक-

त्वाविशेषणं योज्यम् । घृष्पादिप्रयोनकत्वं नास्मदादिदृष्टेति नानिप्रसङ्गः ।

विशेष्यतायाश्च विशेष्यतावच्छेदकत्वेनेत्यात्र विशेष्यतासमर्पत्वनपि सत्यधे

अतिप्रसङ्गमङ्ग इति भावः ॥ ४ ॥

(मथु०) देवाकरणमतमुत्पापयति-कर्त्तृ-कर्मणो इति । लकार आख्या

तम् इति सामानाधिकरण्यानुरोधेति, इति अत्र, चैत्र-तण्डुलादिपदाख्यातपद

योरेव धर्मिनो रहरात्तोरुत्तरेतिवर्थं, विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तरयोरेकधर्मिबोधकत्व

लक्षणस्य शब्दसामानाधिकरण्यम्यात्र सामानाधिकरण्यपर्याप्तत्वात् ।

ननु चैत्र-तण्डुलाद्यान्पदयोरेकधर्मिबोधकत्वमत्रानिदं तथाच साधवार्थ

प्रवृत्तिवत्साक्षात्तस्य शक्यत्वावच्छेदकमित्यन्वयसाक्षात्तमाह-अन्यथेति । तयोरेकध

र्मिबोधकत्वं इत्यर्थः ।

कश्चित् इति सामानाधिकरण्यानुरोधेति चैत्र-तण्डुलपदार्थाख्यातार्थ

योरेकधर्मिबोधकत्वात् । नन्विदमेवात्रानिदं तथाच साधवार्थ प्रवृत्तित्व

मेवाख्यातस्य शक्यत्वावच्छेदकमित्यन्वयसाक्षात्तमाह-अन्यथेति ।

कर्त्तृ-कर्मणोत्पेक्षिताने इत्याह ।

कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमः—न चैवं चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादौ विनापि तिष्ठं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः सुप एव सङ्ख्योपस्थितिसंभवे तिष्ठे न तदभिधागकृत्यमिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादिनैव एकत्वादी शक्तत्वाच्च-इत्यपि नास्ति, कृता सङ्ख्यानभिधानात् । किञ्च एकत्वादिसङ्ख्याभिधाने न नियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्तृकत्वत्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्तादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्ततावच्छेदकशक्यतावच्छेदकयोश्च गौरवमधिकम् । तस्मादाख्यातत्वेन कर्त्तरि, आत्मनेपदत्वेन च कर्मणि एकवचनत्वादिना तत्राहुपेण वा एकत्वादी शक्तिः, एकपदोपात्तत्वाच्च सङ्ख्याया वाच्यगामित्वम् । कर्त्तृ-कर्मबोधकत्वं च एकदाऽव्युत्पन्नम्, अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । कर्त्तरि य कोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैत्र इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः ॥ ५ ॥

तयोः तृतीया-द्वितीययो । अनभिहिताधिकारीयत्वमिति क्लृप्तं-कर्मणोरनभिधान विधाद्विशिष्टत्वादित्यर्थः । यत्र द्वितीयातृतीयात्रयमन्वयस्वाख्यातेन इत्यनभिधाने कर्मणि द्वितीयेत्येवार्थ-इत्यत आह-कृत्यभिधानस्येति । अविशिष्टत्वादिति भवन्ते कर्त्तृकसाधारण्यत्वादित्यर्थः । तथाच तण्डुलं पचतीत्यत्रापि द्वितीया चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः । एतन्न कर्माख्यातस्यापि तृतिबोधकत्वमिति प्राचीनमतादिसारेण, तन्मते अन्वयबोधप्रकारधारे व्युत्पादनीय ।

यस्तुतस्तु इत्यनभिधानाभिधानस्य तृतीया-द्वितीयानियामकत्वं चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीयापत्तेः, कर्मणि द्वितीयापत्तेः । न चाख्यातेन मुख्य-भाकसाधारण्यकर्मत्वाभिधानानभिधानाभ्यामेव तृतीया-द्वितीयानियम

इति वाच्यम् । क्षेत्रेण धृत्यते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्त्तरि तृतीयाद्भूपपत्तेरिति ध्येयम् ।

नियमान्तरमात्रद्वयं निराकरोति कर्त्तृकर्मसंख्येत्यादिना । इत्यपि नास्तीत्यन्तेनाश्रय । कर्त्तृगतसङ्ख्यायाः प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने तृतीया, अत्र प्रत्ययेन कर्मगतसंख्यायाः अभिधाने कर्मणिप्रथमा तदनभिधाने तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः । अन्तरा ऋक्ते-नचेति । उप एव प्रथमाभिमत एव, संख्योपस्थितिसंभव इति क्षेत्र. एवमिति तद्वृत्त पच्यते इत्यादौ संख्योपस्थितिभवे इत्यर्थः । न तदभिधायत्वं न संख्याभिधायकत्वम् । तथाच तृतीयाद्वितीयापत्तिस्तद्वत्त्वेनि भावः । यद्यपि घट एतावन्तं संख्यायां उप ह्यसगतिवत्त्वमुपदर्शितं भवति च क्षेत्रेण घट इत्यनेन, तथापि घटा न संख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तस्य विशिष्टोपदर्शनस्य च भविष्यति ।

केचिन्नु नियारहितं वाक्यमेव नान्तीतिभले घटइत्यत्र त्रियापदाभ्यादात्स्वायत्त्वत्वे अस्तीत्यादि निरन्तमेवाभ्यादर्शनस्यम् । तथाच त्रिनिगमनाविरह इति कदाचिन्नु म्यादन्तस्तदुपेक्ष्य सखियमेव वाक्यमुदाहरणम् । न च तथापि क्षेत्राभ्यां पच्यते, तद्वृत्तान् पच्यतीत्यसि रिदाय इदन्तपर्यन्तावृत्तान् निरुक्तमिति वाच्यम् । प्रथमायाः संख्यागतिसिद्धिरत्र प्रत्येकशेषेणैव प्रथमेतरस्यभिभवेः संख्यागतिसिद्धिरिति संख्यागतिसिद्धिरनाशकत्वात्वादिभ्याम् ।

इत्यादाविति । भावित्वात् क्षेत्रो मैत्रो द्विभूमिभ्रम गच्छन्तीत्यस्य परिग्रहः । तावन्तं द्वित्वादिशेषेणैव प्रतीत्या क्षेत्र-मैत्रोमपदयाम् द्वित्वात्त्वात् भावः क्षेत्र-मैत्रोमपदयामिनि प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्च क्षेत्रइत्य मैत्रइत्यमित्येव प्रतीतिरुत्पिभवे प्रत्येकशेषमात्रसंख्याशेषवन्नियमात् । न क्षेत्र क्षेत्र-मैत्रपदोपर (एवम्) संख्या कथं क्षेत्रादावर्त्तनीति वाच्यम् । इदं नमामास्यनिरित्यस्य । एव तथा नियमादिभ्याम् ।

केचिन्नु क्षेत्रादिशेषेणैव द्वित्वादिप्रणयायां क्षेत्रयामिभ्रमपदोपरस्यो द्वित्वादिप्रणयायां मैत्रयामिभ्रमपदोपर प्रतीत्या क्षेत्र-मैत्रोमपदयाम् द्वित्वात्त्वात् भावः क्षेत्र-मैत्रोमपदयामिनि प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्च क्षेत्रइत्य मैत्रइत्यमित्येव प्रतीतिरुत्पिभवे प्रत्येकशेषमात्रसंख्याशेषवन्नियमात् । न क्षेत्र क्षेत्र-मैत्रपदोपर (एवम्) संख्या कथं क्षेत्रादावर्त्तनीति वाच्यम् । इदं नमामास्यनिरित्यस्य । एव तथा नियमादिभ्याम् ।

यत् क्षेत्रो मैत्रो गच्छन् इत्यादौ तद्वृत्तपर्याप्तत्वात् द्वित्वादिप्रत्ययदातव्यात् त्रिगमत् तत्र कश्चिन्नियमेन । न चान्वा वा द्वित्वादात्संख्यात्मस्य तद्वृत्ता एतौ एतौ एता एता इत्यत्र प्रथमाया वा द्वित्वादि तद्वृत्तस्य त्रिनिगमनाभावात् कश्चिन्नियम इति वाच्यम् । संख्यानिमित्तस्य प्रथमाभिभवेः ।

प्रसिद्धा तत्र प्रथमाविभक्ते संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसंबन्ध-
स्यैव लक्षणात्वादिति । तत्र । प्रथमाविभक्ते संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्य-
त्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सूत्रचतया विनिगमनाविष्टस्य दुर्वारत्वादिति ।

नन्वेतावता आख्याताद्विवचनादेर्द्वित्वादी शक्तिराशक्तौ तदेव प्रथमस्य एकस्यै
शक्तौ द्विमानं, तथाच तस्यै वृत्ताया-द्वितीयानियमार्थं चत्वादिपारुष्यात्पदवाच्यः
स्यादित्यत आद-लक्षणादिति । सित्वादिना एवत्वादिषु शक्तिरूपने शक्तताप-
च्छेदकवाट्टुल्यापत्त्या तापवादेव वचनत्वादिनैव प्रथमैव वचनादेरेवत्वादिषु शक्तिः,
तथाचापालमाख्यातैव वचनादेरेवत्वादिषु शक्तयेत्यर्थः । अत एव 'शक्यो-
द्विवचनैव वचने' इत्यनुशासनम् । परम्येव वचनस्य नैकत्वस्यैव मरमाभवात्,
नाप्येव स्वबोधस्यैव पदमात्रस्यैव लक्षणादिना एवत्वबोधत्वात्, तथापि सङ्केत-
विधेपसंबन्धेनैव वचनपदवाचनेन वचनत्वादि, 'ताप्येव वचन-द्विवचन-वद्वचन-
नाप्येव च' इत्यनुशासनेन तिङ्शेषेव वचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न चैवं
तेन रूपेण क्वचिन् विना सित्वादिना ज्ञानादेवत्वादिप्रत्ययो न स्यादिति वाच्यम् ।
विना शक्तिभ्रमनिष्ठत्वादिति भावः ।

अत्र तन्म्याः-मित्यादिना प्रातिविधिरूपेण शक्तिभ्रमेरेकत्वादिषु शक्त्यापि
सित्वादिना तिङ्शेषेरेवत्वादिषु शक्तिराशक्तयोश्चैत्रः पञ्चतीत्यादावपृहीतस-
म्बन्धवाचकित्वात् । पञ्चाचित्तिवादेरेवत्वादिनिष्ठतिसिद्धात्पदत्वादिशेषो भवत्य-
विवादात् । तथाच तिसिद्धिः प्रकृतित्वे शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं धेत्यत्र
विनिगमनाभावाद्भ्रमपरेरेव तच्छक्यतावच्छेदकत्वसिद्धे । एकत्वत्वादे शक्यताव-
च्छेदकत्वेऽपि प्रकृतित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सूत्रचतवात्, प्रकृतित्वप्रका-
रकृतिप्रादिकस्यैवोपरस्येन एकत्वादिप्रकारकतन्म्यबोधोपरयापि स्वार्थित्वस्य
प्रामाणिकसिद्धत्वात् । अन्यथा बोधस्य स्वार्थित्वमाराय विवादे पञ्चादिपद-
स्यापि प्रत्येनमादाय विनिगमनाविष्टेव तापवाद् इति त्वादेरेकत्वतावच्छेद-
कतापत्ते नानार्थोच्छेदापत्तेश्च । एवं च प्रथमैव वचन-द्विवचन-वद्वचनानां वा
एकत्व-द्वित्व-वद्वत्त्वेषु शक्तिः, तिङ्शेषेव वचन-द्विवचन-वद्वचनानां वा इत्यत्र
विनिगमनाभावादेकत्वादिषु शक्तिसिद्धिः, चैत्र पञ्चतीत्यादी अपृहीतसम्बन्धवाच-
कित्वात् । न च तद्वृत्तिसिद्धौ लक्षणात्कारणरूपं शक्तिभ्रमरूपं वेति वाच्यम् । तद्वृत्ति-
ज्ञान लक्षणात्कारणरूपं प्रथमैव वचनशक्येवत्वादिषु शक्तिज्ञान वा शक्तिभ्रम-
रूपमित्यत्र विनिगमनाभावात् प्रत्येनमादाय विनिगमनाभावेन तिङ्शेषेव वचनादे-
वाट्टुल्यापत्त्यापत्तिरूपत्वादिति भवति ।

नेपित्तु नेत्रजात् शक्ति-वचन इत्यादितः निष् कर्तारि लक्षणादिना या
द्वैवाचरणमने तिष्ठ शक्यता वा एत पात्रकर्तव्यादिषु देरनुभवसिद्धत्वादाहणा-

सम्यक्त्वाद्वा शक्तिसिद्धिः । नच तत्रैतत्त्वादिविशिष्टवत्तयैव लक्षणा शक्तिष-
मेति वाच्यम् । केवलवन्नरि लक्षणादिनापि तादृशवैचल्यमात्रमवसिद्धत्वादित्या-

केचिन्नु वारि तिष्ठति स्वमिठति इत्यादौ विनापि ह्यस्यैव प्रसिद्धं
ण्डत्वादिरप्रतीतरेकत्वादिषु तिष्ठः शक्तिमिद्धिरित्याह ।

वृत्तेति । तथाच चैरेण दृष्टौ घट इत्यादावपि कर्मणि द्वितीया स्यात् प्रथ-
मैवः पचेत्तादावपि वन्नरि कृतीया स्यात् प्रथमेति भावः । तस्मात् प्रत्ययेन
स्याभिधानानभिधानं न प्रथमानृतीयानियामकं, किन्तु प्रत्ययेन वक्तुं-कर्मणोर
धातानभिधानमेव तत्रियामकमिति त्रैवाकारणनिगम । नन्वाख्यातस्थल एव
वक्तव्यं, वृत्त्ये तु वक्तुं कर्मणोरभिधानानभिधानाभ्यामेव नियम इत्यत्र आ-
विज्ञेति । मन्व्याभिधाने इति, आख्यातमन्वसंख्याप्रकारवचोपे-र-
न नियम इति, इतिशक्तिवादिनां विशेष्यतामिषमो नान्तीत्यर्थं इदमित्य-
तद्विशेष्यं इति तत्रैतत्त्वादिनां नियामकस्य द्रुवंचत्वादिति भावः । एतदेवाह-प-
थेति । आख्यातानुपस्थायित्वस्यैवत्वत्वाद्यारण्यित्यस्येत्यर्थः । कर्तुं-कर्मो
तथाचोपपत्तये मन्व्याभ्यामात्रं देवदत्तः पचति तन्नु-मित्यत्र कर्मणि प्रथमा
इदंन पच्यते तन्नुत् इत्यत्र कर्तरि प्रथमा स्यादिति भावः । ननु कर्त्रेण्य-
दिना शक्यत्वाद् योग्यतेन नियामिका इत्यत्र आह-कर्त्रेण्यत्त्वादिनां
अभिधेयत्व, विशेषणविषया शक्यत्वम् । यदि च इतिविशिष्टैकस्य कर्त्रं
तदा समताविषया शक्यत्वम् । ननु कृत्यविभेदविषयेव मया शक्यत्वं ज्ञान-
यमे इत्यत्र आह-ज्ञानादिति । कर्त्रेण्यत्वायो, मन्व्यो मम वाक्यार्थः, ता-
स्येति शक्तिविषयत्वम् । तत्र मम कर्त्रेण्यत्वादिना ह्य-निर्माया
साम्याया शक्तिप्रपं, तत्र आख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्रेण्यत्वादिषु शक्तिप्रपं,
मनेर्देववचनत्वादिना कर्मेण्यत्वादिषु शक्तिप्रपं, एतेष्वचनत्वादिना एव
दिषु शक्तिप्रपमिति ननु शक्यं इत्यर्थः । ज्ञानतेति । मनेवचनत्वा-
शक्यत्व, तत्र आख्यातैकवचनत्वादिना कर्तरि शक्तिप्रपं कर्त्रेण्यत्वादिना वा शक्य-
इति ज्ञानादकृत्यकर्माव्यभिचयर्थः । तन्नुपपत्तये शक्यत्वाद्ये वदयमानस्य
अन्तःकरणेण शक्यत्वादिना समानमित्यत्र आह-शक्यतेति । मनेवचन-
दिना शक्यत्वं, तत्र कर्त्रेण्यत्वादिना शक्यत्वमिति शक्यतावच्छेदकगीत-
रथः । इत्युक्तत्वात् कर्त्रेण्यत्वादिना शक्यत्वे च योग्यतावत्तु वक्तुं-कर्म-
थाव्यवधानस्य दुरासाध्यमित्यदि बोध्यम् ।

मन्व्यान्तु मन्व्याभ्यामन्वय कर्त्रेण्यत्वादिना प्रथमेण्यत्वादी न शक्तिः किन्तु
मन्व्यावचनस्य कर्त्रेण्यत्वेन कर्त्रेण्यत्वात् शक्तिः आख्यातानुपस्थानस्य कर्तुं-कर्म-
कर्तुं-कर्म शक्तिः, आख्यातवचनस्य कर्तुं-कर्म-कर्मण्यत्वात् शक्तिः । आख्यात-
वाक्यस्य कर्मेण्यत्वेन कर्मेण्यत्वात् शक्तिः, आख्यातैकवचनस्य कर्मेण्यत्वे

कर्मद्वये शक्ति, आत्मनेपदबहुवचनस्य कर्मबहुत्वेन कर्मबहुषु शक्ति । तथाच
 घटुं कर्मशक्तिवादिना वैश्याप्रख्याना कर्तुं—कर्मणोरभेदसमेषामन्वयनिवामकस्यैव
 अस्मावमपि कर्मशक्तिना तदात्म्यसम्बन्धेनान्वये निवापयत्वात्प्रतिप्रसङ्गस्य-
 दवस्य इत्यत आह—कर्तृकृत्वादिनेति । कर्तृत्वत्वादिनानि पाठस्तु प्रामादिक ।
 अभिधानेऽपि, आह्यातस्य अकारणपि । अभिधेयत्व शक्तिरिनेष्यत्वम् । नन्वत्र
 इहापत्तिं किंतु केष्वन्यैस्त्वादे अन्वयतावच्छेदकत्व एव विशद इत्यत आह—
 शक्तौचित्येति । न्यायान् च पूर्वोच्यमिति प्राह ।

वैश्याप्रख्याना स्वमतनिष्कर्षमाह—तस्मादिति । आह्यातत्वेनेति पक्षे इत्या
 दावात्मनेपदेनापि कर्तृबोधनादिनि भाव । आत्मनेपदत्वनेति, परस्मैपदत्वेन
 कर्ताश्रयि कर्ताबोधनादिति भाव । एकत्रचनत्वादिनेति । भादिना द्विवच-
 नत्व—बहुवचनत्वपरिग्रह । एववचनत्वारिरूपेणाकारणत्वाया निवृत्तिप्रकारेण
 भादिना शक्तिप्रयोगत्वादिसोषो यद्यनुभवसिद्धस्तदा स्वाह—तत्सद्रूपेणवेति ।
 एवमाह्यातत्वादे शक्ततावच्छेदकत्वाभिधानमप्यापातत वस्तुतस्तु प्रायुष-
 युक्त्या तिष्ठतिदिनेति बोध्यम् । ननु भवतामपि सत्यान्वयनियम कथमित्यत
 आह—एकैति । अस्त्वो, एकेवैवाह्यातपदेनोपस्थापितत्वाच्च इत्यर्थ । वाच्य-
 नादित्यमिति सङ्ख्या—जातापत्तिरिवाह्यातस्योप्यान्वयित्वमित्यर्थ । तथाच
 विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन आह्यातस्यन्यायप्रकारेणशक्तबोधोपेत्यति प्रति
 पाठस्यैवत्वन्वायपत्तिप्रकारतासम्बन्धेनाह्यातस्योपस्थिते कारणतया नान्यत्र
 तदन्वय । चैत्र पक्षीत्यादीं वृत्रैव एववाचकवचनभिन—इत्याद्येवान्वयबोध ।
 अत एव एतेकत्रचन—तिरेकत्रचनस्योदभयोरेव सापेक्षतेति भाव ।

केचित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाह्यातपदस्यसङ्ख्याप्रकारेणशक्त-
 बोधोपेत्यति प्रति आह्यातपदस्यैवकर्तृत्वप्रकारकोपस्थिति कर्मत्वावच्छिन्नविशे-
 यतासम्बन्धेनाह्यातपदस्यसङ्ख्याप्रकारेणशक्तबोधोपेत्यति प्रति आह्यातपद-
 स्यन्यत्रर्भत्वोपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारण, तदुभयातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धे
 आह्यातस्यसङ्ख्याप्रकारेणशक्तबोधोपेत्यतिरिक्ततया यावद्विशेष्यकारणत्वात्वादेव
 सङ्ख्यात्वात्तदो न सत्याया अन्वय—इत्याहु ।

ननु पदयत इति प्रयोगस्य कर्तुं—कर्मोपयत्तापारणतया चैत्र पदयते तत्पद-
 इत्यादीं चैत्र पारणतया तत्पद पारणतेति बोधो आद्यतामात्मनेपदस्य कर्तुं-
 कर्मोपयत्तावत्त्वादित्यत आह—कर्तृकर्मोति । बोधरत्न स्यात्कत्वम् । अथ
 स्यवम्, एकाह्यातपदविषयकज्ञानम्यामिदम् । पदज्ञानस्य उद्बोधकविषयेव
 पदार्थस्मारकतया पदज्ञानेन तत्पदज्ञानव्यतिमिथाह्यातपदज्ञानस्यैव कर्तुं-
 कर्मोपयत्तावत्त्वात्, अथवा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्व—कर्मत्वबोधस्य दुर्वार-
 त्वादिनि भाव । चैत्र पदयते तत्पद इत्यस्यापि पदयतेपदपाठत्वात् कर्तुं—

कर्मस्मरणादुक्तमेवदेति । चैत्र पश्यते तण्डुल मैत्रेण पश्यते तण्डुल इत्यत्र समुदा-
 लम्बनाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैवैतन्न कर्मकर्तृभ्यामस्मादेकेत्याख्यातपदविशेषण,
 मैत्रेण पश्यते ओदन चैत्रस्तेमनं इत्यादिप्यप्याष्टस्यैव कर्तृ-कर्मबोध । यद्वा
 बोधकत्वमनुभावकत्वमन्युस्पष्टमंकारख्यातपदप्रिययवैकज्ञानजन्यकर्तृकर्मोपस्थिते
 रसिद्ध, पदज्ञानजन्यकर्तृ-कर्मोपस्थिते शब्दबुद्धिधारणताया तत्तदुपस्थितिभ्य
 तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य असमत्वादिति भाव । न प्रयोगा इति । न विना
 आहृतिं, चैत्र पश्यत्या तण्डुल पाककर्मोति बोधजनका इत्यर्थः । एतथाया
 सत्त, सति तात्पर्यज्ञाने आहृतिं विनापि तादृशबोधस्येष्टत्वादिति ध्येयम् । ननु
 तप्यापि चैत्र पश्यत इत्यत्र चैत्र पाककर्मोति बोधो दुर्वार आत्मनेपदस्य कर्तर्यपि
 शक्तत्वादित्यत आह—कर्तृरिति । असाधुत्वाद्, अनावाङ्कितत्वाद् । यगा
 व्यसमभिप्रायतादुभूय्यां एव तत्राराङ्गात्वादन्यथा म्यादनयेऽपि तत्र कर्तृत्वबो
 धस्य दुर्वारत्वादिति भाव । अस्त्वर्थ, इत्यादयोऽपि न प्रयोगा, इति लब्धते,
 न कर्तृबोधका इति तदर्थ । इदमुपलक्षण, कर्मणि शपोऽसाधुत्वाद् तण्डुल
 पचते इत्यादयोऽपि न कर्मबोधका इत्यपि मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(राम०) वैयाकरणमतमाह—कर्तृकर्मणी इति । लकार, आख्यात,
 वैयाकरणैरप्यादीना लत्वेन परिभाषितत्वादित्यर्थ । कर्तृत्व कर्मत्व च समवायेन
 विषयतया वा कृतिरेव शक्यतावच्छेदिकेति, अक्षतीत्यादी समवायेन कृतिप्रका
 रेण, पच्यते इत्यादौ च विषयतया कृतिप्रकारेण तत्तदर्थबोधस्यादृग्भक्तित्वादि
 त्यर्थ । इति, इत्यत्र सामानाधिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाम्ब्या
 चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रम्य वर्मिणो बोधकत्वमेव शब्दसामानाधिकरण्य, चैत्रेण
 पच्यते तण्डुल इत्यादौ च तण्डुलपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाम्ब्या तण्डुलत्व-विद-
 यतालम्बनेन कृतिभ्यामन्यस्य तण्डुलधर्मिणो बोधकत्व शब्दसामानाधिकरण्य
 मनुभवमिदं तदनुतोषाख्यातसामान्यस्य समवायेन कृति शक्यतावच्छेदिका
 आत्मनेपदस्य च विषयतालम्बनेन कृति शक्यतावच्छेदिकेति सधुदायार्थ ।
 यद्वा सामानाधिकरण्यात्तुतोषादित्यस्य चैत्रादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्याता
 र्थप्रकारकबोधस्यानुतोषादित्यर्थ । अन्यथेति आरूपातस्य कर्तरि कर्मणि च
 शक्यत्ववर्गाकारे इत्यर्थ । तयो कृतीया-द्वितीययो अनभिहितानिकादीयमूत्राम्बा
 साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थ । आख्यातेन कर्तृत्वनिधाने समभिध्यादतप्रातिप
 दिके कृतीया, एव आख्यातेन कर्मणोऽभिधाने समभिध्यादतप्रातिपदिके द्वितीया
 इति कृतीया-द्वितीयादिनिधायकमूत्रस्यार्थस्तथा च कृति कर्मत्व वा यथाख्या
 तशक्य न तु कर्ता कर्म वा तदा कृतीया-द्वितीयाविधायकमूत्रबोधेन चैत्र पचती
 त्यादौ कृतीया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया स्यादेव च चैत्रेण तण्डु
 लपचति चैत्रेण पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तिर्नचैष्टापत्तिमप्य
 सति यथादौ साधुप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्रयोगवृत्तौपरिवृत्तसाधुदित्यर्थ । अ

इतमाह-कृत्यभिधानेति । कृत्यभिधानेत्यनन्तरं मात्रपदाध्याहारेण कर्त्राख्या-
 तस्थले कर्माख्यातस्थले च कर्तुः कर्मणश्चानभिधानेऽस्य भवन्मते तुल्यत्वा-
 दित्यर्थः करणीयः । यद्वा ननु कृतेरनभिधाने तृतीया कृतेरभिधाने द्वितीये-
 त्यनभिहितापिकारीपञ्चम्यां वाच्यः इति नोक दोष इत्यत आह-कृत्यभिधा-
 नस्येति । अविनिष्टत्वादिति चैत्रः पचतीत्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि
 कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थः । तथाच चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न
 स्यादित्यर्थः । ननु कर्तृगतसङ्ख्यायाः प्रत्ययेनानभिधाने तृतीया एवं कर्मगतसं-
 ख्ययायाः प्रत्ययेनानभिधाने द्वितीयेत्यनभिहितापिकारोपमयाप्योवाच्य इति गो-
 तानिप्रसङ्ग इत्यामङ्गुच निरादृष्टे-कर्तृ-कर्मत्वादि । अत्र च कर्तृकर्मत्वात्
 इत्यपिनास्तीत्यन्त एको ग्रन्थः । नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यायाश्चरत्वे ऽकनिपमः
 संभ्रमति तत्र च प्रमाणं नारतीत्यामङ्गुच निरादृष्टे-न चेति । यत्रपि चैत्रेण
 एष्ट इत्यस्योपरर्षभं निरर्थकं षट् इत्येव छपः श्रुतसंख्यागणिकत्वात् तथापि
 कृत्यभिधायाद्वात्स्थले छपः सङ्ख्याबोधने प्रवृत्तिं नुतः संख्यायक्तौ माना-
 भाव इत्युक्तं भवति । तथाच कृता संख्यानभिधानादिति बक्ष्यमाणदुपणस्य
 सङ्ख्या भवतीत्यभिप्रायेण तदुपदर्शनमिति ध्येयम् । संख्याप्रतीतेरिति ।
 एकोऽप्यत्रैत्रद्वितीयाभिधाने इत्यस्यबोधे एतत्संख्यादिप्रतीतेरित्यर्थः । इदं च
 ह्युक्तमन्तरिपत्र शक्तिरूपवे हेतुः । स्तुप एवेति । प्रथमानभिधेरेत्यर्थः ।
 सङ्ख्यायोरपिभित्तिसंभवे इति, चैत्रेणपठति यमो गम्यत इत्यादी यद्वत्त्वादिप्रतीति-
 संभवे इत्यर्थः, न संख्याभिधायात्त्वमाख्यातस्य न संख्याबोधकत्वम् ।
 चैत्रो भैत्रद्योति । इत्यादाविरपादिपदेन चैत्रेणैत्रेणैत्रत्वं गच्छतीत्यादिसंभ्र-
 ताद्यन्यपिमिति, द्वित्वादिसङ्ख्यायोरपिसंभवे । तथाच अत्र द्वित्वादिसंख्यायाश्च-
 षडसोऽभावादिकर्मनाप्याख्यातस्य संख्यायाश्चरत्वंमङ्गीकार्यमिति भावः । न
 शोतप्रयोगे लक्षणपरं एकवचनात् द्वित्वादिसंख्याबोधसंभवे किमदुरोपेनाख्या-
 तस्य संख्यायाश्चरत्वंमङ्गीकार्यमिति वाच्यम्, लक्षणत्वीमात्रप्रतिषेधानरगाया-
 मपि इत्तनाख्यात् द्वित्वादिसङ्ख्यायाश्चरत्वंमङ्गीकार्यमिति भावः । अन्यथा
 अन्यथापि शक्त्युत्प्रेरप्रसङ्गात् । ननु ऽकस्याप्यप्रामाण्यात्तुपोपाशरख्यातत्रिवच-
 नार्द्वित्वादिसंख्यायाश्चरत्वंमिदत्वेऽपि आख्यातैकवचनस्य संख्यायाश्चरत्वं
 न निवृत्तमित्यत्र आह-लाघवादि । गित्वापनन्तपरेषु शततात्पर्येऽप्यस्य-
 म्पनापेक्षया आख्यातैकवचनमाधारणैकवचनत्वस्य शततात्पर्येऽप्यस्ये लाघवा-
 दित्यर्थः, एकवचनत्वं च लक्षणमाहान्यैकवचनसंख्याबोधनकतात्पर्येऽप्यस्य
 मर्यादामिति नान्योन्याभ्यादिकमिति । मंग्रहायविदस्तु चैत्रेणपठतीत्यादी एवंक-
 वचनस्यैव आख्यातैकवचनस्यापि संख्यायाश्चरत्वं निर्विवादमिति वदन्ति ।
 कृतेति । तथाच कर्मवैधित्यन्यप्यपि तावत्कर्म कर्मपदस्य द्वितीयात्तया कर्तृ-

वाचिहृतप्रत्ययघटितमात्रये कर्तृपदस्य कृत्नीयान्तता स्यादिति भाव । ननु आ-
 ग्यातघटितमात्रय एव तादृशानियम इहप्रत्ययघटितमात्रयन्थे तु नियमान्तर-
 मन्त्यतआह-विश्रैति । एकन्यादिसरण्याभिधान इति, आग्यातजन्य कृत्त्वा
 दिसरण्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थे न नियमः, वृत्तिशक्तिवादिना मते न विशेष्य-
 स्वनियमः, तथाच कृत्चित्कर्तुं कुत्रचित्कर्मणश्च तद्विशेष्यत्वे विनिगमकस्य वस्तु
 मशक्यत्वादिति भाव । एतदेव स्पष्टयति-पदार्थताप्रच्छेदकाप्रच्छिन्नस्येति ।
 आख्यातोपस्थापितस्यैकत्वत्वान्प्रच्छिन्नस्येत्यर्थ । आग्यादिज्ञात्, आग्या
 ह्यादिसाक्षिण्यात् । कर्तुं-कर्ममिति, तथाचोभयत्रैव सख्यान्वयात् चेन्न तण्डुलपक्षमि
 इत्यत्र कर्मपद प्रथमान्त स्यात् स्याच्च चैत्रेण पक्षाने तण्डुल इत्यत्र कर्तृपद प्रथ
 मान्तमिति भाव । कर्त्रेकत्वस्थाक्षिनेति । यद्यपि देवइतंऽप्याग्यानाथं सङ्ग-
 म्बयापस्या चैत्रेण देवइतोऽप्य गच्छनीत्यादिप्रयोगापरिणेश, तथापि स्वप्रहृत्यर्थ-
 त्रियाकर्त्रेकत्वत्वादिना शक्तिरूपने तादृशमेव । नचेन्न स्वस्यानुगमस्यापि सत्त्वेन
 सदनभिधाने न्यूनता, प्राचा मते यत्-तत्त्वादिरत् स्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन तन्म-
 तमाभित्यैतदभिधानात् । कर्त्राद्वैरपीति । आदिचरेव कर्मपरिग्रह निशिष्टस्य
 एकपदे विशेषणानेऽपि शक्तिरत्त्वपरीति भाव । अभिघेयत्वं शक्यत्वं,
 तथाच कृत्त्रिक्रिया पलायमानस्यादिन्यायावतार इति भाव । इदञ्चपक्षणम
 यमश्रमन्तश्च गच्छनीत्यादावुभयकर्मजनयोगस्थले इहप्रहृत्यर्थत्रियाकर्तृत्वस्य
 कर्तुं-कर्मसाधारणतयाग्यातस्य निष्ठत्वाच्च स्वप्रहृत्यर्थत्वाच्च च शक्तिसम्भक्
 रूपने गौरवम् । एव कर्त्रेकत्वनाख्यातत्वादिक शक्यताइच्छेदकमिति शक्यताप्रच्छे-
 दकगौरवम् । एव शक्यताप्रच्छेदनगौरवं च स्पृग्मेव, कर्त्रेकत्वत्वादे शक्यताव-
 च्छेदकत्वादिति । तथाच कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्तिरूपने कर्त्तरि कर्मणि च विशेष-
 णतया शक्ति स्वीहृतीव भवता, अत्रि च तत्र प्रकृत्यादिगौरवमिति सङ्ग-
 हायार्थे ।

वैयाकरण एवमतस्तुपरसदरति-तस्मादिति । एतदचनत्वस्याखण्डस्यैव-
 भ्युपगमे इहाह-तत्तदुपेयेति । नित्यादिनैव तित्वादिना मत्पर्य । आख्यातस्य-
 च दृष्टकारणसाधारण उत्तमन्यवति प्रागबोध तत्रैवावुमभयम् । नन्वेव कर्तृक-
 मसाधारण्येन सङ्गयान्वयस्य दुर्वारत्वादिति दोषस्यापरीहार एतेत्यतआह-
 एवेति । एतेनाख्यातपदेन कर्तुं-सङ्गयोरभिधानात् इति कर्तमानत्ववत् कर्तुं-
 सङ्गयोरैव परस्परमन्वय आमतद्वत्त्वत्वादिति सप्रहाय ।

नभ्यास्तु कर्त्राख्यातजन्यमात्र्याप्रकाशकशब्दत्वावच्छिन्न प्रति आख्यातजन्य-
 कर्तृपत्थितत्वेन हेतुत्व सापत्तात् । अन्यथा तादृशशब्दत्वावच्छिन्न प्रति चैत्रा-
 दिपदजन्योपस्थितानामन तावा परामर्शानिमित्तिवत् कार्य-कारणभावरूपने
 महागौरवप्रमद्वादिपत्र तात्पर्यमित्याहु ।

नन्वाद्यानसामान्यस्य वक्तृशक्त्या आत्मनेपदस्यापि वक्तृवैशक्त्यं कर्मवो-
 यक्त्यं च तस्य प्रसिद्धं तथाचैकदा वक्तृ-कर्मतात्पर्यं चैत्र. पश्यते तण्डुल इत्या-
 दिप्रयोगापत्तिरित्यत्र आह—कर्तृकर्मोति । अन्यत्वनपिनि, एतत् तदुभयवो-
 धाय वाग्ये-कारणभावानन्पनादिति भाव । न चैत्रम्याख्यातस्वीकृता वक्तृ-कर्मवो-
 यक्त्याभावे मैत्रेण तण्डुल पश्यते चैत्रस्तु तेमनं इत्यादिवेकस्मादाख्यातात् तण्डुले
 चैत्रवक्तृवपात्रनमत्वस्य मैत्रे तेमनवक्तृत्वस्य च समुद्धान्मनशाब्दबोधो न स्यादिति
 वाच्यम् । आख्यातान्तराध्याहारस्य च एवेत्यसमूहादन्वयनादबोधोपाधीकारात् ।
 यत्र च नाध्याहारस्तत्रैवस्मादेवाख्यातादाहृत्य क्रमेणैव वक्तृत्वस्य कर्मत्वस्य
 च शाब्दबोधो न सम्भवादन्वयम् । नचाट्टिगिह्वीकारे एवस्याख्यातस्य एतदा वक्तृ-
 कर्मवोयस्त्वाभावश्रुतासिद्धि इव, एनाद्यश्रुत्यत्वावेरातुसयानाच्छिद्रतयैक-
 स्थाख्यातस्य निर्दिष्टत्वादिति दिक् । नष्ट मासु उपश्रुत्यपि विविधेनैव दोषमय-
 शोरक्त्यं, तथापि चैत्रे पात्रवक्तृत्वमात्रतात्पर्यं इत्यर्थः पश्यते इति प्रयोगः
 स्यादित्यत्र आह—कर्तरीति । असाद्युत्साहेत्यत्र चोऽत्रयारथे ॥ ६ ॥

(रघु०) वैशक्त्यणमत्रमाह—कर्तृकर्मणीति । लकारवाक्ये आख्या-
 तान्थे ऽतीति इत्यनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यानुरोधादिभि, नामाख्या-
 तयोरेकधर्मिरोधनत्वरूपसामानाधिकरण्याव्यवधानाभनसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्दे-
 तांशानुमने मानामान इत्यत्र आह—अन्यथेति । कर्ताख्यातकर्मख्यातयो-
 र्कर्तृकर्मणोरनभिधायकत्वे इत्यर्थः । तयोरिति । द्वितीयातृतीययोस्त्वित्यर्थः ।
 अनभिहिताधिपारीयत्वादिति । कर्तृकर्मनभिधायकख्यातसमभिध्याहारे अ-
 भिहितत्वादित्यर्थः । यनाख्यातेन वक्त्रा नाभिधीयते तत्र तृतीया, यत्र चाख्यातेन
 कर्म नाभिधीयते तत्र द्वितीयाभियुक्तसमतेति भावः । नन्वाख्यातस्य कृत्यमि-
 धायकत्वानभिधायकत्वे एव द्वितीयातृतीययोर्निश्चामके स्तः । तथा च व्यर्थमा-
 ख्यातस्य कर्त्राद्यभिधानकत्वमित्यत्र आह—कृत्यमिधानस्येति । अविशि-
 ष्टत्वादिति, कर्माख्याततापारणत्यादित्यर्थः । तथा च नैयायिकनये कर्माख्यात-
 र्थापि कृत्रिणापन तथा तत्र तृतीया न स्यादिति भावः । न च नैयायिकनये
 कर्माख्यातस्य कर्मत्वार्थवतया कथमेतदिति वाच्यम् । प्राचीननैयायिकनय एवे-
 सदभिधानात् । सूटीमविश्वसि चेदमुपरिष्ठात् ।

उच्यते—कर्तृकर्मत्यादि । नियम द्वितीयातृतीययोस्तदभावयोश्च नियम
 इत्यर्थः । यत्र धातुतत्प्रत्ययेन कर्तृगतसंज्ञाभिधीयते तत्र कर्तरि न तृतीया ।
 यत्र कर्तृगतसंज्ञा नाभिधीयते तत्र कर्तरि तृतीया । एवं यत्र धातुतत्प्रत्ययेन
 कर्मगता संज्ञाभिधीयते तत्र कर्मणि न द्वितीया । तेन यत्र कर्मगतसंज्ञा ना-
 भिधीयते तत्र कर्मणि द्वितीयेति भावः । चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादाविति ।

न च मुप संख्याभिधायकत्वे चैत्रो रूपवानित्युदाहरणं त्यक्त्वा चैत्रेण दृष्टौ घट इत्येतावद्दूरपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम् । नहि नियारहित वाक्यमस्तीति न्यायेन चैत्रो रूपत्रानित्यादौ गच्छतीतिनियामव्याहृत्य तिस्रैव सर्वत्र, सख्याबोधसम्भवेऽपि मुप सख्याभिधायकत्वेनेति शकानिराकरणासम्भवे न मुप. सख्याभिधायकत्वे सन्नियतया तथाविधसक्यपर्यन्तानुधावनस्यानैक स्यादिति । दृष्टशब्दे मुप एवेति, अवश्य सख्यादृष्टशब्दे, मुपदादित्यर्थः । न तदभिधायकत्वमिति । न सख्याभिधायकत्वमित्यर्थः । तथा च हेवदत्तो गच्छतीत्यादावपि तिष्ठ सख्यानभिधायकत्वेन तृतीया स्यादिति भावः । तादृश मुपमिति द्वित्वादि सरयासोषक मुपपदमित्यर्थः । द्वित्वादिप्रत्ययादिति । तथा च तत्र द्वित्वादिबोधान्ययानुपपत्त्या तिष्ठेऽपि सरयावाचकत्वमित्यर्थः ।

यत्तु चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादी मैत्रपदोत्तरमुभिमक्तेर्द्वित्वादिवाच्यमिति कतया द्वित्वादिबोधसम्भवे तिष्ठ सरयाभिधायकत्व निर्युक्तिरिति तदभेदे यम् । विनिगमनाविरहेण चैत्रपदोत्तरमुभिमक्तेरपि द्वित्वादिबोधस्यावश्यकत्वे चैत्रद्वय मैत्रद्वय गच्छत इत्यापत्तिर्दुर्धारा स्यात् । तत्रैकवचनोपरिस्थितैकत्वान्वित- न्देशादौ कथं तिष्ठुपस्याप्यद्वित्वादेरन्वय इति तु नाशरनीयम्, तत्रैकत्वस्याधि- बक्षितत्वादिति । ननु तथाप्युपदर्शिनयुक्त्या तिष्ठो द्वित्वाभिधायकत्वस्य एतत्त्वा- भिधायकत्व तु तस्य निर्युक्तिरमित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—समाधेनादेकवचनत्वा- विनैवेति । तथा चैत्रवचनत्वमिदं मुपत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकत्वकरूपने गौ- रवात्पदाद्य एतवचनत्व एव एतत्वशक्ततावच्छेदकत्वकरूपनमुचिनमिति । एत- वचनत्व चाभिप्रेततेरेकवचनत्वेन परिभाषितत्व, तथा तिष्ठादिनाधारणमिति तिष्ठादेरप्येकत्वसोषकत्वमभ्युपगममिति भावः ।

केचित्तु पचनीत्यादावास्त्रातपदाह्वयणस्य शक्त्या वा कर्तृबोधेऽपि तत्र निपमत एतत्वबोधस्यानुभवासिद्धत्वात्पि एकत्वबोधकत्वमारस्यकम् । न च तत्रादायातस्यैकत्वविशिष्टवर्तरे लक्षणोति वाच्यम् । नियमत प्रतीयमानेऽप्यर्थे लक्षणान्तरने यत्नेऽप्यादायातस्य शक्तिरन्तःस्य निर्युक्तिरिति, लक्षणैव तत्र यत्नबोधमभ्यादित्याहुः । कर्तृकर्मगतसरयाभिधानानभिधानाम्यामित्यारभ्य ना स्तीत्यन्तशक्यं योपरि पैयाकरण समाधेने—कृतेत्यादि । तथा च मुनि भक्तिं विना कृत्यत्वशक्त्यानामभ्यान् कृत्यत्वयोत्तरमुप एव सख्याबोधसम्भवे शून्य सख्याबोधकत्व निर्युक्तिरिति । न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । एकवचनत्वेन मुपस्त्व शक्तेरप्यत्र कृत्यत्वात् । एव चैत्रो ग्राम गतनानित्यादी

गमिधानूत्तरद्वयत्वस्य सख्यानभिधायकत्वेन तृतीयापचेरद्वयोऽयशक्यवारण-
त्वादिति भावः ।

ननु यत्र आख्यातेन कर्तृगतसत्त्वाभिधीयते तत्र प्रथमा । यत्र तेन कर्तृग-
तसख्या नाभिधीयते तत्र तृतीयेति । एव कर्मणि प्रथमादिनियमो वाच्यः ।
द्वयत्वस्य स्थले च कर्त्रादेरभिधानानभिधानाभ्या तथा नियमो वाच्यः । तत्र
च न कोऽपि दोष इत्यत आह—किं चेति । न नियम इति । कर्त्राख्या-
तेन कर्तृगतसत्त्वाभिधीयते न तु कर्मगतसंख्या । एव कर्माख्यातेन कर्मग-
तसत्त्वैनाभिधीयते न तु कर्तृगतसत्त्वेति नियमालाम इत्यर्थः । ननु तादृशनि-
यमालामे वा क्षतिरित्यत्र आह—परार्थेनावच्छेदकावच्छिन्नस्वेति । एकत्वा-
वच्छिन्नत्वेत्यर्थः । आकाङ्क्षाद्विवक्षादिति । ऐक्यचनत्वावच्छिन्नशक्तिप्रश-
दित्यर्थः । तथा च चैवो ग्राम गच्छतीत्यनालक्षानेन कर्मगतसत्त्वाबोधने
बाधनाभावेन तत्रापि कर्मणि प्रथमा स्यात् । एव चैत्रेणोदन पच्यत इत्यादया-
तेन कर्तृगतसत्त्वाबोधने बाधनाभावेन तत्रापि कर्त्रेण प्रथमापत्तिरिति भावः ।

ननु कर्त्रेक्यचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रेणत्वत्वं शक्यतावच्छेदकमेव कर्मेक-
यचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मेकायत्व शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । तथा च श-
क्यतावच्छेदकशक्ततावच्छेदकभेदात् सर्वत्र कर्तृकर्मसाधारणीकत्वबोध इत्यत
आह—कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधाने त्विति । कर्त्रेकत्वत्वादिना कर्त्रेणत्वादी कर्त्रे-
क्यचनत्वावच्छिन्नादेः शक्तिकल्पने त्वित्यर्थः । आदिना कर्त्रेणत्वत्वादिपरिमहः ।
अभिधेयत्वं शक्यतावच्छेदकगोष्ठिप्रविष्टत्वम् । इदमुपलक्षणम् । कर्त्रादिपदस्यापि
शक्यतावच्छेदकगोष्ठिप्रविष्टगमित्यपि बोध्यम् । नन्वेतेन किमापातमत आह—
शक्तानिति । शक्तानित्यस्य गौरवमित्यश्वेनेनात्म्य । तथा च कर्त्रादिषुदित-
धर्मनिरिष्टे शक्तिप्रत्ययेन तत्त्वदृष्टित्वाधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वस्वरूपनेन, कर्त्रा-
दिपददृष्टित्वाधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वस्वरूपनेन च महागौरव नैयायिकमते । नैयाय-
िकमते श्रेयस्त्वादिना शक्यता, एकवचनत्वादिना शक्ततेति लापरमनिसुद-
मिति भावः । नैयायिकमतमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्तद्रूपेण येति त्वित्या-
दिना यत्वर्थः ।

नन्वेवं सति नैयायिकमते कथं न कर्त्राद्यावत्स्थले कर्मादौ मन्वान्यप इत्यत्र
आह—एवमेवेति । कर्त्रादिसंज्ञयोरेमाख्यातयोरेमाख्यातत्वादित्यर्थः । धान्य-
गामिन्यमिति । कर्त्राद्यावत्स्थले मन्व्याया, कर्त्रादिष्वन्वयिन्यमित्यर्थः । तथा

च एकपदोपरयाप्यानामर्थानामसति बाधके एकनापरान्वय इति नियमेनैतत्त्वा-
दिनिग्रप्रकारतानिरूपितकर्तृनिग्रविशेष्यतासम्बन्धेन कर्ताख्यातपदज्ञानजन्यशब्दबु-
द्धित्वावच्छिन्न प्रति कर्त्तारयातपदज्ञानजन्यकर्तृपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतु-
स्यस्य, एवमेकत्वादिनिग्रप्रकारतानिरूपितकर्मनिग्रविशेष्यतासम्बन्धेन कर्त्तारयात-
पदज्ञानजन्यशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति कर्त्तारख्यातपदजन्यकर्मोपस्थितेर्विशेष्यता-
सम्बन्धेन हेतुत्वस्य च करपनीयतया कर्त्तारख्यातस्यले न कर्त्तारो सख्यान्वय-
इति भावः ।

ननु कर्त्तारख्यातत्वेन कर्मणि चात्मनेपदत्वेन शक्तिरूपेण चैत्र, पच्यते
तण्डुल इत्यादि प्रयोगापत्तिः । तत्राख्यातस्य आख्यातत्वेन कर्त्तरि शक्ततया
कर्तृपस्थितिसम्बन्धेनात्मनेपदत्वेन च तस्य कर्मज्ञानतया कर्मणोऽप्युपस्थितिसम्-
बन्धेन तयोस्तत्र चैत्रतण्डुलादारभेदसम्बन्धेनान्यबोधे बाधकाभावादित्यत आह—
कर्तृकर्मत्वादि । एतदाऽऽबुल्लभिमिति एतस्मिन्काले एकस्याकृतमित्यर्थः ।
तथा च तदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्रकारकर्तृशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति
कर्मोपस्थिततात्पर्यकृतदाख्यातपदज्ञानवादिना, एव तदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्र-
कारकर्मविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति कर्तृबोधशीततात्पर्यकृतदाख्यात-
पदज्ञानवादिना च प्रतिबन्धरत्त्वस्य कल्पनीयतया नैकदा आख्यातपदात् कर्तृ-
कर्मणोर्बोधोपपत्तिरिति भावः ।

केचित्तु तदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारकर्तृविशेष्यकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति
कर्मत्वबोधकमुक्तिरिति ममभिष्याहृतधानुसमभिष्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृ-
परिचयेरेव सदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्रकारकर्मशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति च तृ-
तीयान्तपदसमभिष्याहृतधानुपदसमभिष्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृपस्थितेश्च
हेतुत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा एतदाख्यातपदात् कर्तृकर्मणोरन्वयबोधः । चैत्र,
चैत्रेण तण्डुल तण्डुल पच्यते इत्यादि प्रयोगे चेषापत्तिस्तत्रावृत्त्यान्वयबोधे
कस्याप्यविवादादित्याह ।

ननुपदर्शितरीत्या मैत्र पच्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगारणेऽपि मैत्र पच्यते
तण्डुलमियादिप्रयोगापत्तिर्दुर्कारैव, तत्र कर्मताबोधे श्शीततात्पर्य-
नामायात् कर्त्तारो-
दियमित्वाद्य
कर्तृत्वप्रकारकर्तृशब्दबाधकतावच्छेदककोणावाख्यातपदसि यमाद्यसमभिष्या
हृतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

(जय०) वैयकरणमतमुत्थापयति—कर्तृकर्मणी इति । लकार भाष्या-
तम् । सामानाधिकरण्यात् । आख्यातस्य कर्तृकर्मसत्त्व एव नामाख्यातयो-
गिनप्रवृत्तिनिमित्तबोरेण धर्मिणो धर्तृत्वरूप सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः ।
ननु कृत्यभिधानानभिधानाम्यामेव कर्तृभिधानानभिधानयोः कर्माभिधानानभि-
धानयोश्च नियमो भविष्यति उवाह—कृत्यभिधानेति । कर्मप्रत्ययेनापि कृतेर-
भिधानमिति प्राचोन्मतेनेद, स्वमते तत्र तृतीयाया एव कृत्यभिधावकृत्य रोध्यम् ।

नैवापि कर्मत वृत्तयति—कर्तृकर्मसंरयेति, इत्यपि नास्तीत्यन्तेन । नियम
इति । आख्यातेन कर्तृकर्मसख्याया अभिधाने प्रथमाऽनभिधाने तृतीयाद्वितीयं
इति नियम इत्यर्थः । तथा चाभिहिते कर्मणीत्याद्यनुशासनेऽभिहितसंख्याव्यवित्त्व-
मेवामिहितव्यविति भावः । न तदभिधायकत्व, सख्याभिधायकत्वम् । तथा च चैनः
पञ्चतीत्यादी तृतीया र्नादिति भावः । तादृशसुषं द्वित्वादिविरोधकस्तुपम् ।
न चानेक(त्व)धर्मितावच्छेदकद्वित्वधी, कुतः ? एकत्वस्याविवक्षितत्वात् ।
विवक्षितत्वेऽप्येकं न द्वयमिति रीत्या बोध इत्यन्ये । एकैकत्वमात्रावच्छेदेनैव न
द्वित्वधीरिति ।

नन्वप्राप्तु सुवैक्यचनस्य द्वित्वे लक्षणा, न च सुब्धिमती लक्ष-
णासत्त्वे धृति, स्वार्थेत्यादी प्रथमादेश्चतुर्थ्याद्यर्थे लक्षणया प्रयोगसम्भवात्प्रत्यया-
नुशासनं अर्थ स्यादिति न तत्र लक्षणेति वाच्यम् । तद्वैक्यार्थस्या सख्याभिन्न
एव सुब्धिमतेर्लक्षणानुपगमात् । एकस्यां वाया इत्यादिप्रयोगात् । वस्तुतो
प्रत्ययानुशासनं न प्रथमादेश्चतुर्थ्यादिस्मारकत्वसंबन्धबोधकं तदर्थशक्तिभाहक
वा ध्रुवमाणाप्रथमादितो लक्षणया चतुर्थ्याद्यर्थबोधसम्भवे परन्तररमृतेः शक्य-
न्तरस्य वा कल्पनाया अन्यायत्वात् । किं तु यस्या विभक्त्यर्थे वा विभक्तिर्वि-
धीयते तद्विभक्त्यर्थे तदव्यविभक्तेर्लक्षणवाऽनापुत्वमित्येतत्परतया चार्थकम् ।
अत एव षट् लज्जातीत्यादी द्वितीयादेश्चतुर्थ्याद्यादी लक्षणा निष्पत्स्यूहेति चेत्तथा
गुन्विमते, प्रत्ययानुशासनसख्याबोधकत्वनिश्चयात् चैत्रमैत्रश्च गच्छत इत्या-
दितक्षेत्रद्वयमैत्रद्वयबोधोपापत्तेः । न च चैत्रमैत्रपदे चैत्रमैत्रान्यतरपरे सम्भेदे
नान्यतरवैक्यमिति वाच्यम् । बोधवैक्यम् । वस्तुत एवस्मिन्नेतन्नचन-
मित्यादिसमाख्याद्यनुशासनरत्नादेकत्वादी शक्तिविदेर्द्वयोद्विवाद्यनुशासन एक-
वचनत्वादानुशासकत्वमिति नात्र लक्षणासंभवः । एतेन चैत्रमैत्रपदे शक्यता
चैत्रमैत्रयोर्लक्षणया मैत्रचैत्रयोर्बोधे इति न बोधवैक्यमिति दिक् ।

नन्वेवमपि द्वित्वादिषु आख्यातद्विवचनादे शक्ति बहूप्यतां नत्वेकवचना
ख्यातस्यैकत्वे इत्यत आह—लघवादिषु । सुत्वादिना शक्तिकल्पने च
नानाशक्तिः स्यात्तुमेकवचनत्वेन तत्त्वे तु गौरवादेकवचनत्वेनैव तत्त्वमित्याख्या
तैकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिरागतेति भावः । नन्वत्र त्रिमेकवचनत्व नैकत्वश
क्तत्वमात्माशयप्रसङ्गात् । न च सकेतविशेषबन्धेन एववचनपदवत्त्वं तत् ।
तद्रूपेणाज्ञानदशायां सुत्वादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्यय शक्ततानच्छेदकभ्रमादे
वेति वाच्यम् । एकवचनपदज्ञानन्त्याच्छक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । शक्ततापच्छेदक-
भेदात् । त्रिं चैकवचनत्वेनाज्ञानेऽपि सुत्वादिना ज्ञानाद्भेदेनत्वादिधीः ।
सुत्वादिनाऽज्ञाने चैकवचनत्वादिना ज्ञानेऽपि नेति सुत्वादिकमेवान्वयव्यतिरेका-
भ्यां शक्ततापच्छेदक (एक) वचनादिपरिभाषाविशेषविषयत्वादिज्ञान च एकत्व
शक्तत्वशापकतयोपयुज्यते । तदपच्छेदेन व्याकरणादेकत्वादिभ्युत्पत्तेः । अत्र
एव त्वादेरेकवचनत्वेनाज्ञानदशायां क्वचिन्नैकत्वादिधीर्द्विवचनत्वादिना ज्ञाने च
द्वित्वादिशक्तत्वभ्रमाद्वित्वादिधीः । सशकृणस्य चैतदपि फल यत्तत्तदज्ञा
बहुना निर्देशः । प्रत्येक निर्देशे ग्रन्थराहुल्यापने ।

अत्र वदन्ति—सुत्वादिकमेव शक्ततापच्छेदक तथाऽपि त्रित्वादिक तथा
पचतीत्यत पाठकर्ता एक इति बोधात् । न च कर्तरि लक्षणावश्यकत्वादेक-
त्वविशिष्टकर्तृत्वे साऽस्तु त्रिशिष्टे लक्षणाप्रतिसन्धानधिरहेऽपि तथा बोधात्, वै-
वाकरणाणां शक्तिभ्रमेण बोधाच्च । न चैतत्वाशेऽपि शक्तिभ्रमो बाधका-
भावात् । न चैव कर्तर्यपि शक्तिरस्तु तत्र कदाचित्कृतिप्रकारन्योधस्याप्यनुभव
सिद्धत्वात्, इती लघवान् शक्तौ कर्तुं शक्तिभ्रमाहङ्गणात्श्च लाभमभवत्सैव
बाधकत्वात् । न चैव मुपि ह्रस्वैकत्वादिशक्तेस्तिष्ठि भ्रमादेकत्वादिबोधसमवाह
निवादे शक्तिः । षट्पदे शक्ती कलशपदे तदभासप्रसङ्गात्, स्वरमत्तस्तदर्थप्रती-
तिसुल्लेखः । किं च विनिगमनापिरहादेव निवादे शक्तिभिदे मुप एव कलत्वा-
(तत्त्वा)रोपाध्याम्बोधस्य मुवचत्वान् । न च तिटा वाहुल्य, तथाऽपि प्रत्येकं
विनिगमकाभावात् । न च मुपां सार्वत्रित्वमेव विनिगमकम् । पचतीत्यत्रैव
सदभावात्, वारि इत्यत इत्यत्र एतद्विमक्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि त्रित्वप्र
त्ययाच्च । तत्र ह्यस्य प्रतिमन्धानं कल्पन इति चेत् चैत्रेण ह्यो घट इत्यत्र
प्यस्तीतित्त्प्रतिमन्धानस्य समवात् । न चैतं गद्गापदस्यापि तीरे शक्तिरस्तु ।
तत्र तद्गदे प्रमात्वे वाचकामात्रादिनिगमनाविगहाद्येति वाच्यम् । तत्र त्रिरुद्ध
क्रोशादेरेव बाधकरत्वात् । न चेद् तथा, द्वयेकयोर्द्विवचनेनैकवचन इति सामान्यत
एवानुशामनसत्त्वात् ।

यत्प्राख्यानस्यैकत्वात् गच्छन्ते यद् न पञ्चनि एव पञ्चनीत्यादिवाक्यस्यापि योग्यव्य स्यात् । आख्यातोपस्थापितमावनामात्रस्यान्वयभङ्गनात् । तस्मादेकत्वादि-
सख्यामावनावरेक्योच्यन्तमानेन शक्तिराख्यातस्य पुष्पवन्तादिपदवदिति
सख्यान्ययिन्देव भावनान्यथापनायोग्यत्वम् । न चैवमेकस्मिन् दासः परवन्ति
जापो विद्यन्ते इत्यादौ सरथाया अप्यन्यथो न स्यादिति वाच्यम् । अत एव
तन्मात्रव्यपथ्यादिवृत्तेः तद्बुद्ध्यादिवृत्तेः बहुत्वस्य परपरत्वाऽपि स्वीकार्यत् । न
चैवमवयवादिबहुत्वमादाय एको गच्छतीत्यादिप्रयोगावति । एकत्वपरिमिता-
वच्छेदकबहुत्वप्रकारान्तरवच्छाया कारणतोपगमादिति तत्र । तथाऽपि
मनुष्यो गच्छन्तीत्यादि वाक्यशब्देन द्वयमिति न्यायेन बहुत्वैकत्वयोरन्यपस
भयात् तथा प्रयोगपरिचरत क्षदानामधुत्वमेवोपेयमिति यदयो गच्छति इत्या-
दावपि तथा । किं च ज्ञानातीत्यादाराभयत्यलाक्षणिकाख्याते का गतिः ? स्वार्थ-
सख्यामपि यैव भावनान्यथ इति निवस्य एवैकरोधारणेन्यादेरर्थ इति चेत् न ।
द्वौ गच्छत इत्यादौ सर्वैवावयवभवात् । उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयत्वासम्भवेन
तत्र सख्याया अनन्यथात् ।

यदप्युपपन्नं हृदये हृदये हृदयन्ते वादि हृदये हृदयन्ते इत्याद्येकत्वा
दिवाचित्वादि सन्निव्याहारेणैकत्वादिवाचित्वात् कस्यपि तु शक्तत्वाच्चिनादरे-
कत्ववाचिनासिद्धिरिति । उदपि न । द्विवादिवाक्यया यहीनतिरादे सन्नि-
विश्याहारेण तत्कल्पनाभावादिकेन वाचितया यहीनत्वादि सन्निव्याहारेण कस्य
नाक्षरत्ववाचितया यहीनतिनादीति वाच्यम् । तथा च कुनस्तद्व्यतिरिक्तसिद्धिरिति
द्विवादिशक्तता यहीनान्वतिवादिममभिवाहारात्कल्पनमित्यपाह । (?)

यद्यु पञ्चनीत्यादौ वादि हृदयत इत्यादौ च त्रिवादरेकत्वबोधेऽपि न तत्र
शक्तिः । अन्यथा पञ्चनीतिवाक्यत्पान्तर्या एक पाठकर्ता चैव एक इति
बोधे कृत्येनादेरपि अख्यातशक्तत्वावसे । अप्यत्रैव पञ्चतीति वाक्यभङ्गे
कर्तुंशेनादभ्यापतो बोवागधारणेनाभ्यासे चैत्रे च शक्त्यभावनिर्यवात् भ्रमत्य
विशेषादसंनकालीनकल्पनाया इत्युच्यते तर्हि प्रपञ्चऽपि तुल्य, चैत्र पञ्चति चैत्रो
दृष्ट इत्यादिविशेषसमभिव्याहृतविमर्शित्वाभेदैकत्वबोधसमवात्, अनुशासनं
त्येकत्व प्रतिभासे एकवचनमित्यत्र रूप न त्रिवादरेकत्वशक्तिप्रादक सम
भिव्याहृतैकवचना निराख्यपदादेवैकत्वप्रतीतिसमवात्, शक्तिरणादेरेव क
र्तारि । दिवचनस्य तु द्वित्व शक्तिरनुशासनबलादेव, चैत्रोमेवश्रेत्यादौ
तदलाभात् कदादेरिवा मेच्छादाविति । तत्र । प्राकृत्युक्तेरेकत्वशक्तिमिदे ।

कर्तरि तु न शक्तिर्गौरवात् । न वा चैत्रादाननुशासनानुग्रहाभावादिति दिट् ।

कृतेति । तदुत्तरमुप एव सख्योपस्थितिसम्भवात् कृतो न सख्याया शक्तिरिति चैत्रो ग्राम गत इत्यादावपि तृतीया चैत्रेण ग्रामो गत इत्यादावपि द्वितीया स्यादिति भावः । नन्वाख्याते न कर्तृसख्याभिधानानभिधानाम्भ्यामनियमो भविष्यतीत्यत आह—किं चेति । न नियमः । कर्तुरेव कर्त्राख्यातेन कर्मण एव कर्माख्यातेन सत्प्रामिषीयत इति नियमो न, सम्भवतीति शेषः । असम्भवमेवोपपादयति—पदार्थतेति । एतत्त्वत्वाद्यच्छिन्नस्येत्यर्थः । कर्तृकर्मैति । तथा च कर्तृकर्मविहिताम्यामप्याख्याताम्यां कदाचित्कर्मकर्तृगतसख्यानोपसम्भवाद्येण पचति तण्डुलश्चैत्र पच्यते तण्डुलमित्यपि स्यादिति भावः ।

ननु कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्यत्वयोग्यतावशादेव न साधारण्यमत आह—कर्त्रेकेति । आदिपदात्कर्त्रेकत्वत्वपरिग्रहः । अभिधेयत्वमिति विशेषणतयेति शेषः । ननु कृतिमवेकत्वत्वमेव शक्यतावच्छेदकम् । कृतिमस्य च सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरण्यं च कर्तृकर्मैकत्वयोः कृतिसमवायिनि कृतिविशेष्ये च समवेतत्वमिति कर्त्रादेर्नाभिधेयत्ववातात्सवीत्यत आह—शक्त्वाविति । ममैक्यचनत्वादिनैकत्वादौ शक्तिरन्यमाख्यातत्वेन कर्तृत्वात्प्रत्येकत्वेन कर्मणीति शक्तिपञ्चकम् । तव कर्त्रादियिहितैकत्वत्वादिना च कर्त्रेकत्वादौ शक्तिपङ्क्तु सुवेक्यचनत्वादिना चैकत्वादौ शक्तिरन्यम्, आख्यातत्वेन कृतावित्येका, आत्मनेपदस्थले च तस्या विशेषणान्य इति शुत्पत्यन्तर, फलविशेष्यस्य कर्मत्वे तत्रापि शक्यत्वान्तरमिति दशैकत्वात् वा शक्तय इति शक्ती गौरवम् । ममैक्यचनत्वादिना शक्यत्व तव कर्तरि विहितैक्यचनत्व शक्ततावच्छेदकम् । तत्तद्रूपणैवेति मते तुल्यत्वाच्छक्यतेत्युक्तम् । अत्र चैत्र ग्राम गत इत्यादी कर्मणोऽपि कर्तृत्वान्तकियाकर्त्रेकत्वत्वादिना शक्यत्वस्य वाच्यत्वादिगौरव शक्यतावच्छेदके, शक्यत्वान्त्य च बोध्यम् ।

ननु तत्रैव कथं सख्यान्वयनियमः ? कथं वा न गौरवमत आह—तस्मादिति । आख्यातत्वेनेति । आत्मनेपदस्यापि कर्तरि प्रयोगादिति भावः । आत्मनेपदत्वेनेति । परस्मैपदस्य कुत्रापि कर्मण्यप्रयोगादिति भावः । एक्यचनवादेर्दुर्वचत्वादाह—उत्तद्रूपणेति । एवमार्यातत्वादेरपि दुर्वचत्वे तित्वादिर्कं तथेति बोध्यम् । एक्यपदेति । तथा च तत्तद्राख्यातन्यसख्याप्रकारकबोधे तत्पदाख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थिते कारणत्वान्नान्यत्र सख्यान्वय इति भावः । अत्र चैत्रश्चेत् नानातीत्यादौ कर्मणाऽभिधाधिप्रियवस्तुत्कर्मत्वेन नाभिधानमाशयत्वरूपमाकाकर्तृत्वेनैव तदभिधानादिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समानप-
दोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च
विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्त-

कर्तृकमेति । एरुदेति । इद्वररोयसामभ्याः प्रतिबन्धकत्वं फलबला-
त्कस्यते । यद्वा—समर्कघानूत्तराख्यातजन्ये कर्तृरोधे कर्मयोगकविभक्ति-
समभिव्याहृतात्तत्त्वजन्यरनुपस्थितेः, कर्मरोधे च तृतीयान्तपदसमभिव्याहृता-
ख्यातजन्यरमोपस्थिते कारणत्वे तात्पर्यं, तेन ' गैत्रेण वेमनं चैत्रस्तण्डुलं पश्यते
मुग्धम् ' इत्यतो बोधः सुपटः । एतत्कस्ये चैत्रः पचतीत्यादौ तण्डुलमित्याद्य-
भ्याहारेणैव बोध इति बोध्यम् । अत्र इति । इतरथा पश्यत इत्यस्य कर्तरि
कर्मणि च साधुत्वान्मैत्र पाककृतां तण्डुलः पाककमेति बोधस्य तत्रो दुर्बल-
त्वाद्बुभयत्र प्रथमा स्यादेवेति भावः । नन्वेवमपि कर्तृमात्रतात्पर्यं हान्मैत्र, पन्वत
इत्यतः कर्तृमात्रबोधः स्यादत्राह—रुतरीति । चस्त्वर्थः ॥ ५ ॥

(मथु०) कदादादाव्यातस्य यत्न एव इति संख्याभिधानानभिधाना-
भ्यामेव प्रथमा—तृतीयादिनिषमस्तत्र च संख्यायाः कर्तृकर्मसाधारण्येनाम्यपबो-
धापत्तिरेव सूत्राधिक्यं भूतस्तानेवोद्धरति,—भायनेति । आख्यातार्थभावना-
विशेष्ये इत्यर्थः । तादृशभावनानाविशेषणीभूतप्राक्कारणविशेष्येति, तथाच
तादृशभावनया विशेष्यत्वेनान्वयं यत्रियामकं तद्वत् संख्यान्वयेदपि नियामकं,
विशेष्यत्वं च प्रतियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्यं तेन न पचतीत्यादौ न कर्मणं सं-
ख्यान्वय इति भावः । भावना चात्र यत्नो व्यापार आभयत्वादिश्च न तु
यत्नमात्रं, तेनापि पचति चेन्नो जानातीत्यादौ कदाप्यत्वापि सम्यह, कर्म-
मानत्वादे इतिमाप्येदस्तापनवादिभारसम्बद्धः ।

वेधितु कर्तृकमाधनरापनिरिवाख्यातापौ भावना इत्याहुः । तस्मिन् ।
तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य कर्म्यापि भावनत्वेन पच्यते तण्डुल इत्यारौ
व्यभिचारनपेतापे भताग्नराग्नराग्न्यास्तादृशत्वापत्तेरिति ज्येष्ठः ।

एकान्वयित्वस्येति । एतद्विशेष्यत्वं त्वस्योचितत्वादिपर्यं । अत्रयानत्र-
कारण—भावाद्यानौग्यातिनकस्या भावनानिषेध्यान्वविनी कर्तृकपत्तिरिति त्वे
सति तदुपस्थापनरुद्ध्यात्तित्वात् भावनानिषेधेति चारः ।

कदाद्यानार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन इत्यन्वय इत्यत्र आह—भावा-
नायाश्चेति । प्रथमान्तरदानुपस्थापन्यापि प्राप्तपदिर्भावनया विशेष्यत्वे-
नान्वयाद्दृष्टं विशेष्यत्वेनेति । कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । अत्र प्रथमान्तरनो-
पस्थाप्यत्वमात्रोपादानं तण्डुलं पचति चेन्न इत्यादौ प्रथमाया कर्मणे यत्रियमेव

लक्षणानेन वा यदा तद्वृत्तमर्थक्यादिविज्ञानमव्यापि तद्वृत्ते भावतान्वयाप
 निरत कर्मसाधनवच्छ इति, कर्मन्वागविज्ञेयर्थाभूत इत्यर्थः । तत्र पठं मुच्यते
 तद्वृत्तस्य पादो भवतीत्यादौ पाककर्म—तद्वृत्तकर्मदिविज्ञेयकनदन्वयो
 नादुरपत्त । कर्मत्वादिपदं च स्वल्पकथनमविज्ञेयत्वमात्र विवक्षितम् ।
 अत एव यदा साक्षात्परम्परामागरणवञ्चनीकानिरुपितारम्भकताभयत्प्रका-
 रकान्वयवारे वदुरभिप्रायः, तदा एको एव पञ्च नौका भवतीत्येव प्रयोगः,
 तत्र नौकाया प्रथमार्थनिरूपितत्वविशेषणतया तत्र भावतान्वयामभवेनाह्या-
 तापमसंख्यान्वयामभवान् । यदा च पञ्चनौकाश्च एवमिदं विज्ञेयत्वात्प्रथमप्रका-
 रकान्वयवारे वदुरभिप्रायः तदा तु भवतीत्येव प्रयोगः । प्रथमस्य साक्षात्पर-
 परामागरणत्वस्य दृग्दानान् साक्षाद्दृष्टारम्भकमहावयवानां नाशेऽपि न क्षतिः,
 द्विर्नान्यस्य तन्मोसादानाम्साक्षात्परतया दृष्टारम्भकताशून्यानामेव सञ्चार-
 यवित्तां साक्षात्परारम्भकत्वेऽपि न क्षतिः । (१)

केचिन्नु एकदृष्टपदं परपरैकदृष्टारम्भकारस्यैवपरं, पानुपदं च साक्षात्पर-
 कर्मकतापरमेव । यदा नौकापदं साक्षात् तरारम्भकपदं, पान्वयंभावेन इत्याह ।
 नौकायाः सञ्चारात् सञ्चारावविप्रचरुत्पत्ते तु नौकापदं तादृशविशेषणमयो-
 गपरमितरमउपहृतेन ।

न चैव सूत्रेण पदो नान्तीयादौ धर्म्यामावाचो विज्ञेयत्वादाह्यातापांभ-
 यन्वयामात्र एवात्रानु पठं संख्यान्वयोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । तादृशसु-
 र्यनिर्वाचिन्येन तत्र भावतान्विज्ञेयप्रतिरोगिन्नेर संख्यान्वयात्तद्वृत्तानुपपत्त्या
 विशेषणतान्मन्वेन सूत्रदृष्टिन्वाभावस्य प्रतियोगितामवन्नेन भवन्ति-
 वन्त्य वा तत्र विज्ञेयत्वम्—

मा . . . . . भावनाप्रकारकताद्वारे तदुपस्था-
 पकपदं प्रथमविमर्शिममनिर्गतामे एतदुत्तरमाह्यातं चाह्यात्ता । तस्याश्च
 तन्वृत्तविज्ञेयक-भावनाप्रकारकताद्वारे कांतावच्छेदकम् । अतः प्रथमार्थ-
 कर्मन्वादिविज्ञेयर्थाभूते तद्वृत्तान् न तदन्वयः । द्विविधविषयताशाब्दिकोपथ
 तान्वयमधे इत्यत एव । अत एवात्रमेव इत्यत इत्यादौ एवकारायांन्यवि-
 शेषणत्वेन दृग्भियन्स्य भावतान्विज्ञेयत्वेनान्वयो नादुरपत्त । ननु तथापि चैव
 पचन चैव पचनीयादौ चैवदिदं कथं न भावतान्वयः । न चाह्यात-प्रथम
 योरेचनमाह्यात्तापि तन्वृत्तमिति वाच्यम् । चैवो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ व्यभि-
 चादिदि । मैत्रम् । आह्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य युनादे प्रथमेकवचनान्तो
 स्यात् एवान्वयः, तद्विचनोपस्थाप्यस्य भावनादे क्वचिन् द्विवचनान्तोपस्थाप्यं
 क्वचिदेकवचनान्तप्रयोगस्याप्येती रम्युपगमात् । एतमन्यत्रापि कर्तव्यस्यादुप-
 देयत्वादिनि धारः ।

पदोपस्थाप्यैः । तत्रैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रः पचति पच्य-
ते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणी प्रथमान्तपदोपस्थाप्य-
तया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव संख्यान्वयः । चैत्रेण
सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभा-
वात् धात्वर्थस्य भावनायां विदोषणतयैवान्वयस्य व्यु-
त्पन्नत्वात्, भावनाया वाधितत्वाच्च, भावनाविशेष्यवि-

धेचित्तु इत्यते चैत्र पचति, गच्छति चैत्र पचतीत्यादौ एकत्र द्वयमिति धे-
नालयातार्थद्वयेपतापच्छेदकीकृत्यापराह्यतातार्थान्तरयत्नारणाय-कर्मत्वाद्यनघ-
दञ्च इति । आह्वयातोपस्थाप्यकर्मत्वापविशिष्टत्वं, तेन एक सुप्यते, तण्डु-
लस्य पादौ प्रवर्तमान्यादौ पादकर्मत्वतण्डुलमन्त्यादिमिति भावनाया अन्वयो
नाह्यपपन्न । यच्चैत्र इत्यरेष्यन्त्यामे दर्शनत्रिपयत्वतात्पर्येण प्रकृते इति स्वाहा
हायते इत्यादावन्वयापत्तिः, तत्र प्रथमाया एव चतुर्थ्ये काङ्क्षिततया तदव-
दहत्वेऽप्याप्यातोपस्थाप्यत्वरदत्त्वाभावादिति वाच्यम् । इहस्तात् । अन्वया
प्रथमतोऽप्यप्रतीकारात् । इतिसाप्यत्येष्टसाधनत्वादावरमकस्त्रियाया धात्वर्थे च
सदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति । तथाच तद्विशेष्य-भावनाप्रकार-
कालाद्यर्थे पूर्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा यत्रात्रपूर्वाशान्नात् तत्तद्वर्तमान्यत्वावच्छेदकी
इत्ये तन्नद्वयप्रकारात्त्वयवोषोषोष्यभवत्विस्तस्तदात्रपूर्वाशानस्य विशिष्य तात्
शापयवोषे हेतुतया इत्यते चैत्र पचतीत्यादौ न तथाप्य इति भाव इत्याह ।
ननु प्रथमात्तपदोपस्थाप्यस्य भावनाया विशेष्यत्वेनैव कृतौ नान्वय इत्यत
आह-तर्धेवेति । विशेष्यत्वेनैवेत्यर्थं, बोधत्येति शेषः । आकाङ्क्षितत्वात्, आ-
काङ्क्षाया वार्यत्वात् । नन्वेव भावप्रत्ययस्यैव भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यान्ययो
न स्यादित्यनेटापत्तिमाह-चैत्रेणेति । इत्यादाविति, भावनाविशेष्यविरहादन-
न्वितेन तादृश्येतेनान्वयः । भावनाविशेष्यविरहे हेतुव्यमाह-प्रथमान्ते-
त्यादि । ननु उपस्थितभावनाया अनन्वयव्यतिरीचेण भावतिरिचस्यैव एव
प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्यैव वा धात्वर्थ एव भावनाविशेष्य इत्यत आह-धात्व-
र्थस्येति । ननु अनन्वयत्वा तादृशव्यतिरिचि भावप्रत्ययस्यैव इत्यवतामत
आह-भावनाया इति । चैत्रइतिस्वापनिरपिताभयत्-गगननिवृत्तिरितिनिर-
पिताभयत्वादेव प्रकृत भावनात्वेन तस्य धात्वर्थस्याप-स्थित्यादा भावतिरिच-
र्थः । एनशापातत, निरूपकत्वसत्र-पेनैव तस्य तथा वयमभ्यात् । वस्तुतोऽत्र

१ ख. 'स्थाप्य एव साहाय्यत्वात् । नै' । २ मधुयानास्तु चैत्रेषुसुप्यते, इत्यतः
प्रागिद वाक्य व्याचक्षते ।

भावनायाश्च कर्तरि आश्रयत्वेन कर्मणि पुनर-
न्यथान्वयः, तव कर्तृ-कर्माभिधायित्ववच्चास्माकमपि
तथान्वयबोधकत्वम् । अतो मैत्रेण पचति तण्डुलः
तण्डुलं पच्यते मैत्रः, मैत्रः पक्ष्यन्ते तण्डुल इत्यादयो
न प्रयोगाः । भावना च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेत-

श्रवण-स्वप्नविषयेऽपि श्रुतिपद-व्यतिपदप्रयोगात् । कर्मवचनपदाभावेन वृद्ध-
भिहितानि व्यापार्य तत्रास्तभवदित्येकमप्रवृत्तेन ।

ननु यदि भावनाविशेष्य एव सख्यान्वयस्तदा पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुला-
दित्त्वं तदन्वयं तत्राश्रयतासङ्घेन भावनाया वाचित्वत्वेन भावनाविशेष्य-
स्वाभावदित्यत आह-भावनायाश्चेति । स्वाश्रयत्वेन, स्वाश्रयतासङ्घेन ।
कर्मणीति कर्मप्रत्ययत्यक्त इत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणक्रमेण । तथा चाश्रयता-
सङ्घेन वाधेऽपि प्रकारान्तरेण विशेष्यत्वे न वाधकमिति भावः । ननु यदाधि-
दाश्रयतासङ्घेन कर्तृत्वमिव कश्चिच्च कर्मणि अन्यथान्वय इत्यत्र नि नियाम-
कमत आह-तथेति । तत्रान्वयतस्य कर्तृ-कर्मबोधकत्वं तुर्प्यं ममापि आख्या-
तस्य कर्तृश्रयतां न मानवाबोधकत्वं कर्मण्यप्यथा तदन्वयबोधकत्वमित्यर्थः ।
तथाच यथा त्वन्मते परस्मैपदस्य न कर्मबोधकत्वं तथा ममापि परस्मैपदस्य न
कर्मणि भावनाया अन्यथान्वयबोधकत्वं किंतु कर्तृश्रयत्वेन तद्बोधकत्वं, यथा
तत्र कर्तरि वृत्ते-नाश्रयत्वं तथा ममापि कर्तृश्रयत्वेन भावनाश्रयबोधे तस्यास्ता-
धुत्व, यथा तत्र पचति न कर्तृ-कर्मबोधकत्वं तथा ममाप्येकदा न कर्तृश्रयत्वेन
कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः ।

अत्रेणासर्गार्थं प्रयोगनमाह-मैत्रेणेति । परस्मैपदेनापि तिप्ता कर्मणि तण्डु-
ले विपद्यतया भावनाया अन्यबोधकत्वे तदर्थसख्याया अपि तस्मैवाम्बयात् तत्र
प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याप्युत्पन्नतया मैत्रे आश्रयतया भावनान्ब-
यात् तद्भूतिसख्याया अन्यव्यभिचानात् तत्र वृत्तीया स्यादिति भावः । तण्डुल-
मिति । कर्तृश्रयतया भावनाश्रयबोधेऽपि यत्र साधुत्वं पच्यते इत्यात्मनेपदेन
कर्तरि मैत्रे तेन सङ्घेन भावनाया अश्रयबोधकत्वात् तदर्थसख्याया अत्र तत्रैवा-
न्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याप्युत्पन्नतया तण्डुले भावना-
या विपद्यत्वेनान्बयात् तद्भूतिसख्याया अन्यव्यभिचानात् तत्र द्वितीया स्यादिति
भावः । मैत्र इति, एतदा उभयान्वयबोधस्यान्यस्युत्पन्नगमे पच्यत इत्यनेन भाव-
नाया कर्तृश्रयतया कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वात्तद्व्यवृत्तिसख्याया अन्य
विपरिणोभयत्रैव प्रथमा स्यादिति भावः ।

आख्यातापभाषाविशेष्ये सख्यान्वय इत्यत्र भावनापदार्थं निर्वक्ति-भाष-
ना चेति । भावना न प्रयत्नत्वमात्रविशिष्टा अपि नु व्यापारत्वविशिष्टापीत्यर्थः ।

वया स्वबोधनप्रतिपाद्यान्तरान्वयित्वमिति वैद्यारण्यमतमेव युक्तं तापश-
दिति चेत् । न । ननु तस्य कृतिमत्त्वरूपस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तकृतीन
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिर्धर्मिणोऽन्यथस्य शक्तत्वापत्तिश्चेति महागौतमं स्यात् ।
न च स्वाश्रयसमाधित्वादित्यत्र परपरसंबन्धेन कृतित्वमेवाहयातशक्यता-
वच्छेदकं वैद्यारण्यमतेऽपीति न शक्यतावच्छेदकानात्वगौरवमिति वाच्यम् ।
समवायेन कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया निष्कर्षपरमसंबन्धेन कृति-
त्वस्य तथात्वे गौरवस्यापरिहारत्वं । इव समानपदोपात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे
तु न गौतमं, वैद्यारण्यस्याहयातजन्यसङ्ख्याप्रकारेणान्दत्तावच्छिन्नं प्रति भा-
रुपातजन्यकर्मोपस्थितित्वेन हेतुतावदस्मात्कर्मणि तादृशशब्दत्वान्च्छिन्नं प्रति
प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनादिनि भावः

ननु चैत्रस्तप्लुतं पचतीत्यादी भावनान्वयस्तद्भासावपि स्यात् तथाच कर्म-
मत्तापारण्येनेत्यादिवाचकपरिहार इत्यत आह—भावनयाज्ञेति । प्रथमान्तप-
दाद्यप्यन्वयस्यापि धात्वर्थस्य भावनया विधेयत्वान्वावयादाह—विशेष्यत्वै-
नेति । ननु कर्मत्यादिविधेयत्वतयोपस्थितं चैत्रस्तप्लुतं पचतीत्यादी तप्लुतादिक-
मेव भावनाविशेष्यतया अन्वितमिति किं नाद्वीरियते इत्यस्योत्तरदानायाह—
कर्मत्वादीति । आदिपदेन करणत्व—संपदानत्वापादानत्व—संबन्धाधिकरणत्वा-
पीनां स्वरुपाणां परिग्रहः । तथाच तेषां कर्मत्वादिविशेष्यतया उपस्थितत्वेन
भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वमित्युत्तरमभिप्रेतम् । ननु यदि कर्मत्वा-
दिविशेष्यत्वतयोपस्थितत्वमेव भावनविशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षतापीनं तदा
धात्वर्थस्य भावनविशेष्यत्वयान्वये निराकाङ्क्षता न स्यात्तस्य कर्मत्व—करणत्वा-
दिविशेष्यत्वतयाद्युपस्थितत्वादित्यत आह—प्रथमान्तेति । तथाच कर्मत्यादिवि-
धेयत्वतयोपस्थिते धात्वर्थे च भावनया विशेष्यत्वेनान्वयबोधस्याजायमानतया
तद्धारणाय भावनया विशेष्यत्वेनान्वयबोधे प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन
हेतुता कल्पते इत्यर्थः । ननु विशेष्यत्वतयोपस्थित एव कर्मत्वाद्भासास्तीत्यत
आह—तथैवेति । कर्मत्वादिविशेष्यत्वतयाद्युपस्थितेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनेन
विशेष्यत्वेन भावनान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः ।

अशयं भावः—प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विशेष्यत्वैवान्वयनिश्चयेन विशेष्यत्वा-
चाङ्क्षता, भावनयाय विशेष्यत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षतेनि भगवत्प्राप्त्याप्येन
प्रथमान्तोपस्थाप्यं विशेष्यीहृत्वं भावनयास्तद्विशेष्यत्वेनान्वयः । न च प्रथमा-
न्तोपस्थाप्यस्य भावनया विशेष्यत्वतया भवयोऽस्तु चैत्र पचतीत्यादी कर्म्या
प्रकारतया कृतिरित्यन्वयबोधसंभवादिनि वाच्यम् । उक्त्यातिरिक्तविभक्त्यर्थ-
साध्याद्विशेष्यत्वतया प्रातिपदिकार्थे शब्दबोधविषयत्वानुद्गीकारादिति । एतेन
प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव भावनया विशेष्यत्वेनान्वये नियामकत्वस्तु तावन्-
वानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वान्वयवद्भवस्य तद्विधायकत्वकल्पनयेदरास्ताम् ।

कर्मत्वायनवददत्वस्यापि तन्नियामकत्वेन माभिधानं किन्तु कर्मत्वायनवं
भावनाया आकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमा
न्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्नियामकमिति सूचनाय परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वायनवददत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमान्तोपस्था
प्यत्वम् । एतन्मात्राभिधाने चन्द्र इव शुभ्र तिष्ठतीत्यादौ इवार्थसाधारण्यविशेषणी
भूतचन्द्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वायनवददत्वप्रकृतमित्याहुः । तदसत् ।
उक्तरीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्नियामकत्वकल्पनयैवानतिप्रसङ्गेन
कर्मत्वायनवददत्वस्य तन्नियामकत्वे मानाभावादिति । एतेन प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व-
मात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तण्डुल पक्षतीत्यादौ साधुत्वधमदशायां तण्डुलपदोत्तर-
पथमाया कर्मत्वादिशक्तिधमदशायां च तण्डुले भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयापत्ति-
रिति कर्मत्वायनवदद इति । एतन्मात्राभिधाने च धात्वर्थस्यापि तथात्वापत्ति-
रिति, प्रथमान्तोति । यद्वा चैत्र एव पश्यतीत्यादौ अव्ययीभूतत्व पदार्थे प्रथ-
मान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति, कर्मत्वादीति । तत्र प्रथमाया एव कर्म-
त्वाधर्मत्वादिति तेन तद्वारणं धात्वर्थसाधारण्य प्रथमान्तोतीत्यपास्तम् । उक्तरी-
त्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्यैव नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गरिति ।

यत्तु प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कर्मत्वादिविशेषणतयोपरिधर्यभावसहकां-
दिणी भावनाविशेष्यत्वेनान्वयपदोपहेतुरिति, तदपि तुच्छं, सादृशोपस्थित्यभाव
स्य सहकारित्वे मानाभावाच्चैत्र पश्यतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय कर्मत्वादि-
तात्पर्यरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया गुरुत्वपुरवाद् । अन्तु वा
एव पदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता, अव्ययोत्तरं प्रथमैकत्वचनमेव भाराल्यातव-
रित्यत्र मानाभावाद्, भाराल्यातस्थले च भावः सत्ता औस्तार्थिकमेकत्वचनमे-
वेति विनेपाद्युपासनस्य सत्त्वात्तत्र तु तदभावादिति संक्षेपः ।

नन्वाख्यातेन कर्तृसंख्यानाभिधान एव वृत्तीयेति पर्यवसितम् । तथाच यत्रा-
ख्यातभेदेन युगपत्कर्तृ-कर्मसंख्यानाभिधान तत्र वृत्तीया न स्यादिति चैत्रस्त-
ण्डुलं पक्षति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति युगपत्प्रयोगोऽस्ताधु स्यादित्यत आह-
चैत्र इत्यादि । तत्रैव संख्यान्वय, चैत्र पचतीत्यत्र कर्त्राल्यातेन कर्तार्येव
संख्यान्वयः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र च कर्मणि तण्डुल एव कर्माख्या-
तार्थसंख्यान्वयः । तथाच तदाख्यातपदेन यत्र कर्तृसंख्यानाभिधाने - - - - -
ख्यातैकवाक्यतापक्षताभिधाने - - - - -

५१ भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि संख्यान्वयपत्तया चैत्रेण
उच्यते इत्यादौ प्रथमान्तपदामारात्संख्यान्वयो न त्यादित्याहङ्कार्यामिहाप

स्योत्तरमाह—चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सृज्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्यत्राद्येन चैत्रवृत्तिचक्षुर्निमीलनाद्यदृष्टकृतेर्जन्यतासंबन्धेन स्वापे धात्वर्थेऽप्यवयोऽस्तु । तथाच ॥ एव भावनाविशेष्यतया सख्यान्वयी भवितुमर्हत्येवेत्यत आह—गग-
नेनेति । अत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थं, तथाच पूर्ववद्व भावनान्वयो धा-
त्वर्थे न सम्भवति धात्वर्थस्य नित्यत्वेन भावनान्वयस्य बाधितत्वादित्यगत्या
सख्यान्वय एव स्वीक्रियत इति भाव । ननु गगनेन स्वीयत इत्यत्रापि प्रथ-
मान्तपदाभावेऽपि जानातीत्यादावित्वाभयत्वात्मिकाया भावनाया एव विशेष-
णत्वेन धात्वर्थेऽप्यवयोऽस्तु । तथाच गगनवृत्त्याभयतानिरूपितया स्थितिरित्य-
न्वये भावनाविशेष्यीभूतायां स्थितायेव सख्यान्वय स्यादित्यत्र आह—धात्व-
र्थस्येति । गगन तिष्ठतीत्यादावाभयत्वरूपभावनाविशेषणत्वेनेव धात्वर्थस्य-
त्यन्वयस्य घ्युत्पत्तिरिति तया तद्गुणप्रसङ्गेनाभयत्वविशेष्यतया धात्वर्थान्वयो
न सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु विविगमनाविरोधेण उभयत्र भिन्नभिन्ना व्युत्पत्तिः कल्पनीया, अन्यथा
भावाख्यातस्योपपत्त्युत्पत्तिविरोधेन गगन तिष्ठतीत्यादावन्वयोऽप्युत्पन्न इत्य-
स्यापि ननु शक्यत्वादित्यत्र आह—भावनया इति । गगनवृत्त्याभयत्वरूप-
भावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः । यद्यपि निरूपयतासंब-
न्धेन गगनवृत्त्याभयत्वं तद्वृत्तिस्थितान्बाधितमेव तथापि प्रकृते गगनेव स्थि-
यते न नदृष्टेन इत्यादौ नन्वर्थान्वयादुत्पत्त्या निरूपयत्वसंबन्धेन तद्वन्वयो न
सम्भवति निरूपयत्वस्य दृश्यनिष्पन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धत्ववि-
हेन तत्संबन्धपावच्छिन्नप्रतियोगिताय घटवृत्त्याभयत्वाभावबोधत्वासासम्भवादित्यत्र
तात्पर्यम् । न च न नदृष्टेनेत्यतौ घटवृत्त्याभयत्वाया आभयत्वसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावे एव प्रतीयतामिति नोत्तरोप दति वाच्यम् । तथा सति न
घटेनेत्यादिषु न गगनेन स्वीयते इत्यादेरपि प्रसङ्गात्, गगनवृत्त्याभयताया
आभयतासंबन्धेनाभयत्वं गगनवृत्तिस्थितौ सत्त्वादित्यत्रमधिकेनेति दिष्टः ।

ननु यदि भावाख्यातानां (न) सख्याबोधनस्य तदा गगनव स्वीयत इत्यादौ
वर्तमानत्वाशब्दमे सात्पर्याभावेत्येव भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात् प्रयोग-
शाभावात् । तेषां सात्पर्याबोधननियमे च नियमेन सख्याबोधनार्थमेव तत्सात्पर-
योग उपपद्यते इत्यत्र आह—एकवचन स्थिति । वर्तमानत्वादित्यात्पर्याभा-
वशायांमपि गगनेन स्वीयते इत्यादात्वाख्यातैव न चन स्थित्वे । साधुत्वार्थं
तत्रत्यभातो साधुत्वसंपत्तये । भावाख्यातसमभिध्यादात् विना तत्र धातोस्ता-
धुत्वापत्त्या अन्वयाबोधनत्वप्रसङ्गात् भावाख्यातप्रयोग सप्रयोगेन इत्यर्थः ।
न चाबोधनपदसमभिध्यादात्ते न साधुत्वसंपादनस्यैव सति [आभयनदीना ?]
स्वार्थविचरणादीनां समभिध्यादात्स्यापि साधुत्वसंपादनत्वाभावप्रसङ्गादिति
भावः । भावाख्यातसंबन्धे सख्याबोधनस्यैव भावाख्यातस्यैव न चनत्वायां

इति च षडम्बसम्बन्धेन दर्शयति-अतएवेति । भावाख्यातस्थले संख्या-
 न्वयादेवेत्यर्थः । स्यापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपीति तथाच यदेकवचनभावाख्य
 तस्य एकत्वसंख्यासंबन्धत्वं तदा तुल्यन्यायनया स्वापादिगतद्वित्वादित्यात्परं
 सत्ते भावस्थले द्विवचन-बहुवचनयोरपत्तिः । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वि-
 त्व-त्रित्वादिसंख्यायां कदापि कस्यापि न तात्पर्यमिति न तत्र द्विवचनादीत्य-
 प्यने तदा एकत्वसंख्यायामपि तथैवत्येकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति वाचकमि-
 त्यर्थः । औत्सर्गिकमिति

द्विवचनार्थः संभवे . . . . . तथात्वांभात् इतिरित्यर्थः ।
 किं तु शीघ्रोपस्थितिः . . . . .

ननु भावाख्यातस्थले यदि इतिभ्यांपारो वा नार्थन्मदा भावाख्यातस्य बोध्यं
 इव वा भावाख्यातानेन वर्तमानान्वारिबोध इत्यावाह्यायामाह-अतएवेति । भा-
 वाख्यातानां संख्यासंबन्धविरहादेरेत्यर्थः । यथायथमिति भाववद्व्यस्यले
 वर्तमानत्वं भावविरिस्थले इहसाधनत्वंवेत्यर्थः । तत्र वर्तमानत्वादिकं च ।
 ननु इतो म्यापारं वा तदन्वयोऽपवसिद्धो न तु धात्वर्थेऽपीत्यत्र आह-तथै-
 वेति । भावाख्यातस्थले धात्वर्थगतत्वेनैव वर्तमानत्वेऽहसाधनत्वप्रत्ययारित्यर्थः ।
 भावाख्यातानादिहसाधनताप्रतीतिस्तु चैत्रेण पच्यतेत्यादौ विधिभावस्थले बो-
 दव्या । यदि च धात्वर्थे वर्तमानत्वारिबोधो नाङ्गीक्रियते तदा चैत्रोक्तानाती-
 ह्यादौ धात्वर्थगतानादिगतत्वेन वर्तमानत्वबोधोपायुपपत्तिरिति भावः । यस्मी-
 हसाधनत्वं धात्वर्थं एव सर्वत्र मणिवार्यते भासते इति तदभिधानमसंगतं,
 तथापि वृत्ताहसाधनतावादिगतमाश्रित्य इदञ्चकं, दृष्टान्तार्थं तदुपमिति मा-
 न्या । ननु यथा पाक इत्यादौ चनादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोजनं न तु वर्त-
 मानत्वादिबोधकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यन्तु तदेव प्रयोजनं न तु वर्तमा-
 नान्वारिबोधकतापीत्यत्र आह-तद्विवाधकानामिति । वर्तमानत्वासंबन्धका-
 नामित्यर्थः । तुच्छोऽत्रारणार्थः । तथाच चनारिस्थले वर्तमानत्वात्तुभवाभा-
 वेन वर्तमानत्वबोधकत्वाभावः । भावाख्यातस्थले वर्तमानत्वबोधोपस्थापनवि-
 त्त्वेन न तथैति दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिद्वैतस्यमित्यर्थः ।

ननु चैत्र पचनीत्यादौ प्रथमान्तपदोपस्थाप्यं येन केनापि संबन्धेनान्वयन्वी-
 कारे अपचन्यपि मैत्रादौ वाङ्मिबन्धनादिना पावात्तुत्पत्तिमवात् पचनी-
 त्यादिप्रयोगपरितरेवं तादात्म्येन पाकानुत्पत्तौ स्वात्मकशुभे सत्त्वाद्गुणः प-
 चनीति प्रयोगपरितरित्यत्र आह-भावनायाश्चेति । तथाच चैत्र. पचनी-
 त्यादौ यदि चैत्रपदार्थं शरीरं तदा अवच्छेदकताख्याशयनासंबन्धेन वृत्तेरन्व-
 यः, यदि च शरीरविशेषावच्छिन्नत्वात् तदर्थन्मदा समशयाख्याशयनासंबन्धेन
 तत्र तदन्वय इति नियमः स्वीकार्यो न तु येन केनापि संबन्धेन तदन्वयः स्वीक-
 र्य इति मोक्षदोर इति भावः । एवमन्यथापि बोध्यम् । नन्वेवं चैत्रेण पच्यते

तण्डुल इत्यादौ भावनायाश्चैत्रदृष्टिपात्रवृत्तेराभयत्वस्य तण्डुलादौ बोधेन कथं तत्र तदन्वयस्यैवाच तत्र भावनाविशेष्यत्वविरुद्धात् संख्यान्वयो न स्यादित्यत आह-
कर्मणि पुनरिति । कर्मप्रत्ययस्थले तण्डुलादावित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाण-
प्रकारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदार्थात्तस्य यदा कर्तृत्वबोधे तात्पर्यविरुद्धः, किं तु
कर्मत्वे तदा तण्डुलस्यैव भावनाविशेष्यतायां संख्यान्वयित्वेन कर्तृ-संख्याया अनु-
क्तत्वात् वृत्तीपापसिः । एवं पच्यत इत्यादौ कर्माख्यातस्य यदा कर्मत्वबोधे तात्पर्यं
नास्ति किं तु कर्तृत्वबोधे तदा चैत्रस्यैव भावनान्वयित्वात् तण्डुलादेर्भावनाविशे-
ष्यत्वविरुद्धितायां संख्यानन्वयित्वेन कर्मसंख्याया अतृप्तत्वे द्वितीयापत्त्या तण्डुलं
पच्यत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह-तथेति । यदापरस्मैपदार्थः । तथाच
भवन्मते यथा परस्मैपदेन नियमत्तः कर्तुरभिधानमिति तत्र न कृतीया, एवं चे-
न्नेन पच्यत इत्यादौ कर्मबोधवत्त्वमेव न तु कर्तृत्वबोधवत्त्वमिति तत्र न द्वितीया,
तथा मयापि परस्मैपदेन कर्तृत्वं बोध्यते न तु कर्मत्वं, पच्यत इत्यादौ चा-
ख्यातैः कर्मत्वं बोध्यते न तु कर्तृत्वमिति नोक्तविप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु पचति
एतदहं इत्यादौ तत्राद्यन्तर्भवत्कर्मत्व-कर्मत्वबोधो मास्तु, पच्यत इत्यादौ तत्राद्यन्त-
स्योभयत्र साधुत्वात् कर्तृत्व-कर्मत्वबोधमाशय द्वितीया-तृतीययोरुपप-
त्तिरित्यत आह-पच्यत इति । तथाच पच्यत इत्यादावन्ताद्युत्तरां अन्यथा वा
यथा वैचदा कर्तृत्व-सोभयद्वयवृत्तता तथा मयापीति नान्वयप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु भावना दृष्टिस्तथाच रथोगच्छतीत्यादौ भावनाविरुद्धेण तद्विशेष्यप्रति-
षेधा संख्यान्वयो न स्यादित्यत आह-भावेना चेति । व्यापारेति । मात्र-
पदं वृत्ताधर्मं, तथाच रथोगच्छतीत्यादौ पात्रधर्मवृत्तव्यापार एव भावना-
पदार्थ इति नोपरोप इति भावः । अचेतनानुरोधत्वात् रथो मच्छतीत्याप-
चेतनविशेष्यबोधोपात्रोपात्तः । ननु कर्तृत्वं कर्मणि च यदि नाख्यातस्य शक्ति-
स्तदा चैत्रपदाख्यातपदयोर्विमिश्रकृपाभ्यामेकव्यभिञ्जकत्वव्यपसामानाधिकरण्यात् न
स्यादित्यत आह-मिच्छाम्यामिति । एकव्यभिञ्जकत्वमप्रतिषेधमिति नैयायिकैर-
नङ्गुपागमादिति भावः । संग्रहादिति, मिच्छाम्यामेकव्यभिञ्जकत्वव्यपसामानाधिकरण्यात्
जनकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यात् न वाच्ये न वैषादिकैरस्माभिरिति निवार्यते
वृत्ति-वैकल्यान्त्यां मिच्छाम्यायाख्यातपद-चैत्रपदाभ्यामेकव्यभिञ्जकत्वव्यपसामानाधिकरण्यात्
जननादिति भावः ॥ ६ ॥

(२५०) नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते-अत्र वदन्तीति । नैयायिकेनैव लप-
यसिद्धवृत्तित्वादिनाम्बन्धतावच्छेदककालस्याप्यपदेनोक्तानुक्तविग्रहणमस्मीभूतकर्तृत्व-
गतसंख्याभिधानान्निमित्तानविपातक कर्तृत्वसंज्ञाधारण्येनान्वयबोधोपापादन निवृत्त-
माह-भावनाविशेष्य इति । समानपक्षोपात्तत्वेनेति । एकपदोपस्थाप्यत्वेने-
त्यर्थः । एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेकपदोपस्था-

प्यानामेकार्थान्वयित्वनियमोऽप्रयोनकत्वादुपेक्षणीय इति चेमेवम् । तथाविध
नियमस्वीकारे लाघवस्यैव प्रयोनकत्वसमवात् । तथाहि आख्यातपदोपस्था
प्यभावनास्यैकार्यस्यान्वयबोधार्थमवश्यं पदार्थान्तरचेनानुपस्थितिकल्पनमावश्य
कम् । अन्यथा पदार्थान्तरस्य चैत्रादे पदत्रयोपस्थित्यभावे शब्दबोधेऽभा
नापत्त्या तत्र भावनान्वयस्यानुपपत्ते । तथा सरथाया अपि चैत्राद्यन्वयस्वी
कारे पदार्थान्तरोपस्थित्यन्तरकल्पनप्रयुक्तलाघवमतिस्तुमेवेत्युक्तनियमान्यु
पगम । न चोक्तनियमान्युपगमे पचेदित्यादी कृतिसाप्यत्वान्विनपाके सख्या
न्ययापत्तिरिति वाच्यम् । आख्यातपदज्ञानजन्यसख्याप्रकारकशब्दबुद्धित्वाव
च्छिन्न प्रति चैत्रादिपदत्रयोपस्थित्यभावात्पदार्थान्तराविशेष्योपस्थिते विशेष्यतासब
धेन हेतुत्वस्य कल्पनीयतथोरदर्शितापत्तेरभावात् । न च तद्व्याप्यपदर्शितनिय
ममङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्यथानुपपत्त्या तादृशनियमे कृतिसाप्यत्वेऽसा
धनत्वाद्यतिरिक्तत्वेनैकपदोपस्थाप्यस्य विशेषणीयत्वादिति सारम् ।

ननु भावनैव कुभ्रान्वेति कुत्र नेयन किं नियामक तत्राह—भावनयायाम्भे-
द्यादि । अन्वययोम्य इति । तथाविधान्वय कार्यकारणभावसिद्ध इत्यर्थम् ।
तथा च कर्मत्वाद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये एवात्पदार्थान्तराभावात् विशे
ष्यत्वेनान्वयबोधस्य कार्यकारणभावसिद्धतया अन्वय भावनाया नान्वय इति
भाव । ननु कीदृशकार्यकारणभावसिद्धस्तथान्वयस्तत्राह—तत्रैवेति । मान
नानिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासब धेनाख्यातपदज्ञानन यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न
प्रति विशेष्यतासब धेन [आख्यातपदसमभिव्याहृत] प्रथमान्तनामपदज्ञानज
न्यकर्मत्वाद्यनवरुद्धार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनेत्यर्थम् । साक्षाद्बुद्ध्यादिति । शब्द
बोधपदत्रयोपस्थित्यो कार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थम् । तथा च तादृशकार्यका
रणभावनात् तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनाया विशेष्यत्वेनान्वय इति
भाव । ननुपदर्शितकार्यकारणभावे कारणतावच्छेदकज्ञोर्गो कर्मवाद्यनवरुद्धत्व
विशेषण व्यर्थम् । यदि च कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्व विशेषणमनिवेश्य तथाविधान्व
यबुद्धि प्रति प्रथमान्तपदत्रयोपस्थितेहेतुत्वे चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादी प्रथमा
न्तपदोपस्थितिविषये चन्द्रे सादृश्ये च भावनान्वयप्रसङ्गस्तदा प्रकृतशब्दबोधे
इतराविशेषणत्वार्थकं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं तत्र कारणतावच्छेदकज्ञोर्गो निवेशनीय
मिति विभाव्यते, तथापि तत्र पदे प्रथमान्तत्वविशेषण व्यर्थमेव, द्वितीयान्तप
दत्रयोपस्थितिविषयीभूतार्थस्य शब्दबोधे कर्मत्वविशेषणतरेतराविशेषणत्वविर
हादेव तत्र भावनाया अन्वयबोधोपस्थित्यारणसंभवात् ।

एतेन भावनानिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासब धेन आख्यातपदज्ञानजन्यसा

अध्वदित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योरस्थितोर्विज्ञेयत्वात्प्रत्ययेन हेतुत्वं वाच्यमे
 ननु तत्र कर्मत्वाद्यनवदत्त्वमपि निवेद्यते तस्य निर्दिष्टनाशकत्वात् । न च प्रह-
 तताभ्रबोधे इतराविशेषणत्वमेव तत्, प्रहृतत्वं च प्रथमान्तपदजन्यत्वमिति
 वाच्यम् । अत्रयन्तुग, चन्द्रो राजते, इत्यादिवाक्यद्वयजन्यसमुहास्यनबोधे
 चन्द्रेभाषनान्यदानुपपत्तेः । न च प्रथमान्तपदजन्यशाब्दबोधे विशेष्यस्याभानकत्वे
 सति तयाविधेयाभ्रबोधे इतराविशेषणत्वमेव तदिति वाच्यम् । तथा सति
 एतदशर्मत्वोपरिर्गणनकारणतापच्छेदककोटौ निवेद्ये परस्परं विशेष्यविशेषणमात्रे
 विनिर्गमनापि एतेन कार्यकारणभावभाङ्गुल्यस्य दुष्परिहरत्वात् तथाविधान्ययुद्धि
 प्रति स्वीपरिशेष्यत्वामात्रविशिष्टप्रकारतासंज्ञकेन शाब्दबोधस्यैव कार्यकाल-
 नुचितया प्रतिबन्धकत्वकल्पनमुचितम् । तादृशप्रतिबन्धकामात्रादिजाणत्यक-
 लिका ध्युत्पत्तिः कर्मत्वाद्यनवदत्त्व इत्यादिग्रन्थेन दर्शिता । तादृशध्युत्पत्तौ
 तथाविधविशेषणानुपादाने तादृशप्रतिबन्धकामात्रस्य हेतुत्वात्स्यात्वात् अत्रपन्मु-
 लमस्तीत्यादौ चन्द्रादिपदार्थे भावनायाः अन्यप्रसङ्ग इति तत्र तदुपादानमि-
 त्यपि पदास्तम् । उपदर्शितप्रतिबन्धकामात्रस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थिति-
 काण्यतापच्छेदककोटौ पदसि प्रथमान्तत्वविशेषणोपादानस्य स्पर्धतया तत्र तदु-
 पादानसंज्ञादङ्गनाविशेषणस्य ध्युत्पत्तौ निवेद्ये प्रयोक्तव्यत्वादिति चेन्मैवम् ।
 तत्र तदविशेषे द्वितीयाधिकमन्वन्ताद्यनेकपदेषु तथाविधोरपि प्रतिनिष्ठकारणता
 यच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । अहमन्वते प्रथमान्तपद एव तत्कल्पनमिति ला-
 पवत्स्येपोनदर्शितकारणतापच्छेदककोटौ पदसि प्रथमान्तत्वनिवेदानस्य तादृक-
 तया उपदर्शितव्युत्पत्तयपि तादृशविशेषणनिवेदानस्यापरत्वात् । अन्यथा तद-
 नुसारेण उपदर्शितविशेषणपरिदृष्टकार्यकारणभावकल्पनताया अपोपादिति । ननु
 भावनाया इत्यादि ग्रन्थस्य उपदर्शितरीत्या ध्युत्पत्तिरत्वे तथैवेत्यादिग्रन्थस्य
 कोट्यर्थ इति चेतमरेदि-तथैवेति । तादृशव्युत्पत्त्यनुसारेण तादृशैवेत्यर्थः ।
 तथाविधप्रतिबन्धकामात्रस्य तादृशपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वादिनैरेति तु निर्गन्ति-
 तार्थः । साक्षाद्ब्रुत्वादिति । कार्यकारणभावसंज्ञायाः विषयत्वात् त्वनीयत्व-
 मिति भावत् । तथा चोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण उपदर्शितकार्यकारणमात्रं कस्यदित्या
 भावनाया अन्यनियम उपपादनोप इति मात्र । उपदर्शितव्युत्पत्तौ किं मान
 मिति तु नाशङ्कनीयम् । तत्रानुभवस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अन्यथा ध्युत्प-
 त्तिमात्रस्यैवोच्छेदः स्यादिति कृतं पक्षवितेन ।

तत्रैवेति । भावनाविशेष्ये कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । ननु भावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वीकारे चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ संख्यान्वयापत्तिः, तत्र भावनाविशेष्यविरहादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—चैत्रेण सुप्यत इत्यादिना । प्रथमानुपपत्त्याभावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्यभिमतनेान्वयः । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थ एव भावना विशेष्यत्वेनान्वेतु, तथा च तत्रैव संख्यान्वयसंभवे किमयमुपदर्शितस्थले संख्यान्वये ष्टापत्तिरित्यत आह—धात्वर्थस्येति । व्युत्पत्तत्वादिति । तथा च भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य चैनः स्वपिनीत्यादौ स्वापादिनिउप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन तत्राधिषयाक्यसन्ध्याशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति आख्यातपदजन्यभावनोपस्थितेः विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य कस्यनात्, चैत्रेण सुप्यत इत्यादेः स्वापादौ भावनायाः विशेष्यत्वेन अन्यवायोचकत्वमिति भावः । ननु भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तेर्मावाख्यातस्थले सङ्कोचः कल्पनीयः । भावाख्यातस्थले च धात्वर्थस्य भावनाविशेष्यत्वेनान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकृत्य कार्यकारणभावात्तरं कल्पयित्वा उपदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यरुभावनाप्रकारकबोधाम्गीकारे ऋतिविरहादित्यत आह—भावनाया धाधितत्वाच्चेति । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ आख्यातार्थाश्रयत्वरूपाया भावनायाः स्वारे वाधेन तथान्वयासंभवादित्यर्थः । ननु निरूपरत्वसंबन्धेनैव तत्र तस्यान्वयः संभवतीति चेत्, तथा सति चैत्रेण सुप्यतेन नैत्रेणेत्यादौ ननुर्धान्वयापत्तेः । न च निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभाषस्य स्वापेऽन्वयसंभवात् तत्र ननुर्धान्वयानुपपत्तिरिति धात्वर्थम् । वृत्त्यनिवामकसंबन्धस्याभासप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपरतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानाश्रयत्वाभासस्यालीकृतया तत्र तदन्ययासंभवेनोपदर्शितानुपपत्तेर्नुर्वात्त्यात् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ एककालीनत्वादिसंबन्धेन स्वापे आश्रयत्वस्यान्वय इति नासाङ्गत्यदमपि । तत्र तेन संबन्धेन आश्रयत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षात् । मैत्रस्य अप्रदृशायां चैत्रान्वयाश्रयत्तमादायापि मैत्रेण सुप्यत इति प्रयोगप्रसङ्गाच्चेति । ननु तत्रैरुवचनार्थसंख्याया अनन्वये एकवचनं व्यर्थमित्यत आह—एकवचनं त्रिक्रयादि । अत एव भावाख्यातस्थले एकवचनस्य साधुत्वादेवेत्यर्थः । औत्सर्गिकमिति प्रथमोपस्थितमित्यर्थः । अन्यथा तत्र स्वापादौ संख्याया अन्वयस्वीकारे स्वापदित्वात्कृत्वे भावाख्यातस्थले द्विवचनबहुवचनारसे तत्र चेष्टापत्तिर्न संभवति, अभियुक्तस्मरणविरुद्धत्वादिति भावः ।

१ पुस्तकप्रये ' इत्यादौ स्वापादेर्भावनाविशेष्यत्वेनान्वये वाचक (त्व) मिति भावः । इति पाठः ।

ननु भावास्यातस्थले संख्याभावनयोरनन्वये भावतिङ्नेर्येक्यमित्यत आह—
एवं चेति । भावास्यातस्थले संख्याभावनयोरनन्वये चेत्यर्थः । यथाययमि-
त्यादि । वर्तमानत्वे छट्ठ्यः, इष्टसाधनत्वं लिट्ठ्यः । इष्टसाधनत्वादिकमित्य-
त्रादिपदमर्तात्तल्लट्टिसाप्यत्वाद्यर्थकम् । ननु लिट्ठ्येष्टसाधनत्वादेर्दुर्घातीत-
त्वादेः कुत्रान्यपस्तत्राह—तथेत्यादि । लिट्ठ्येष्टसाधनत्वं दृष्टयातीतत्वादिकं
चेत्यर्थः । ननु तयान्वये मान्नामान इत्यत आह—तथैवेति । लिट्ठादिसमभि-
ष्याहास्तस्थले घात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकाररूपधोषस्वेवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।
इदमत्राप्येवं—चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ वृत्तिन्वं तृतीयार्थः । वर्तमानत्वं भाव
तिट्ठ्यः । घात्वर्थः स्वापः । तथा च चैत्रवृत्तिवर्तमानः स्वाप इत्यन्वयबोधः
एत चैत्रेण सुप्येतेत्यादौ भावलिट् इष्टसाधनत्वादिकमर्थः । तथा च चैत्रवृत्ति
स्वाप इष्टसाधनं वृत्तिसाप्यत्वाकारकान्वयबोधः । एवमन्यत्रापि तुल्यदर्शनाभि-
भिन्तनीयमिति । तदधोषकानामिति वर्तमानत्वान्नधोषकानामित्यर्थः ।

ननु भावनायाः प्रथमानुत्पत्तयोरस्थान्ये केन संबन्धेनान्वयः ? न तावदाभय-
तासंबन्धेन, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादी तण्डुले आप्पाजार्पणवृत्तिरुपायाः-
भावनाया वाधितस्यादित्यत आह—भावनायाभ्येति । आभितृत्वेन आभ-
यतासंबन्धेनेत्यर्थः । अन्यथैति कस्यमात्रपरंपर्येत्यर्थः । तत्रान्न मात्रपरंपरया
वा भावनाविशेष्य प्रश्न संख्याया अन्वयनियम इति भावः । नच संख्यायादि-
रिक्ताख्यातार्थमात्रस्य भावनापदशक्यतया कर्माख्यातस्थले कर्मत्वस्याप्याख्या-
तार्थतया साक्षाद्भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयनियमोऽस्तु अलं तत्र परम्परया
वेत्यस्य निवेशनेनेति वाच्यम् । प्राचीनमते कर्मरचातस्यापि कृत्यर्थकतया कर्म-
त्वार्थकत्वाभावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहादुपदर्शितानुपपत्तेरभावादिति । ननु
यथा चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र नैयायिकमते परम्परया कर्मणि कृतेरन्वय-
स्त्वया चैत्रेण पचति तण्डुल इत्यत्रापि कर्म नान्वयबोधः । एव नैयायिकमते
चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रैव चैत्रः पच्यते तण्डुलमित्यत्रापि आभयतासंबन्धेन
कृतेरन्वयबोधोपपत्तिरेवं चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्र वा कर्म तन्मते एवदा कर्तृ-
कर्मणोर्यथोक्तरीत्या कृतेर्नान्वयः ? तपदर्शितस्थलेषु सर्वत्राख्यातपदात्कृतेरप-
रिचितसत्त्वादित्याशङ्क्यभिप्राकर्तुमाह—तथेति । वैवाकरण्यत्वेत्यर्थः । तयान्वयबो-
धकत्वमिति । कर्तृकर्मणोः कृतेर्बोधकत्वमित्यर्थः । तथा च वैवाकरणमते
तादृशातादृशाभावेद्विद्वित्वावच्छिन्न प्रति यादवा यादृशानुपूर्वीतान्त्वेन कारणता
नैयायिकमतेऽपि तादृशातादृशाभावेद्विद्वित्वावच्छिन्न प्रति तादृशातादृशानुपूर्वी-

शानत्वेन हेतुत्वकल्पनाज्ञानुपपत्तिरिति भावः । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनावीर्यं स्वयमेव स्पष्टयति—अत इति । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः । न प्रयोगा इति । न तादृशशब्दबोधजनका इत्यर्थः ।

ननु भावनायाः कृतिरूपत्वेन तद्विशेष्ये सख्यान्वयनियमस्वीकारे रथो गच्छतीत्यादौ कथं रथे सख्यान्वयः, भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह—भावना चेति । सख्याव्यतिरिक्तख्यातार्थमात्रमेव उक्तनियमपटकीभूतभावनाशब्दार्थः । अचेतनानुरोधादिति । रथो गच्छतीत्यादौ रथादौ सख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः । इथा खख्यातस्य कर्त्तादिगतसख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव तृतीयादिनियमोपपत्ताखख्यातस्य कर्त्तादिशक्तिसम्बुधुपगच्छतां वैयाकरणानां मतमनादरणीयमेव लघुकृतिशक्तियादिनैयायिकनये भ्रष्टाने, मुधीभिरिति भावः । ननु नैयायिकमते आख्यातपदचैत्रपदयोर्विभिन्नरूपेणै कर्त्तृबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यानुभवोऽनुपपन्नः । तथा चानुभवकृतविग्रामाणां कथं तन्मतमनुमतमित्यत आह—विभिन्नाभ्यामित्यादि । तथा च तादृशानुभव एवाधिष्ठ इति भावः । अन्यदृशं विवृति । एकधर्मिनिष्ठविभिन्नधर्मबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्यामित्यर्थः ।

अत्र वैयाकरणमतानुयायिनः—आख्यातस्य कर्त्तादिशक्तिकल्पने नैयायिकमतमपेक्ष्य लक्षणवसमवाचयैवोचितम् । तथाहि—तन्मते कर्त्तृप्रकारकज्ञानाभावविषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादिषट्तिशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धनत्वाकल्पनेऽपि तथाविधशब्दबोधसामग्रीकाले कर्त्तृप्रकारकज्ञानाभावासत्त्वेन विषयसत्त्वैव तथाविधलौकिकप्रत्यक्षानुत्पादेन तथाविधप्रतिकल्पप्रतिबन्धकभावकल्पनाभावप्रयुक्तलक्षणवमतिस्फुटमेव । नैयायिकमते तु तथाविधशब्दबोधसामग्रीकाले तादृशज्ञानाभावरूपविषयसत्त्वेन विना तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनं तथाविधप्रत्यक्षवारणमशक्यमिति तत्कल्पने महद्दोषम् । न च वैयाकरणमते कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्ष प्रति तथाविधशब्दसामग्र्या प्रतिबन्धनत्वकल्पनावश्यकतया क्व नैयायिकमतमपेक्ष्य लक्षणवकाशः । नैयायिकमते तथाविधकल्पनाभावादिति नाच्यम् । वैयाकरणमते कर्त्तृपरिधितकाले कृतिप्रकारकज्ञानसत्त्वस्यावश्यकत्वेन तथाविधशब्दसामग्र्याकाले विषयसत्त्वैव कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणसमवेन तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाकल्पनयोपदर्शितत्वात्प्रत्यापुष्णत्वात् । यदि च नवीनोच्छ्रितलरीत्या क्लृप्तेन निर्गते तत्र तथाविधप्रतिबन्धकभावहेतुत्व नाधिकमिति

१ कर्त्तृत्वम् इति पाठः ।

मन्यते तथापि तादृशप्रतिबन्धकामात्रे तथाविधप्रत्यक्षहेतुत्वसंबन्धकत्वमनं गौरवाप
 नैयायिकानामित्याहुः । तदपि न विनासहै, युक्तसमीरपाकानुबृलकृत्याभयपका-
 रकयोभ्यताज्ञानत्वतयाविधपकृत्याभयभेदज्ञानाभावत्वात्मकनापाभावत्वादिरूपगुह-
 भर्मावच्छिन्नादिघटितशब्दबोधसामग्र्यमात्रे अनन्तपटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वसंब-
 धकत्वनेन नैयाकरणात् एव गौरवसंभवात् इत्यास्तां विस्तरः ॥ ६ ॥

(जय०)—नैयायिकोक्तसंख्याभिधानानभिधानेनोक्तानुक्तविभागे संख्या-
 याः कर्तृकर्मसाधारण्येनान्यथापत्तिरेव मुख्यं बाधकमतस्तानुदरति—भावन-
 विशेष्य इत्यादि । धात्वर्थोदिष्ट्युदात्ताय विशेष्य इति । समानेति । तत्पदाः
 काङ्क्षासांनिध्यवेदनेन एवेन सह ऋत्नत्वात्कार्यलोकार्थस्याप्यन्वयस्तत्पदार्थ
 एवेति मानः । नन्वर्थभेदेनाकाङ्क्षादेः कार्यकारणभेदात्नेदं युक्तम् । संख्याबोधे
 आख्यातसमभिध्याहुतप्रपमान्तजन्योपस्थितिहेतुत्वे गौरवमाख्यातजन्यकर्तृपस्थि-
 तिहेतुत्वे लाघवादिति चेन्न । लाघवात्तृतिशक्तिमिदौ तन्नीरवत् फलमुत्पत्ते-
 नादोपत्तात् । भावनान्यविशेष्यत्वस्यैव संख्यान्वये तन्नत्वाच्च । नन्वस्य कार-
 चित्तस्य सार्धत्रिकनिपतप्राकालीनत्वाभावाः । एकदाऽपि भावनानसंख्यबोधोधा-
 दिति चेत् सत्यम् । इत एवाख्यरसाग्रमध्यनयान्ते कल्पति 'तिहुपस्थाध्यायाः
 संख्याया भावनाया इव प्रथमान्तोपस्थाप्येनान्वयः' इति । तत्रमे आख्यातार्थ-
 भावनानसंख्यान्यतस्त्वोभे कालेऽतापनत्वादतिरिक्ताख्यातार्थबोक्तवामप्येक्यात्त गौर-
 ववार्ताऽपीति दिक् ।

भावनान्वयबोधसामग्रीमाह—भावनान्याभेति । विशेषणत्वेन भावनान्वयो
 कल्पयार्थावधीति तत्र नेदं नियामकमतो विशेष्यत्वेनेति । कर्मत्वाद्यनवरुद्ध
 इति । चैत्रस्तण्डुलः पञ्चतीत्यादौ कर्मत्वादिप्रतिमत्तया शरीतप्रपमान्तोपस्था-
 प्यस्य तण्डुलादेर्वाणाय । न चात्रासाधुत्वात् न शान्दपीः । तदज्ञानदशायां
 सत्संभवात् । कर्मत्वादिविशेषणतयानुपस्थितेति तदर्थस्तेन प्रामस्य समनं भवती-
 त्यादौ पञ्चम्यकर्मत्वविशेष्यत्वेनोपस्थितेऽप्यदोषः । आदिना धृतिः स्नाहा
 ज्ञप्तते इत्यादौ चतुर्थ्यर्थप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य धृत्वादेर्नीलो धटोऽस्तीत्यादौ
 नीलादेः चन्द्र इव मुखं दृश्यत इत्यादौ चन्द्रतत्सादृश्यादेर्ब्रह्मो मुक्ता तिष्ठतीत्यादौ
 काट्यस्य साधुत्वमात्रार्थप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य वारणार्थं चतुर्थ्यार्थादिसंग्रहः ।
 न च चन्द्र इव मुखमाहादयतीत्यादौ चन्द्रादावात्सादृकत्वान्वयो न स्यादिष्टा-
 पचो च हंसीय ध्वजभ्रन्द इत्यादेर्दुष्टोपमात्वं न स्यादिति वाच्यम् । धर्मोपादाने
 उपात्तधर्मस्यैवेत्सर्गवत्या इत्यर्थतया स्वतिसिद्धाधारत्वस्य तत्त्वेन धात्वर्थमायनार्थ-

शया पुंस्त्वविशिष्टघात्वर्थस्य तत्रैवार्थत्वासम्भवेन दुष्टोपमात्वसमवात् । न चैव
 मिदानी चैत्रेण मैत्र एव दृश्यते इत्यादावेवार्थावबुद्धेऽपि मैत्रादौ भावनान्वयो
 न स्यात् । आदिना नत्रर्थातिरिक्तस्य सप्रहाद्रस्तुविशेषणत्वमात्रेणानुपरिधतत्वमन-
 यरुद्धार्य । सल्लेकपोतन्यायेनान्वयबोधेऽविशेषणस्थातिप्रसक्तत्वादानुपरिधयेर्वा-
 त्तत्रेण तात्पर्यविपर्ययार्थकम् । इत्य च चैत्रश्चैत्र जानातीत्यादानपि नानुरपत्ति । न
 चैत्रं प्रथमान्तोरस्याप्य इति व्यर्थं चैत्रेण मुख्यत इत्यादौ घात्वर्थमारक्तत्वात् ।
 यदि च तात्पर्यधीर्न शाब्दबोधमात्रे हेतुस्तत्त्वे भावनाद्यन्वयतात्पर्यविधय एव तद्धे-
 तुत्वसमपादिति नेदं युक्तमित्युच्यते, तदा विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्त-
 त्पदानुपरिधतत्व उदर्यं । प्रथमान्तोचतण्डुलादिपदजन्योपरिधयेर्किरोधित्वं फलि
 तार्थं । इत्य च चैत्रस्तण्डुल पचतीत्यादौ तण्डुलपात्रादिवारणायाप्याह—प्रथ-
 मान्तपदोपस्थाप्य इति तादृजपदजन्योपरिधयेहेतुत्वामिप्राप्यम् । विशेषणत्वमा-
 त्रप्रयोजकतत्प्रथमान्तपदान्वयप्रथमान्तपदजन्योपरिधतत्व या दलद्वयतात्पर्यम् ।

अथ भूतले घणे नास्तीत्यादौ भावनाया, अभावान्वयित्वं सख्याया प्रति
 योगिगामित्व च युक्त इति चेत् । भावनागोपेऽन घटादिपदजन्योपरिधये संख्या
 बोधे नभूत्पदजन्योपरिधये प्रतिषेधकत्वात् । न च तत्रदानुपूर्वीज्ञानस्य तत्तद्विशे-
 षकभावनारोपे कारणत्वज्ञानगृह्यत्वस्य तत्र कारणत्वे किमनेनेति वाच्यम् । प्रथ-
 मान्तपदजन्योपरिधयेऽपि तत्र हेतुत्वं जानतस्तां विना तद्बोधाम्नादिति दिक् ।

यत्तु दृश्यते चैत्र पचतीत्यादानकालात्तत्पुद्गलस्य तत्रैव क्रीडत्यापराख्याता
 न्यवधारणायादशातोऽनस्याप्यरुद्धत्वाद्यतिशेधत्वात्तर्कं तदिति तत्र । तथाऽपि
 चैत्रो गच्छति रूपज्ञानित्वादेराख्यातायांनुद्देश्यतात्पर्येदंरूपरदाद्यभेदगोचर-
 द्वात्तरमात्स्यार्थनिर्गमिषेयतासांशिवोध्यस्थापनात्कार्यतात्पर्येदंरूपत्वादेव नोद्देश-
 यतात्पर्येदंरूपत्वात्कार्यमानमिति तद्धारणायेतदुपादानं युक्तम् । यदप्यव्यवाच्य
 भेदेति मते स्व पदव्यतीयादौ कर्मत्वादिममर्गावबुद्धस्वर्गादियारणाप कर्म-
 त्वादिममर्गानरुद्धत्वात्पर्यं च तदिति तदिति न । नरकं याति न ररित्वादानन्व-
 यानने । अत्र ररपद कर्मत्वे रुद्धमित्याह ।

नन्वेव भावप्रत्यक्षरूपे भावनाशोभ्यामप्या सख्यान्यथो ॥ स्वादशाह—चैत्रे-
 षंति । चैत्रेण मुख्यत इत्यादौ भावनाशिते शिरहादनन्वियैव मत्वेत्यन्तर ।
 भावनाशितोपरिधये हेतुत्वमह—प्रथमान्त इत्यादि । भावनाप्रकाररूपो
 प्रथमान्तपदजन्योपरिधयेहेतुत्वमिति भावः । ननु भावनायात्तत्रान्ये तद्बोधे सा-
 र्वभूतजन्ये तु घणुत्पत्त्यादिपरिधित्वात्तत्रैव—वात्पर्यमेति । विशेषणतय

भावनाशाब्दबुद्धौ घात्वजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य पञ्चतीत्यादी तृप्तत्वात्तत्संकोचा-
 न्यादृशकल्पनयोरनौचित्यमित्याशयः । अनुभवसत्त्वे नानौचित्यमित्यनाह—भाव-
 नाया इति । नन्विदमप्युक्तमात्रे परस्परया स्वापप्रयोजिनायाः कृतेः सभवाद्-
 भयनाभयत्वस्य साम्राज्याद्भावनाया ध्यायारमात्रोपलक्षकत्वस्य स्वयमेव वाच्य-
 स्वादन्यया चैतः स्वपिति, गगन तिष्ठतीत्यादावपि संख्यान्ययानापत्तेस्तथा च
 चैतनिष्ठकृतिजन्यः स्वाप इत्यर्थः । तत्र निष्ठत्वं तृतीयायाः कृतिराख्यातस्वार्थो
 जन्यत्व सवन्धोऽस्तु वा चैत्राभितः स्वापो गगनाभित्ता स्थितिरित्येवार्थः ।
 चैत्राद्यन्वितस्वात्पातार्थस्य आश्रयत्वनिरूपकतया स्वापाद्यन्वयादिति चेत् । न ।
 बाधितस्वादित्यस्वानुपपत्त्यबाधितत्वादित्यर्थात् । चैतः स्वपितीत्यादी हि धात्व-
 र्थस्य नामार्थे साक्षादनन्वयादन्वयानुपपत्त्याश्रयत्वादी लक्षणा स्वीकृता । नत्विह
 वल्लीकारे धीजन्मत एव मुप्यत इत्युक्त्वा गगनेन स्थीयत इत्युक्तम् । अत्र
 मुख्यार्थस्यासंभवात् तृणायामन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यस्य चावश्यापेक्षितत्वाच्चैत्राभितः
 स्वाप इत्यादावाभितत्वं तु तृतीयायः । स्येन गतमित्यादी तत्र तदर्थत्वस्य द्रुप्त-
 र्थात् । नन्वेवमनुभवविरोध इत्यनाह—अत एवेति । संख्यानन्वयादेवेत्यर्थः ।
 अनुभवस्यसिद्धोऽन्यथासिद्धत्वाद्यनुभवार्थ द्विवचनाद्यापत्तेरिति भावः । औत्स-
 र्गिकमिति साधुत्वात् प्रथमपठितमेकवचनमेव कल्पयत इत्यर्थः ।

नन्वेव भावतिदामानर्थक्यं स्यादत्राह—एवं चेति । भावस्यले भावना-
 सख्ययोरनन्वये चैत्यर्थः । यथायथमिति । लडादेर्वर्तमानत्वादेरिदृशस्वापनत्वादी-
 त्वर्थः । ननु पचति पचेतेत्यादी भावनायामेव वर्तमानत्वाद्यन्वयात्तस्या अत्रात्रे
 अत्र वर्तमानाद्यन्वयः कुत्रेत्यनाह—तच्चेति । तथैवेति । इदमुपलक्षणं जानाति
 शिप जानीयात् तिष्ठति कारया तिष्ठेदित्यादी भात्वर्थवत्तदन्वयभौव्यात्पचतीत्या-
 दानपि तथैव । न चारम्भमात्रकाले तत्र यत्सत्त्वे वाकाभावात्पचतीति न स्वाद्य-
 इननिवृत्तौ पाकानुवृत्तौ तत्रापि तदनापत्तेः । स्पृल्लकालेन समाधानं तुल्यमिति
 बोध्यम् । अत्र वर्तमानत्वं विद्यमानकालकृषित्वम् । अतीतत्वं विद्यमानध्वंस-
 प्रतिपोगिकालकृषित्वम् । अविष्यत्य विद्यमानकालकृषिमात्रभावप्रतियोगिकाल-
 कृषित्वम् । विद्यमानत्वं च तत्तत्प्रयोगाधारत्वम् । प्रयोगो नाम तत्तदर्थोप-
 स्थित्यनुवृत्तौ व्यापारो निष्प्रयत्नसाधारणः । तत्र च तदादेरुद्दिश्यत्वबल्लडादेः
 प्राक्पतान्तेदकतपकालानुभवमकम् । तथा च लडादिकं प्रयोगाधारकालकृषित्यादी
 शक्तमित्यादात् अत्रिग्रहः । अस्तु वा तत्तत्कालकृत्तरेव शक्तिः । उभयत्रापि
 शाब्दबोधो विगिधेवेत्यतीतपाककृत्यादिमति न पचनीत्यादेर्नानुपपत्तिः । पच-
 तीत्यादितः कालत्वेनैव विद्यमानकालो भासन इति कालकृषित्वत्वेनैव शक्तिः ।

न पचतीत्यादी सत्कालवृत्तिवेन निरूढलक्षणा । न चैवं पश्यादेरपि स्वामित्यादी शक्तिर्नेदं चैत्रस्येयादी निरूढलक्षणेत्यस्त्विति वाच्यम् । तत्र स्वामित्यादे स्वत्वादितो गुरुत्वादित्यन्ये । प्रागभावध्वंसविशिष्टकालवृत्तित्ववर्तमानत्वमित्यन्ये । अत्र वर्तमानत्वघटकतया कालमाने प्रयोगाधारत्वस्य ज्ञानसुद्धिरयत्वादेरपि शक्यतावच्छेदकघटकतया स्वातन्त्र्येणैव वा तत्रम् । वस्तुतः पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञान स्वाधिकरणवृत्तितत्कालवृत्तिपाकवृत्त्यादिबोधे कारणम् । नात पूर्वेद्यु पचतीत्यादिप्रसङ्ग । एवमपचदियाद्यानुपूर्वीज्ञानस्य स्वाधिकरणनिष्ठध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिपाकवृत्त्यादिबोधे हेतुत्वाभाद्यापचदित्यादे प्रसङ्ग । इदं चानुवादातिरिक्तस्थले, तत्र च कृतप्रयोगाधिकरणकाल एव भवति तेन जगत् पितरो ब्रह्मे इत्यादावाधुनिकानुवादे न दोषः ।

इदं तु बोध्यं न पचतीत्यादी वर्तमानवादि क मपथ एवान्वेति न कलत्रमध्यवेदित्यादी विषयवत् । नात पचत्यपि न पचतीत्याद प्रामाण्यम् । न वा सिद्धमत्र न पचतीत्यादी प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । नयति नङ्घ्यति नष्ट इत्यादी वर्तमानानागततातीता चोत्पत्तिर्यथायथमर्थः । कालविशेषादिश्रोतृत्वावन्वेति । नातश्चिरण्ये नश्यति श्रोभाविनाशके परश्वो नङ्घ्यतीति प्रयोगः, नया नष्ट इत्यस्यायोग्यस्य नाशस्वातीतत्वामावादिदिति बोध्यम् ।

तद्वोधकाना वर्तमानत्वाद्यबोधकानाम् । प्रयोगेति । कथलधरतोरसाधुत्वादिति भावः । मात्रेणार्थसाधुताव्यवच्छेदः । वैयाकरणस्तु स्तोक पाकस्तोक पाक इति द्विविधप्रयोगदर्शनात् क्रियाविशेषणतया स्तोरु, घनाद्यर्थविशेषणतया स्तोक इति सुत्वादयतो घनादीनामपि धात्वर्थतावच्छेदकविशिष्टशक्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नन्वेव पच्यते तण्डुल इत्यादी कर्माख्यातस्थलेऽपि तण्डुलादी भावनाया बाधितत्वेनामन्वयात्सत्यावयो न स्यादत आह—भाधनाया इति । अन्यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण तथा च तत्र भावनावय इति भावः । तत्र वैयाकरणस्याख्यातमात्रेण कर्तृबोधे यन्नियामक तन्ममाश्रयत्वेन भावनाबोधे नियामकम् । तथा मनोपदत्वेन कर्मबोधे यन्नियामक तन्ममान्यथासधधेन भावनाबोधे इत्यर्थः । नियामकानभिधाने दोषमाह—अत इति । मैत्रेणेति । यगादिसहकारस्य कर्मबोधे इवा यथा वयबोधे नियामकत्वादिति भावः । न च पचतीत्यत्र परस्मैपदस्य कर्मणि शक्यमावात्कर्मकर्तृसामग्र्या प्रतिषेधकत्वाच्च कर्माबोधसमये मम वक्तु न सहकारिताकल्पनमिति वाच्यम् । पच्यते इत्यतः कर्तृबोधकादपि कर्मणो बोध्यसङ्गात्तत्रैव पच्यते इत्यतः कर्तृबोधकादपि

अथ तण्डुलं पचति चैत्रः इत्यादावाश्रयतया
चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण पच्यते तण्डुल
इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयनयेति चैत्र, रथेन
गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधानेका

कर्मणो बोधप्रसङ्गात् । मम पण्यदिसहकारेण वर्तुरगोधस्तावथाश्रयतया
कृतेरप्यगोध इत्याह—तण्डुलमिति । त्वैकदा वर्तुर्मोमयबोधवन्ममाप्ये-
कदाभयतातदन्यतसर्गांश्या न बोध इत्याह—मैत्रः पश्यत इति । ननु यत्र
व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा तत्र भावनान्वयामात्रात्संख्यान्वयो न स्यादत
आह—भावना चेति । अत्र व्यापारपदभावात्वातसामान्यवृत्तिविषयपर, तेन
जानातीत्यादिवाधारण्यम् । अचेतनेति अचेतने संख्यान्वयानुरोधदित्यर्थः ।
अत्राचैतनपदमपि वाहाहारव्याताम्बविपर, तेनाश्रयताधारण्यमिति बोध्यम् ।

नन्यात्वात्तत्रादिपदयो सामानाधिकरण्यामेवास्ति वाचके एकवर्गिसाक्षि-
साधकमिति प्रकृते वर्तुर्कर्मणो । अक्षिसिद्धिरिति वैयाकरणोक्तं प्रत्यान्वये—
भिन्नाभ्यामिति । अत्रैतन्धर्मिणोषकत्वं घटो पट इत्यादावप्येकपटस्मारनेऽस्ति ।
न चान सामानाधिकरण्याव्यवहार इत्यत आह—भिन्नाभ्यामिति । तावत्प्रत्येन
स्वार्थान्वितार्थसाधकबोधान्नकत्वमिति फलितम् । तेन नीलो घटो गुणपटुष्यमिति
द्रव्यपटयोपि व्युदात्त इति बोध्यम् । नन्वन बोधरस्य शक्त्या शक्तिरक्षणान्य-
तरत्वेन वापे असिद्धमिति, द्वितीये लक्षणवाऽपि निवृत्तसामानाधिकरण्यासम्भ-
वात् तत्रौ धर्मिसाक्षिसिद्धिरित्याह—संभवदिति । न चार्थत इति
कृत्वा इक्षुर्पातीति शेष । शक्तिसिद्धौ सामानाधिकरण्यासिद्धिरिति तस्मिन्
तः शान्नाच्छक्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो नास्ति । किन्वाऽपि सामाधिकरण्यास-
त्वात्क्यादितस्त-ज्ञानसम्भवात् । अन्यात्तदा तादात्म्यानन्तर्भावेन स्वार्थान्वितार्थ-
बोधकत्वान्नमित्यन्वये । अत्र शक्यतावच्छेदके शक्तेरभावेक-
वर्ण्यं शक्तिर्ननु कृता-
वन्त्वादिपेके । नैतद्युक्तं, शक्यतावच्छेदकत्वस्य वृत्तित्वविशिष्टे कल्पनायां
गीर्वादिप्रसङ्गे ॥ ६ ॥

(मयु०) कर्मणि प्रवृत्त्याया, इत्यन्वयात्कदाचिन्निषेधयितुं सङ्कते—अयेति ।
वपमिति केन स्वल्पेन भावनाभिनेष्य इत्यर्थः । उत्तरपनि—त्रिषयतायेति ।
उत्तर निराशयेति—रथेनेति । कथमाप्यालोच्यतया गमनापटुत्वा-
पाररूपाया भावनाया निषेधो ग्रामादित्यर्थः । तत्र गमनापटुत्वापारण्य
नोदनादर्थविषयान्वित्वमिति यावत् ।

गतिः । अत्र प्राञ्चः—मैत्रेण पच्यते तण्डुलइत्यत्र मै-
त्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषयपा-
कजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षात्पर-
म्परया भावनाया विशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते ग्राम
इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली
ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इति ॥७॥

मैत्रनिष्ठेति । अत्र निष्ठा तृतीयार्थं, सा साख्यातार्थभावनाविधिनी-

विषय इत्यत्र विषयत्व सत्सर्गं । पानाकर्मण्यपि तण्डु- तण्डुलत्वरूपेण मैत्रनि-
ष्ठपाकभावनाविशेष्यत्वस्य सत्त्वात् तथापि मैत्रेण पच्यत इति प्रयोगप्रसङ्गात्,
कर्माख्यातस्थे पच्यतामतीतेरुभयसिद्धत्वाच्चाह—मैत्रनिष्ठेति । अत्रापि
निष्ठत्व तृतीयार्थं, भावना आख्यातार्थं, नतु निष्ठत्व सत्सर्गं, भावना तृतीयार्थं ।
समानपदोपान्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एव तदर्थस्तद्व्याख्य इति प्रागुक्त-
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । भावनाविषयत्व च भावनाविषयत्व(?) भावनाजन्यत्वमिति
यावत् । अथवा पाकत्वरूपेण मैत्रवृत्तिविषयत्वनिष्ठतृतीयजन्यपाककर्मण्यपि
तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगापत्तेः । कलमपि कर्माख्यातार्थं,
कलत्व कार्यत्व, प्रतियोगितासन्न रथेन प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत् । अत एव
व्यापारतो भेद, जन्मत्व शाब्दिक च सत्सर्गं । पदाना म्वापान्वयव्युत्पत्तिपदार्थां
न्तरावोपकत्वव्युत्पत्तेर्भाव नादर, स्वर्गकामो यमतेरयादी विध्यर्थेऽसाधनत्व-
वृत्तिभ्यां वृत्तितस्य घात्वर्थस्य घटी भविष्यतीत्यादासाख्यातार्थवर्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वाभयत्वाभ्यां वृत्तितस्योत्पत्तिरपघातवर्थस्य चावयवाभ्युपगमेन तद्व्यु-
त्पत्तेरसाधकत्वादिति भावः ।

नन्वेवमाख्यातार्थभावनात्वविशिष्टविशेष्य कथं तण्डुल भावनात्वस्य प्रत्य-
व्यापारत्वादिरूपतया कलत्वस्यातथात्वादित्यत आह साक्षादिति । पूर्व
साक्षात्पक्षे परपर्येत्यर्थं । रथनिष्ठेति । अत्रापि शाब्दिक जन्मत्वमडुल
स्वञ्च सत्सर्गं, कलस्य व्यापारजन्यत्व घात्वर्थद्वारा तत्प्रयोग्यत्व, निष्ठत्व तृती-
यार्थं, अवयवस्य घात्वर्थमनेन नतु व्यापारे अयदीययामगमनाडुलकोदना
दिमिति विश्लेष्यपि रथे अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः । अत एव
प्रागेव रथनिष्ठव्यापारज यमनत्र यकलशाली ग्राम इत्यत्रयो नोक्त । व्यापा-
रविशेष्य इति । परंपरया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थं ॥ ७ ॥

(राम०) नतु भावनाविशेष्य यदि साख्यान्वयमन्तदा कर्मप्रत्ययस्थले भावना-
विशेष्यन्विरहासाख्यातार्थमख्या चयित्त्रानुपपत्तिरित्याद्येन शङ्कते—अथेति ।
भावनाविशेष्य इति, आख्यातार्थमख्या त्रयी च स्यादिति शेषः । कथमित्यत्र

भावनाविशेष्य इत्यनुपपद्यते । अत्रान्तरमात्रद्वये-विषयतयेतीति । चैरेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलमैत्रप्रकृतिपाकभावनाविषय इत्यन्वयो वाच्यस्तापाच तत्र तण्डुलस्य भावनाविशेष्यत्वेनाख्ययातार्थसंख्यानवयित्वं नातुपपन्नमित्यर्थः । रथेनेति । राहृतेर्मनानुबुद्ध्यापाररूपभावनायाः सत्येऽपि तस्या नोदनादिरूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासंभवादित्यर्थः ।

सचेतनवस्तुक्रियास्थले सर्वत्र तात्पर्यभेदेन द्विनिधानवयवोर्ष प्रदर्शयित्वा तत्र वस्तुक्रियास्थले एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति—मैत्रेणेत्यादि । 'पाक-भावनाविषय इत्यस्य वक्ष्यमाणतण्डुल इत्यनेनान्वयः । मैत्रनिष्ठेति । अत्र निवृत्तं तृतीयांशं, भावना आख्यातार्थं, विषयत्वं जन्मत्वं च संसर्गं, कडमात्मनेपदार्थं, शक्तिव्यापाररूपं संसर्गं इत्यर्थः । साक्षादिति प्रथमोपाह-सारेण, परम्परयेति द्वितीयोपाहसारेणेति । अचेतनवस्तुक्रियास्थले एक-विधनेपान्वयं दर्शयति—रथेनेति । व्यापारविशेष्य इति । तथाच पर-म्परया भावनाविशेष्ये ग्रामे संख्यानवयो नातुपपन्नः साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यत्वमात्रस्याख्यातार्थसंख्यानवयनियामकत्वादिति भावः । एवमन्य-त्रापि वस्तुप्रत्ययस्थले ॥ ७ ॥

(१५०) कथमिति । केन संबन्धेन भावनाया विशेष्य इत्यर्थः । सिद्धान्ती शकते—विषयतयेति । [अन्यवशात्स्य कथं पदार्थैकदेशे भावनाया विशेष्ये] तथा च चैरेण पच्यते तण्डुल इत्यादी तण्डुलो विषयतारसंबन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः । सविषयव्यापारिति । सविषयव्यापारानभिधानस्थल इत्यर्थः । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादी नोदनाख्यसंयोगरूपव्यापारस्थापनातार्थ-त्वात् तस्य च निर्विषयतया विषयतार्थरथेन ग्रामादावन्वयाभावेन उपदर्शितरी-तेरत्यन्तासंभवदुक्त्विति भावः ।

मैत्रनिष्ठपाकभावनेति । मैत्रनिष्ठा या पाकानुबुद्धिभारता तद्विषयस्तण्डुल इत्यर्थः । तण्डुले तथाविधभावनाविषयत्वं भावनोद्देश्यफलकत्वं कर्माद्युदात्तस्थले कर्मव्यप्रकारकर्मविशेष्यकबोधस्यानुभवविषयत्वे स्वाह—मैत्रनिष्ठेति । प्रती-यत इतीति तादृशान्वयजन्यबोध इति शेषः । साक्षात्परम्परयेति । अत्र चो-पदर्शितबोधद्रव्यानुरोधेन तथा वैतलिकोपादानमिति ज्ञेयम् । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादी ग्रामे भावनायान्वयप्रसारमाह—रथेन गम्यते ग्राम इत्यादिना । तथा च कर्माख्यातस्थले भावनाया चात्वर्थेऽन्वयः, क्वचिद्विषयतया पुत्रचित् जन्यतया वर्मणि तु परम्परयेति भावः ॥ ७ ॥

(१५०) कथं केन संबन्धेन भावनाविशेष्य इत्यनुपपद्यते । उपात्त-विषयतयेति । सविषयेति । तत्रानुबुद्ध्यापारस्य नोदनात्मकसंयोगस्य विष-यत्वावसिद्धेरेति भावः ।

नन्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्व-
मात्रं तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा, संबन्धस्तु पच-

सविषयनिर्दिश्य व्यापारभिधानमेदेन सिद्धान्तयति—अत्र प्राश्न इत्यादि-
भैरनिष्ठेति । निष्ठत्व तृतीयार्थं संसर्गो वा पात्रान्वितारयातार्थभावनादाः
सते । विषयत्व ॥ भावनायाः कर्मणि ससर्ग इति बोध्यम् । ननु कमाख्यात-
क्रियाजन्यफलरूपकर्मत्वप्रकारान्वयबोधस्यानुभवित्वात्नेद युक्तमत आह-
भैरनिष्ठ इति । अत्र भैरनिष्ठत्वस्य तत्संसर्गेण भैरस्य वाऽऽख्यातार्थभावना-
तस्या धात्वर्थे तस्य फले इत्यादिकं बोध्यम् । न केव भावनाविशेष्ये सख्यान्व-
इति व्युत्पत्त्या भङ्ग इत्यनाह—साक्षादिति । प्रथमे प्रकारे साक्षात्, द्विती-
धात्व्यादिना परपरयेति बोध्यम् । रयनिष्ठेति । रयनिष्ठत्वस्य धात्वर्थे गम-
नेऽन्वयो नत्वारत्यातार्थव्यापारे, रयस्य गमनेऽन्वदीय इत्यादिना निरस्तत्वात्
धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनावस्थापुपत्रत्वात् । धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे तत्-
फल इत्यादि बोध्यम् । एतेनात्रापि कर्मत्वप्रत्ययानुषेधाद्वाद्यनिष्ठव्यापारन्यगम-
नजन्यफलशालीत्यन्वय इत्यपास्तम् । पूर्वोक्तप्रकारेण फले व्यापारस्य स्वान्व-
धात्वर्थनयत्वेनापवादधात्वर्थान्वयत्वस्य ससर्गतया फले लभ्यात्कर्मत्वलभ इत्य-
मिष्टेयैव हीधितिरुता प्रकारमेदो नान लिखित इति बोध्यम् । व्यापार-
विशेष्ये इति । परपरयेत्यादि । अत्र नरीनोक्तकर्तृस्य गीयबोधानुसारेण रय-
निष्ठगमनजन्यफलशालिग्राम इत्येव युक्तम् । न च व्यापारप्रवेशे आख्यातार्थ-
व्यापारस्याप्यभावात्सख्यान्वयो न त्वादिति वाच्यम् । जानातीयाद्यनुरोधे-
नाभयत्वादेरपि भावनापदेन तत्र ग्रहणात् । अत्र निष्ठत्वस्यैव भावनार्थत्वात् ।
न चाभयत्वस्याख्यातार्थतया भावनात्वे फलस्यापि तत्रात्तदुत्पत्त्यादे साक्षादेव
फलविशेष्यत्वात्परपरयेत्याद्युक्तमिति वाच्यम् । वर्तमानत्वादीप्रमाधनत्वा-
दिप्रार्थनादिध्यावृत्तये भावनापदस्याख्यातसामान्यवृत्तिविषयपरत्वेन व्याख्यात-
त्वात् । आश्रयत्वाद्दी लक्षणाया आरयातमामानीयत्वेऽपि पचतीत्यादौ मुख्यार्था-
साधनापर्याभावान् तद्बोध । मन्थिसामीप्ये वर्तमानत्वाद्यानुशासनिकी-
लक्षणा तु न सार्वत्रिकीति प्राचाभाशय । इदं तु बोध्यम् । भाषापरपरया-
भावनाविशेष्यत्वं । धात्वर्थोदिमाधारणमत एव न्यूनये तत्राय इति ॥ ७ ॥

(मधु०) प्राचा मते दृष्ट्याभिधानपूर्वकं यथा तस्मात्—नन्यास्त्विति ।
भावना यत्र । आदिपदान् व्यापारस्यविशिष्टपरिग्रह । संख्यामात्रं येति ।
संज्ञेण पचने इत्यादित्यादि । संबन्धस्तु निष्ठतारूपत्वपक्षे ।

तीत्यादाविच वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि
 संबन्धस्तथा फलं तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा,
 प्रकारीभूय भासमानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया
 घात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलालाभात् विशेष्य-
 विशेषणभावविपर्ययस्यावश्यकत्वात् । तस्मात् फ-
 लमात्मनेपदार्थः, इत्थं च आख्यातोपस्थापिताया
 भावनायाः क्रियाविपर्यय्याः फलेऽन्वये फलस्य कि-
 याक्यार्थे सप्तगंनयोदाद्य उच्यते । एतेन गम्यते इत्यादी इतराद्येयत्वं द्वितीयादिभ-
 वेऽप्यर्थं, नामार्थं-पात्वर्थयोर्भेदान्प्रत्याख्युत्तरत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्य-
 चाधेयत्वस्य संसर्गत्वे चैत्रं पच्यते तण्डुल इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् ।
 साहचर्यान्वयबोधे द्वितीयायां सहाकारित्वात् । चैत्रं पच्यते तण्डुलं चैत्रो पच्यते
 तण्डुल इत्यादी त्रितीयायां पृथक्त्वात्वेयत्वात्पन्त्याभागेन स्वयापि चाधेयत्वं तृती-
 योरस्याप्यत्वस्य नियामकरवावश्यं वक्ष्यत्यादिति भावः । फलकर्मिति ।
 सम्बन्ध शालित्वरूपः । तथा वाक्यार्थः । अपिचन्दात् क्रिया फलपदोभ्यां पार-
 लभ्यो सङ्गस्य । तत्रापि जन्यत्वस्य वाक्यार्थत्वात् । न चेति । तदपि फल-
 मपि । तथा सप्तगं । तथाच भैरविल्लवाकभावनानात् तण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः ।
 एतन्मन्त्रस्य च विपर्ययान्न यत्तत्त्वं वा सम्बन्धं ननु भैरविल्लवाकभावनानाधि-
 यत्वात् शालितण्डुल इत्यन्वयबोधः । अतो घात्वर्थं-नामार्थयोर्भेदान्प्रत्याख्यु-
 त्पत्तयेऽपि न धतिरिति भावः ।

ननु फलावच्छिन्नक्रियाया घात्वर्थत्वात् घात्वर्थं एव फलमित्यत आह-फला-
 वच्छिन्नमेति । विक्रिन्नि-म्योगादात्मकफलविक्रिणित्वर्थं । वैशिष्ट्यं च जन्यज-
 ननभावं । क्रियाजन्येति । पच्यते तण्डुल इत्यादी पारलभ्यकसहायी तण्डु-
 ल एतेन गम्यते प्राप्त इत्यत्र रथनिष्ठगमनत्र यत्फलानी प्राप्त इति बोधत्वात्-
 मवशिष्टस्याभासप्रसङ्गादित्यर्थः । विशेष्य विशेषणभावेति । पदपविशिष्टे
 द्वितीयस्तदुपविशिष्टस्यैव एतेन बोधनादिति भावः । इत्युक्तमत्र, घात्वर्थं-ना-
 मार्थयोर्भेदान्प्रत्याख्युत्तरत्वात्, इतरत्रिजोपस्थापित्वेयत्वात्पन्त्यान्वयं विशेषण
 र्वेदान्प्रत्याख्युत्तरत्वात् । घात्वर्थकदेशस्य कर्मणि साधारणत्वत्वात् फल-
 त्वेन फलावाक्यप्रसङ्गात्, विक्रिन्नि-समोक्तत्वात्किरूपेण फलस्य घात्वर्थतावच्छे-
 कत्वादित्यपि बोध्यम् । आत्मनेपदार्थं इति ।

एतावत्पर्यन्तं प्राचीनमतविरोधं तदुपपत्ति-इत्येति । भावनाया य-
 स्य, एतत् पच्यते तण्डुल इत्यादा, तथाच तत्र पारलभ्यकद्विजन्यफलशाली

तथाच यथा वशंलुपतापंभावनान्वये वशंतापनप्रदप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं
नियामकं तथा तिर्यक्षंलुपान्वयेऽपीति भावः । एतच्च प्राचीनग्रन्थात्रुतेनो-
क्तम् । तत्र आख्यातार्थभावनान्वये तदर्थसंख्यान्वय इति नियमं यत्रलुपता-
पारत्वविशिष्टस्यैव भावनार्थार्थतया विशिष्य आख्यातन्वान् । वस्तुतस्तु भाव-
नापरं व्यापारत्वविशिष्टस्यैव वशंतापनत्वादीदृशापनत्वत्वादीनराख्यातप्रतिपाद्य-
ताविष्टेद्वयव्यवसंज्ञकभावनात्प्रतिनिष्ठत्वरूपेण वदन्तविशिष्टस्याप्युपलक्षणं,
तथाच भावनान्वयविशिष्टविशेष्यं संख्यान्वय इत्येव नियमो न्यायान् इति
बोध्यम् ॥ ८ ॥

(राम०) वशंतापनप्रथमं व्यापारविशेषं व्यापारविशेषं व्यक्तं दत्तं पति—
ननुव्याप्तिरिति । तत्र वदन्त पदान्तरालम्भस्यं दर्शयितुं भावनान्वयविशेषादि व-
शंतापन इत्यन्तं, चैत्रविशेषात्प्रतिपाद्यतादी भावनान्वयविशेषं । आदिपदेन वशं-
तापनपरिग्रह । आद्येयस्यमात्रमिति, मात्रपदेन इति परच्छेदः । ननु चैत्रेण
वदन्ते तदुक्त इत्यादी आपेयत्वस्य वृत्तीत्यर्थत्वे चैत्र पक्षेति तदुक्तमित्यादी
यागन्तौर्था शब्दबोधविशेषात्प्रतिपाद्यतादिवशंतापनं च शब्दबोधविशेषात्प्रतिपा-
द्यतादिवशंतापनं । वशंतापनप्रथमे यागन्तः पदार्थं भासन्ते तत्रात्मन्तत्त्वात्
एव पदार्थं, वशंतापनप्रथमेऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्वसिद्धत्वादित्यत आह—
संख्यामात्रं पति । मात्रपदेनापेयत्वव्यवच्छेदः । ननु वृत्तीत्यर्थं आपेयत्वार्थं
वशंतापनं इती चैत्रविशेषत्वस्य वृत्ती ताव इत्यत आह—समन्वयस्थिति ।
चैत्रवृत्तीत्यर्थेयस्य चैत्रवृत्तिरिति । पक्षतीत्यादिरिति, यथा चैत्रे वशं-
तापनप्रथमेयस्य संमर्गात्तथा चैत्रेण वशंतापन इत्यादी चैत्र—वृत्तीत्यादिवशंतापनं
इति तस्य वशंतापनविशेषेऽपि न प्रतिरिति भावः । फलेति वाच्यत्वव्यवच्छि-
त्यादि—तदुक्तमित्यादीवशंतापनप्रथमेयस्य संमर्गोऽपि वाच्यार्थ इत्यर्थं । वाच्यता-
र्थत्वं च तत्रात्मन्तत्त्वात्प्रतिपाद्यतादिव्यवच्छेदः । तदपि वशंतापनं, तथा संमर्गात्प्र-
थमं वाच्यार्थं । प्रथमतीति । तथाच वदन्तवशंतापनप्रथमिरेति वाच्य ।

ननु वशंतापनप्रथमं व्यापारविशेषं वदन्तवशंतापन एव वशंतापन इत्यत आह—वदन्ता-
पनप्रथमं पति । वशंतापनेति, यादृशविशेषो वशंतापनं तत्रात्मन्तत्त्वात् तादृशविशि-
ष्टार्थं पदार्थस्येत्यत आह—वशंतापनप्रथमं । तथाच वदन्तवशंतापनप्रथमं व्यापार-
विशेषं वदन्तवशंतापनप्रथमं पति वशंतापनप्रथमं व्यापारविशेषं एव व्यापारवि-
शेषं । नन्वेवं वशंतापन एव न व्यापारविशेषं वदन्तवशंतापन—तत्रात्मन्तत्त्वात् । चैत्रेण
वदन्ते तदुक्त इत्यादी वशंतापन पदार्थस्य व्यापारविशेषं । आत्मनेपदार्थं
इति । आत्मनेपदार्थस्य वदन्तवशंतापन इत्येव प्रतिरिति भावः । आत्मनेपदार्थं च ॥ वशंताप-
नप्रथमं पति पदार्थस्य वशंतापन इत्यादि वशंतापनप्रथमं व्यापारविशेषं व्यापार-
विशेषं । वशंतापनप्रथमं पति पदार्थस्य वशंतापन इत्यादि वशंतापनप्रथमं व्यापारविशेषं

वशंतापनप्रथमं वशंतापनप्रथमं इति व्यक्तं प्रमाणविशेषात्प्रथमं पति—

रन्वय इति प्राचां मर्नं दूषयति-इत्यञ्जेति । कर्माख्यातगण्डे षट्त्वारिंशत्
 पदार्थत्वे इत्यर्थः । कर्माख्यातनेपदार्थत्वाभावे कर्त्तुं भावनान्वय एव नास्ति ।
 तद्विचारवान्तांतीर्नात्वं चेत्यस्य वातुपरान्तरिति भावः । आख्यातेति । चैत्रे
 पच्यते तत्तद् इत्यादी चैत्रहृत्पाकभावनाप्रयोज्यहृत्तर्शादी तत्तद् इत्यन्व
 र्त्वीकारे इत्यर्थः । न ह्यभ्येतेति । तथाचतुष्यविराज इति भावः । ननु चै
 त्तिमात्रनाविषयवाक्यजन्यहृत्तर्शादी तत्तद् इत्याकारक आख्यातार्थभावना
 विषयकः शाब्दबोधे वाच्य इत्यन आह-भावनेति । आख्यातार्थभावनेत्यर्थं
 अन्यथे अन्यवर्त्वीकारे । तितुपस्थापितेति कर्माख्यातं चैत्रस्तत्तद् पचनी
 र्पादी चैत्रस्तत्तद्कर्मकावाक्यवृत्तित्तिमानितदन्वयबोधमन्त्र च घात्वपंविशेषण
 कर्त्तव्यं इति विशेष्यकान्वयबोधजनकस्त्वन्वयस्त्वितिः कृत्वा मा च भया स्यात्, यदि
 चैत्रेण पच्यते तत्तद् इत्यादी आख्यातार्थं इति विशेष्यबोधो घात्वपंवाक्यविशे
 ष्यकर्मवृत्तिभावनाविषयवाक्यजन्यहृत्तर्शादी तत्तद् इत्याकारकान्वयबोधः स्वी
 क्षियत इत्यर्थः । ननु पचयानुममिष्याहृत्कर्माख्यातजन्यहृत्त्वपन्थितेः इति-
 विशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं पचयानुममिष्याहृत्कर्माख्यातजन्यहृत्त्वप-
 न्थिते च पाकविशेष्यक-इतिप्रकारकशाब्दत्वं कार्यभावच्छेदकमिति विशेषण एव
 व्युत्पत्ती अङ्गीकारे तयोश्च न अङ्गः । सामान्यतश्च पचयानुममिष्याहृत्ता-
 ख्यानजन्यहृत्त्वपन्थितित्वावच्छिन्नत्व न इति विशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं
 कार्यभावच्छेदकमुच्यते येन तद्विराज, स्यादिति चेत् । न । उक्तकारं-कारण
 भावद्वयकल्पनमपेक्ष्य कारणेन सामान्यकः तादृशस्यैकस्यैव कार्य-कारणमा-
 वस्य कल्पनाया युक्तस्यात् । तथाच तादृशसामान्यकारं-कारणभाववदेन चैत्रेण
 पच्यते तत्तद् इत्यादाविति इति विशेष्यक-पाकप्रकारक एकबोध स्यादित्येव
 प्रकृते कर्त्तव्यत्वात्तन्मङ्गलप्रसङ्गपरिहारार्थं । अत एव बोधः कर्त्तव्य विनाजन्यत्वा-
 तामप्रसङ्गेन इति एवेति भावः ।

नन्वेवं कर्माख्यातगण्डे इति नाम एव न स्यादिति तदापान स्वमत्रं द्रव्यं-
 यति-तरुमादिति । कर्मप्रत्ययगण्डे आख्यातार्थस्याप्यभावात्तद्व्यवसायसं-
 वादिगण्यः । नृत्वनभिधायकेति । चैत्रस्य पाक इत्यादिभावहृत्त्वगण्डे षट्त्वारिंश-
 त्त्वेनैतन्न्यासार्थत्वेन पाके अन्यत्र, चैत्रेण पच्यमानं तत्तद् इत्यादिर्बन्धुत्वगण्डे तृती-
 यापहृत्त्वेनैतन्न्यासबन्धेन घात्वपंवाक्येण च इत्यर्थः । नस्तदभावेऽपि । कर्त्तव्य
 गण्डित्यस्या इति वदुर्गीहि । तथाच कारणेन कर्त्ता-तृतीयासाधारणत्वावच्छेदेन
 इतिगण्डिकल्पने कर्माख्यातगण्डेऽपि ह्य एव एव तृतीयात्वं इति नामो मवि-
 प्तनीति भावः । हृत्त्वगण्डे च पचयानुममिष्याहृत्कर्माख्यातजन्यहृत्त्वपन्थितेः पाक-
 विशेष्यक-इतिप्रकारकशाब्दत्वमेव सामान्यत्वं कार्यभावच्छेदकमिति न ह
 गौर्वे न वा तत्र तद्वद् इत्यभिप्रायेणाह-सुवर्थाहृत्त्वगण्डेति । ननु तथापि भाव-
 कर्मार्थेण इतिगण्डित्यु विनिगमनायादिति चेत् । न । कर्त्तुं-कर्मणो इति

नित्यमित्यदुशासनेन पदार्थं शब्दे सिद्धत्वात् । तस्मादेव कर्तारि घेत्यादितृतीयाविधायकस्यैव तृतीयायास्यपि कृतिशक्तिसिद्धिः । अन्यथा तत्सत्रस्य तृतीयायापनत्वानुपपत्तिः समानविषयत्वाभावादिति भावः । इदं तु बोध्यं—सुप्त्वावच्छेदेन कृतिशक्तौ कलत्रायां प्रथमासुप्पपि कृतिशक्तिरापाता, तथाच क्षेत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादी प्रथमा-तृतीयाभ्यमेव स्मृतत्वात् कृते वाकेऽप्ययः स्वीक्रियेत सपेदे नान्यतरवैषम्यमिति न्यायात् । अत एव सुवर्षकृतेऽथेत्युवाच ग्रन्थकारः ; अन्यथा तृतीयार्थकृतेऽथेत्येव उच्यते स्यात् इत्यस्यहीपो बुद्धिप्रकाशः सुधीभिः श्लाघनीयः । ननु क्षेत्रेण गुण पच्यते इति प्रयोगापत्तिः, क्षेत्रकृतिकृतिसंन्यपाकण्यपिस्त्रियादिरूपतण्डुलावयववृत्तिविजातीयसयोगात्प्रकृतस्य तादात्म्येन स्वस्मिन् गुणे तादासित्यत् आह—कर्तृ-कर्मचय्येति । तथाच मयम्भते यथा पच्यते इत्यादी आश्रयतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येन तण्डुलादान्वय इति गोपदोष, तथा अस्मन्भतेऽपि कलस्याभयतासम्बन्धेनैव तत्रान्वय इति नौकदोष इत्यर्थः । कर्तृ-कृत्योत्पिधानं तु दृष्टान्तात्पर्यमुवाचनार्थं भावनाया कर्तव्याश्रयत्वेनेत्यादिपूर्वबन्धे इत्यन्वये नियमस्योक्तत्वात् तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः । नातिप्रसङ्गः न क्षेत्रेण गुण पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः ।

ननु एतस्मादेव पच्यत इति वाक्यादेवदा क्षेत्रे पाककर्तृत्वस्य तण्डुले पाककर्मत्वस्य च बोधे तात्पर्यं इत्याद्यां क्षेत्रस्तण्डुल पच्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत्र आह—न चेति । तथाच तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्मस्वशाब्दसामर्थी, एवं तदाख्यातजन्यकर्मत्वशब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दसामर्थी प्रतिषन्धिकेदेव नोभयशब्दसामर्थीस्थले परस्परप्रतिक्रमेण न कस्यापि शाब्दबोध इति न तथा प्रयोगापत्तिरिति भावः । इरमपि प्राणुकस्य स्मरणाय । तेन न पौनरुक्त्यम् । ननु यदि क्षेत्रेण पच्यत इत्यादी आख्यातार्थभाषनाया नान्वयस्यैव भावनादिशेषविरहात् इव कर्माख्यातार्थसंलक्षणावयो भविष्यतीत्यत आह—तिडुपस्थापिताया इति । यथा पक्षतीत्यादी प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व भावनान्वये निपातक यथा क्षेत्रेण तण्डुल पच्यत इत्यादाख्यप्याख्यातजन्यसख्याप्रकाशे शाब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियतकर्म वदन्वमित्यर्थः । व्युत्पन्न इति । क्षेत्र पच्यतीत्यादी कलत्र इत्यर्थः । तथा आख्यातजन्यसख्याप्रकारकशब्दत्वान्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदज-योषस्थितित्वेन कर्तृ-कर्माख्यातजन्योपस्थितिमाधारणी हेतुतेति भावः ॥ ८ ॥

(रघु०) प्राचीनमतं दूषयन् नवीनमतं दर्शयति—जन्यास्त्विति ।

ननु कर्माख्यातस्थले आपेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे कर्त्राख्यातस्थले यत्र भावनाविशेषेणत्वेनान्वेदि कर्माख्यातस्थले स एव भावनायां विशेषणत्वेनान्वेति इत्यनु-

मवविलोपापत्ति । एव तादृशवाक्येन तथाविधरोधनने आधेयत्वे तृतीयापदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरव चेत्यत आह—सुरयामात्रेवेति । मानपदेन आधेयत्वव्यवच्छेद । सन्नन्ध चैत्रभावनयो सन्नध इत्यर्थं । वाक्यार्थ इति । तथाविधवाक्यानुपूर्वाज्ञानरत्नाच्छाब्दबोधे भासत इत्यर्थं । तथाच तथाविधबोधेदनुभव तदा सख्यामात्र तृतीयार्थं, आधेयत्व इति सवन्धमर्थादया भासत इति भाव । तत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थं । तद्वधीति फलमपीत्यर्थं । तत्रेति । वाग्यार्थसन्नन्ध इत्यर्थं । भासमानत्वादिति तथा च नामार्थघात्वर्थयो भेदान्वयबोधानस्युपगमेन कर्माख्यातस्थले फलप्रकारबोधानुभवापलापेन च तत्र फलस्य सन्नधविधया मानासम्भवादिति भाव । क्रियाजन्यफलाभावादिति । अन्यतामकन्धेन क्रियाविशिष्टं यत्फल तस्य धातुतोऽस्मादादित्यर्थं । विशेषणविशेष्यभावेत्यादि । फलविशेष्यकक्रियाविशेषणकबोधस्य धातुतोऽस्माक्यत्यादित्यर्थं । एतारता प्राचीनमत वृत्तित्वा नवीनमतमुपसहरति—तस्मादिति ।

इत्य चैति । फलस्यात्मनेपदार्थत्वे चेत्यर्थं । न लभ्येतेति । तथा च कर्माख्यातस्थले फलविशेष्यकजननाससर्गकक्रियाविशेषणकबोधोऽनुभवसिद्ध । स चानुपपत्त इति भाव । फले अन्यये । अन्यतासन्नधेन फले अन्यये । अन्यत्र फलप्र इति, कर्त्राख्यातस्थले कृत इत्यर्थं । तथा च तत्राख्यातार्थान्तरे वर्तमानत्वादी घात्वर्थस्यान्वयापत्तिवारणाय घात्वर्थनिष्प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतासन्नधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति आख्यातपदपन्धकृत्युपस्थिते विशेष्यतासन्नधेन हेतुत्वस्य कल्पनास्य घात्वर्थे विशेषणत्वेन तिर्थात्वेरन्वय इति भाव । कृत्यनभिधायनेति । कृत्यनभिधायको यो भावकर्मविहितकृत्यत्वस्य सन्नधेन भावनायां कृत्यत्वे तृतीयारूपमुप इत्यर्थं । व्युत्पन्नत्वादिति । चैत्रेण धातुमित्यादिभाषादिविहितकृत्यत्वस्थले कृतत्वादित्यर्थं । तथाविधकृत्यत्वस्थले सुवर्यकृतिनिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासन्नधेन शाब्द प्रति धातुपदन्योपस्थितेर्विशेष्यतासन्नधेन हेतुत्वस्य कृत्यत्वान् सुवर्यकृतिप्रकारकक्रियाविशेष्यकरोधे बाधकामावादिति भाव । ननु आख्यातस्य कृतिर्मत्वाभिधायकत्वे चैत्रेण पचति तदुक्तं, तदुक्तं पच्यते चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह—कर्तृकर्मवदिति । वैधाकरणमते यथा कर्त्राख्यातत्वं कर्तृशक्ततावच्छेदकं यथा च कर्माख्यातत्वं कर्माशक्ततावच्छेदकं तथा नैयायिकमतोऽपि कर्त्राख्यातत्वं कृति

शक्ततावच्छेदकमेव कर्माख्यातत्वं कर्मत्वशक्ततावच्छेदकमित्युपदर्शितस्यर्त्वे कृ-
तिकर्मत्वयोर्बोधाभावाभ्योपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भावः ।

कृतिकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदके कर्माख्यातत्वकर्माख्यातत्वे उच्येते ना-
ख्यातत्वमित्यत्रापष्टम्भकान्तरमाह—न वेति । तथा सति पच्यते तण्डुलो मैत्र
इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारिति भावः ।

केचित्तु आख्यातत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकं व्याख्यातु । न चैवमुक्तप्रयोगा-
पत्तिः कृतिविशेष्यकाख्यातपदनिर्वृतिशक्तिज्ञानेन कृतिशान्दबोधे जननीये चैत्र-
स्तण्डुल पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनादेव कर्मत्वविशेष्यकाख्या-
तपदनिर्वृतिशक्तिज्ञानेन कर्मत्वबोधे जननीये चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्याद्यानुपू-
र्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनाद्येकानुपपत्तेरभावादिति । एवमन्वयान्वापत्तिश-
ङ्कापह्नोऽप्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पसंश्लिष्याद्यधोरेणीभिरपनीय इति प्राहुः ।

ननु कर्माख्यातस्य चैत्र कृत्यपरत्नामकभावनार्थकत्वं तर्हि कुतो भाषना-
न्वयिनि सख्यान्वयनियमः, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादी भाषनान्त्वयिनि
तण्डुले संख्यान्वयेन व्यभिचारवित्त्वत् आह—तिरुपस्थापिताया इति ।
तथा च संख्याया प्रथमान्तपदोपस्थान्य एतान्वयनियमो न तु भाषनान्वयिनि
तस्यान्वयनियम इति भावः । नन्वाख्यातपदोपस्थाप्यान्वयिन्येव सख्यान्वयनि-
यम. किं नाम्बुपेठ., तथा सत्यपि कर्माख्यातस्यलेऽनुपपत्तभाव इति चेन्न, तथा
नियमाङ्गीकारे नश्यतीत्यादौ वर्तमानत्वादिविशिष्टेऽपि सख्यान्वयप्रसङ्गादिति ॥ ८ ॥

(अथ०) प्राचीनोक्तमर्थमित्येवनेन प्रकारद्वयमपि दूषयन् सिद्धान्तित नवीन-
मतमाह—नव्यास्तियति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्रेति शेषः । भाषना श्लः
आदिपदाद्वयापारादेर्यथायम परिग्रहः । आधेयत्वमिति (रपेन गतमित्यादा-
। प्राधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति भावः । प्राधेयत्वव्यतिरिक्तत्वादाविव भाषनाया
आधाराधेयभावस्य ससर्गत्वा मान्त्यानुभवमिद्वयात्वाह—संख्यामात्रं वेति ।
। प्राक्यामः समसंभार्यादालभ्यः । तृतीयाप्रवृत्त्यर्थस्य चैत्रादेः साक्षादेवाख्यातार्थ-
। नान्तर्गतो भेदेन प्रकारत्विसंभार्याप्राकार्यपाल्यर्थयोरेव भेदेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वा-
दिति भावः । न चाख्यातार्थेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य विशेषणतयाऽन्वयो न
'अन्युपेक्षे' । अन्यथा चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावपि साक्षादोपापत्तेरिति
याम्यम् । तादृशान्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । अन्यथा चैत्रे पच्यते-
तण्डुल इत्यादितः सप्तम्यर्थभेदयोपस्थितिसत्त्वात्पया शान्दबोधस्य तथापि
दुर्वारित्वात्पत्तेः । तृतीयोपस्थाप्याधेयत्वोपस्थितिसत्त्वमिति चेत् तृतीयोपस्थि-
तिरेव लापवाक्यमस्य । न च सख्यातिरिक्तार्थागते प्रथमा स्यादिति चान्व

कर्तृगतसख्यानभिधाने तृतीयाया एव साधुत्वादिति भाव । फलकर्मणोरपीति । अपिना क्रियाफलयो समुच्चय । तथा वाक्यार्थ । एतदपि फलमपि तथा वाक्यार्थ । तथा च मैत्रनिष्ठपाकभावनावास्तुङ्गुल इति बोध । भावनाया कर्मणि स्वजन्यफलवत्त्व स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्व वा संबन्ध इति भाव । प्रकारीभूयेति । एतावतैव प्राचां प्रथमप्रकारोऽप्यगदत इति द्वितीयप्रकारद्रूपणेनैव तस्य दूषितत्वात्स्वातन्त्र्येण(न) तद्रूपन्यास इति बोध्यम् । ननु धातो फलायच्छिन्नक्रियावाचित्वात्त एव फललाभोऽस्त्वत आह—फलेति । फलविशिष्टेत्यर्थ । वैशिष्ट्य च जनकतया । तथा च क्रियाविशेषणतयोपरि तस्य फलस्य क्रियाविशेष्यत्वेन नाशयो निराकाङ्क्षत्वादिति भाव । ननु फलविशेषणतया शक्यत्वेऽपि विशेष्यतया स्मरण स्यादत आह—विशेषणेति । यद्रूपविशिष्टे वृत्तिप्रहरतद्रूपविशिष्टस्यैवोपस्थानादिति भाव । फलमिति । न च फल लक्षणेवास्तु । फलस्य सयोगविभागादे वृत्तितुल्यत्वेन तदयोगादिति भाव । नन्वस्तु प्राचामपि फलमात्मनेपदार्थ । ननु तन्मात्र भावनाया अपि तदर्थत्वादित्यत आह—इत्थ चेति । फलस्य आत्मनेपदार्थत्वे चेत्यर्थ । अपदार्थत्वे तदन्वयविचार एवानुचित इति भाव । न लभ्येत इति । तथा च कर्मत्वप्रकारिका प्रतीतिर्न स्यादिति भाव । नन्वाख्यातार्थफलभावनयोरपि विशेषणतया क्रियान्वयोऽस्तु क्रियाविशिष्टभावनायाश्च फले । तथा च क्रियाजन्यक्रियाविषयकभावनाजन्यफलशाली तद्गुल इत्यादिबोध स्यादिति चेन्न । वाक्यभेदापत्तरनुभववापादाख्यातजन्यभावनादिबोधनियामकसमभिव्याहारस्याभावात् । नन्वात्मनेपदस्यले आख्यातार्थभावनेव धात्वर्थविशेषणतया मासताम् । तथा च भावनाविषयक्रियाजन्यफलशाली तद्गुल इति बोधोऽस्त्वत आह—भावेनेति । अन्यत्र पचतीत्यादौ । इत्यर्नाभिधावकेत्यनेनानन्वयलभ्यत्वमुक्तम् । कृत्प्रशक्तेरित्यनेन शक्यन्तरकल्पनातो व्युत्पत्त्यन्तरमेव कृत्प्रशक्तिकस्याख्यातस्य सुव्यत इति निराकृतम् । सुप्रस्तृतीयाया । ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वेनैवाव्यय इति सामान्यव्युत्पत्ते कथमेवमित्यत्राह—सुबधेति । व्युत्पन्नत्वादिति । चैत्रेण पकमित्यादौ तृतीयाजये वृत्तिप्रकारकपाकविशेष्यकबोधे धातुजन्यपाको पस्थिते कारणवत्त्वनात् व्युत्पत्तिमद् इति भाव । कर्तृकर्मवदिति । कर्तृकर्मणोरिवेत्यर्थ । पूर्वं ससर्गभिदेन नियम उक्तोऽप्युक्त उ पदार्थभेदेनेति विशेष । अतिप्रसङ्ग चैत्र पच्यत इत्यादौ कृतेस्तद्गुल पचत इत्यादौ फलस्य प्रत्ययप्रसङ्ग । जगदिसहकारेण कर्तृरिव इत्येक सहकारेण कर्मण इव फलस्यैव प्रदोतेरिति भाव ।

न वेति । एकदा कर्तृकर्मणोरिव कृतिफलयोरेष्यबोधोपादिति भावः । नन्वेवं कर्माख्यातस्यैव भावनान्वयप्रभावात्कल्पान्वयो न स्यात् । न च भावनाफला-
न्तरविशेषत्वं वर्तमानत्वादीदृशाधर्तृत्वादीतराख्यातार्थविशेषत्वं वा तद्वियामर्कं,
वादाचित्कस्य तद्विशेषत्वस्यास्यत्रिकृत्याजियतप्राकृतीनस्य तत्वात् । एतेन
मुख्यविशेष्ये संख्यान्वय इत्यपास्तमित्यत आह—**विदुषस्याप्याया इति ।**
अत्र कर्मत्वाद्यनवच्छेतरविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वादित्स्मं शाब्दबोधसाधारणं,
नीलो घटो द्रव्यमित्यादितोऽपि नीलो द्रव्यमित्याद्यनोपादयस्तादृशं त्यक्त्याह—
प्रथमान्तैति । नन्वत्काको मैत्रश्च गच्छत इत्यादितो मैत्रमात्रे भावनाया
आकाशमैत्रयोर्द्वित्वस्यान्वये तात्पर्यं यद्वतोऽपि तथाबोधामायेन भावनान्वय-
बोधसाम्य्या एव संख्यान्वयबोधे कारणत्वमुचितम् । न च संख्यान्वयसाम-
ध्येय भावनान्वयबोधे हेतुरतु द्वौ गच्छत इत्यादी व्यभिचारात् । न च
तथाऽपि भावनायाः कृतिफलादिरूपतयानुगमाद्वाभिचारः । कृतिसेख्योभय-
प्रकारकशब्दबोधे कृतिप्रकारकबोधसाम्य्याः फलसंख्योभयप्रकारके फलप्र-
कारकबोधसाम्य्या हेतुताद्वीकारादिति चेन्न । एव सति संख्यान्वयबोधसा-
म्य्या अपि विनिगमनाविरेणे तथात्वप्रसङ्गात् । द्वौ गच्छत इत्यादायुभय-
प्रकारकबोधामायेन व्यभिचाराभावात् स्यात् । उक्तोभयप्रकारकबोधे प्रथमा-
न्तापदजन्योपस्थितेरेव कारणत्वमुचितम् ।

नन्वेवं द्वौ गच्छत इत्यादी केवलदृश्यादिप्रकारकबोधे कार्यकारणभावान्तर-
कल्पनभावस्यकम् । यैयाकरणस्य च तत्रापि द्वित्वविशिष्टे द्वित्वविशिष्टगमनानु-
कूलकर्तृत्वादिविशिष्टाभेदो माहृत एवेति न कार्यकारणभावान्तरकल्पनम् ।
गच्छन्तौ गच्छत इत्यत्र च नोभयोरेवान्वयबोध इति यैयाकरणस्य एव सिद्धि-
तानुभावकतानिर्वाह इति चेन्न । गच्छतिपन्तीत्यतो गमनकर्ता वाक्यस्य-
न्वयबोधवारणाय प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेस्तेनापि कारणत्वस्यापि वाच्यत्वात्से-
ख्यान्वयबोधे आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेः पृथकारणत्वे सौरवात् । आनुपूर्वी-
भेदेन कार्यकारणभेदात् द्वौ गच्छत इत्यानुपूर्वीशानकार्यतापच्छेदकस्य तन्म-
तेऽतिगुप्तबाध । किंच कर्तृवृत्तिशक्तिवादिनोर्द्वयोरेवोभयवधिः शब्दबोधः
सिद्ध एवेति तदनुषङ्गकारणमावादिकल्पनं द्वयोरेव समानं, परंतु कर्तरि
वा शक्तिभ्रमः कृतौ वेत्यत्र विचारे कर्तारैव भ्रमत्व कल्पते । अत्र शक्तिकल्पने
गीत्व्यादिति दिक् । नन प्रथमान्तैत्यस्य समानवचनप्रथमान्तैत्यर्थः । तेन चेनः
पञ्चतीत्यादिवान्ध्यान्वयबोधः । साम्यं चैकवचनस्यैववचनत्वेन । द्विवचना-
ख्यातस्यैकवचनान्तद्वयस्यमिव्याहृतैकवचनत्वात्तान्वयविशिष्ट यद्विवचनान्वयत्वं तद-

चैत्रो गन्ता गतो ग्रामो भिन्ना पक्की गतं पुरम् ।
भोक्ता तृप्यति पक्वानि मुद्गे पक्तापसार्यताम् ॥

भावेन चैत्रो भैत्रश्च गच्छत इत्येतत्साधारणम् । अत्र देवदत्त इत्यधिका-
न्तद्भावेन व्यावृत्तिः । बहुवचनाव्यातस्य चैकवचनान्तनयसमभिव्याहृतैकव-
चनत्वाभावेनैकवचनद्विवचनयो परस्परसमभिव्याहाप्यभावेन विशिष्टं यद्बहुवच-
नान्तात्वं तदभावेन । तेन चैत्रो भैत्रो देवदत्तश्च गच्छति चैत्रभैत्रौ देवदत्तश्च
गच्छतीत्यस्यापि समूह इति गुरुचरणा ।

यस्तुतस्तु चैत्र पचतीत्यादौ शब्दसाधुत्वनिश्चयादेवान्वयबोधः । तदनिश्चय-
दशायां च प्रथमाया एकत्वशक्तिनिश्चयामाये भवत्येव बोधः । तद्विश्वये च
एकैकत्वधर्मितावच्छेदकवालीनानेकसख्याप्रत्ययस्याहार्यप्रत्ययरूपतया तत्सामग्री-
च्छाविरहादेव न बोधः । अथैकत्वबहुत्वाश्रयपरिभाषेन चैत्र पचन्तीति वाक्या-
शैत्रत्वविशिष्टे पाकानुबुद्धितिरहुत्वादिप्रत्यय स्यादिति चैत्र । समभिव्याह-
तपदानां समुदायवयवबोधकत्वस्यैव व्युत्पन्नत्वेन प्रथमादियदिभाषेन तदसम्भवात्,
चैत्रो दण्डो द्रव्यमिति वाक्याद्भवेऽपि चैत्रो द्रव्यमिति बोधानुदयादिति ॥ ८ ॥

(मधु०) नन्वेव कर्तुं-कर्मणी कृतोऽपि वाच्ये न स्याता तत्रापि लाघनेन
कृति-कण्ठयोरेव शचेरुचिरत्वादित्यत आह-चैत्रो गन्तेति । कर्तरि कर्मणि
शोभयत्रैव शक्तिव्यवस्थापनाय कर्तुं-कर्मभेदेनोदाहरणद्वयम् । ननु एकधर्मिबोध-
कत्वरूप सामानाधिकरण्यमसिद्धं कृत्वादीना प्रत्ययतया भेदेनाप्यवयोपपत्तेरि-
त्यत समानलिङ्गकत्वरूप सामानाधिकरण्य प्रमाणवित् कर्तुं-कर्मशक्तिसाधक-
कृदाहरणद्वयमाह-मिनेति । न च स्वसमानलिङ्गकत्व कथं धर्मिसाधकमिति
वाच्यम् । भदान्वयबोधे समानलिङ्गकत्वस्यातः प्रत्याह । न चाभेदेनावयोऽपि
समानवचनत्ववत् समानलिङ्गकत्वमपि न तत्र यदा प्रमाण इत्यादौ ' जा-
त्याकृतित्यवयवस्तु पदार्थ ' इति न्यायसूत्रे च समयोरेव व्यवभिकारादिति वा-
च्यम् । अत्रहलिङ्गस्थले अभेदान्तरबोधे तदुभयोरतः प्रत्येऽपि तदतिरिक्तस्थले
तदुभयोरतः तत्रत्वानिति भावः । ननु लाघनेन कृतं कृति-कण्ठयो शक्तौ व्युत्प-
त्तिर्विचिन्त्यादयः तत्र भदान्वयोऽपि समानलिङ्गकत्वस्योपयोगो भविष्यतीत्यत-
आह-भोक्तेति । कृतिरान्यो कृत्वाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृतौ कृत्या
श्रयत्वस्य भोजने पाककठविभ्रितिकमकत्वस्य च बाधादिति भावः । एतदपि
कर्तुं-कर्मशक्तिसाधारण्यावोदाहरणद्वयम् । कृते कृत्वाच्यत्वे कृदर्थे कर्त्राख्या-
सार्धन्यायवयवम्यान्वयात्प्रत्ययतिभिषाय तत्र कर्मात्पानायस्य कठस्यावयाद-
पपत्तिं दशयति-एतेति ।

इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-

सामानाधिकरण्यादीत्यादिवदत्त भोक्तृत्व्यतीत्यादौ प्रथमार्थे आपेय-
तान्वयवोधस्य परिग्रहः । कर्तृ-कर्मणो वृद्धाच्चे इति । कर्ता ज्ञाता नष्ट
इत्यादौ च नृजादेराध्य-प्रतियोग्यादौ निरुद्धश्रवणा । न च सपवायित्वल-
पाभयत्वम्य इति मत्वादिरूपकृतत्वादिक्रमपेक्ष्य लघुतया तस्यैव शक्यतावच्छे-
दत्वमुचितमिति वाच्यम् । तस्य लघुत्वेऽपि वृथादिपदजन्यतापकारकशब्दबोधेः
स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् ।
न च इतिमात्ररूपशब्दत्वमपेक्ष्य कठवस्वरूपकर्मत्वस्य शुद्धतया कथं तस्य शक्य-
तावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । पक्षेत्यादौ कर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययकम् पक्षनित्यादौ
कर्मत्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्वारसिकरस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया गौरव-
म्यार्थिचित्वात्कारिते भावः । कर्तृरि क्वि कर्मणि च निरुद्धश्रवणेत्यपि
कथितम् । ज्ञानीयं पूर्णं दानीयो माषणः पतनीयो वृधः भसितमिरमासनं
इत्यादौ वरण-संप्रदानापादानाधिकरणारिकं तु कृतौ लक्षणमेव । न च कर्तृ-
त्वमाशय विनिगमनाविष्ट इति वाच्यम् । कर्तृत्वस्य करणत्वादिरमपेक्ष्य
लघुत्वान् वरणादौ लघुत्वप्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहात् ।

करणत्वं हि व्यापारवदनापारणकारणत्वं, प्रवृत्तकारणत्वमार्थं वा । संप्र-
दानत्वं स्वरविशेषमागित्वेन वृष्टाविवत्त्वं, विधेवपरोपादानात् निष्पादौ
वेपार्थेन संप्रदानत्वं, आह्वानौ विनादे स्वल्पविशेषमाकितया गौरेण्यत्वमपि तु
प्रीतिमागितया भक्तौ न तस्य संप्रदानत्वं, अत्र एव 'नम-स्वस्ति' इत्यादि-
स्तुतात्तरेणैव तत्र चतुर्थीनिष्पन्नम् । माषणाय मां ददतीत्यत्र वृष्टा चतुर्थ्यर्थः ।
सा च सप्तहासककन्याऽतत्रिभ्यनासंबन्धेन ददात्यर्थेनारच्छेदकत्वमर्थिभेदे
भन्वेति, स्वल्पविशेषात्पुण्यतागतस्य ददात्यर्थत्वात् । त्यागो ज्ञानं वृष्टा वा ।
वृष्टायां च निश्चयवियपतासंबन्धेन प्रवृत्त्यर्थत्वम् ।

आपेयत्वं च द्वितीयार्थः, तदसापि धात्वर्थेनावच्छेदकत्वमर्थिभेदे-
श्रवणः । तथाच विप्रविश्वेच्छताप्रवृत्तीभूत-—भोक्तृत्वमर्थिभेदजननाया-
गात्तु द्वितीयानित्यन्यवबोधः । विश्वत्वं प्रवृत्तीभूतत्वं, जनकत्वं भद्रकृत्यं
च संतानं । एषावोदकयामिप्रवृत्तीयादौ च लघादिश्च संप्रदानप्रयोगो गौण
चतुर्थी प्रादुर्भवः । तत्र चतुर्थी-द्वितीययोरापेयत्वमर्थः । तत्र चतुर्थ्यर्थपदत्वं
मिथपाश्वर्यनारच्छेदकपक्षेः संयोगे भन्वेति । संयोगावच्छिन्नद्रव्यद्रव्यविधा-
तुल्यभुक्तियाया एव मिथसात्वर्थत्वात् । द्वितीयार्थावयवत्वं च साधादालार्थ-
तावच्छेदकक्रियायामर्थेति । तत्रैव द्वितीयार्थपदकत्वमर्थ व्यराजत्वात् । अत्र
एव वृत्तुत्वं निष्पत्तीति न प्रयोगः । न चैवं 'कर्मण्य एषविद्वेति ॥ संप्र-
दानं' इति पाणिनिव्यवहितोऽपि वाच्यम् । तदसापि कर्ता कर्मण्यस्य

कर्मणी कृद्वाच्ये । चैत्रस्य नसा मैत्रादन्यो घटात्
 त्वभागित्वेन यमिच्छति तत्सप्रदानमित्यर्थात् । शेषमस्मत्कृतसुप्राशक्तिवादे
 अनुसपेयम् ।

अपादानत्व च परकीयनियोगन्यविभागान्धत्वात्, दृष्टात्पूर्व पततीत्य
 पतनाशयस्य पणदिरपादानत्ववारणाय जन्यान्त विभागविशेषण, तत्र पञ्चम्य
 विभाग समयेतत्त्व चार्थ । तथाच दृष्टनिष्ठविभागजनकदृष्टभित्तसमनेनपतना
 शय पर्णमित्यन्वयधी । लक्षणे चात्पर्यनानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्य
 तेन दृष्ट इत्यजति लग्न इत्यादौ दृष्टस्य नापादानत्व, 'ध्रुवमपायेऽपादानम्
 इति पाणिनिस्त्वस्यापि अपाये विभागे, यत् पुत्र यद्विकरण, तदपादानमि
 त्यर्थ । वस्तुतस्तु अशयित्वमेवापादानत्वम् अवदित्वा च स्वरूपसम्बन्धवि
 शेष । दृष्टात् विभजते इत्यादौ च अवधितानिरूपकत्व पञ्चम्यर्थ । दृष्टनिष्ठाव
 धितानिरूपकविभागान्धय पर्णमित्यन्वयधी । अन्वय चापादानप्रयोगो गौण
 शेषमस्मत्कृतसुप्राशक्तिवादेऽनुसपेयम् । अस्य कर्तृत्वापेक्षया गुटत्वाभावेऽपि
 तत्प्रकारेण कृतप्रत्ययस्य स्वार्थसिद्धप्रयोगविरहादेव तस्य न कृतप्रत्ययस्यैव
 सावच्छेदकत्वम् ।

अधिकरणत्व च प्रतियोगित्वाद्युपोगित्ववशात्परत्वापरत्वात्स्वरूपसद
 ष्यनिशेष । तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुटत्वाभावेऽपि तत्प्रकारेण स्वार्थसिद्धप्रयोग
 विरहात् कृतप्रत्ययस्यैव सावच्छेदकत्वमित्यन्वयप्रकृतेन ।

अत्र कर्त्तादि कृतप्रत्ययार्थत्वे तदेकदेशे कृत्यादौ चात्पर्यान्वयो न स्यात् तत्प्रकार
 एक—त्रिगुणव्यकृताद्दृष्टिं प्रति तन्निरूपितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणतान्यविष
 यत्वेन तदुपस्थितिरूपाया आशङ्क्याया स्वरूपसत्कारणत्वात् । अथवा नित्यो
 त्पलमित्यादौ इत्यलत्वादिजातेरपि अभेदसम्बन्धेन नित्यस्यान्वयापत्ते । चित्रगुरि
 त्यादौ चित्रपद तात्पर्यग्राहक गोपद एव चित्रगोस्वामिनि लक्षणा, न तु गोपदे
 गोस्वामिनि लक्षणा, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन चित्रपदार्थस्यान्वय, केव
 लचित्रगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्र, न तु शब्दबोध पदार्थद्वयाभावात् । अत्र
 एव पदार्थ पदार्थान्वयीपत्ते, न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिका । न च
 पदार्थतावच्छेदेन जात्यन्वयोपाधेरेवापरस्यान्वयो नाम्युपपत्ते तदतिरिक्तेषु च
 पदार्थतावच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्वय अत एव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपद न
 तात्पर्यग्राहकम्, अपि तु गोपद गोस्वामिपर, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन
 चित्रगुपदार्थस्यान्वय, केवलचित्रगुपदादपि शब्दबोध्यादिनि वाच्यम् । तथापि
 शब्द द्रव्य नित्य, चैत्रस्य नसा छन्दर इत्यादावप्येकदेशीभूते शब्दरूप-पुत्रादौ
 नित्य-छन्दरादेरभेदसम्बन्धेनावयापत्तेर्दुर्वात्त्वादित्यत आह—चैत्रस्येति ।
 या ज-पयतीरजन्यकरीर नमृषदार्थ, पुत्रस्य पुत्र-जन्ये इव जन्याया कया-

पृथक् परोऽपरो वेत्यादाविव पदार्थतावरुद्धेदकेनैव
कृत्यादिना धात्वर्थोऽन्वयः तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अस्तु
चा कृत्यादिघटित एव कर्त्त्रादिना सममन्वयः ।

पुत्रावपि नमृपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमजन्यतायां पठपर्यस्य निरूपितत्वस्यान्वयः ।
यद्वा शरीरजन्यशरीरमेव नमृपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमशरीर पठपर्यस्य
जन्यत्वस्य अन्वयस्तथेदापीत्यर्थः । न च तत्र पठपर्यस्य नम्रयेशान्वय इति
वाच्यम् । पठपर्यो हि जन्यत्वं, प्रयोगपर्यं वा, नाथः बापात्, नान्यः चैत्रतुने
तत्पर्याये च तथा प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु प्रयोगव्यतिरेक एवेह पठपर्यस्यतायां चानतिप्रसङ्गापत्त्येव तदन्वयः, यद्वा
शरीरमेवात्र नम्रपदार्थः, पठपर्यस्य जन्यत्वस्य च स्वाभयशरीरजन्यत्वसंबन्धेन
समान्वयः, अपवा पठपर्यस्य जन्यत्वस्याभयतासंबन्धेनैव शरीरऽन्वयः, शरीरस्य
च जन्यतासंबन्धेन पुत्रः शरीरऽन्वयः, एकपदार्थस्यापि वास्तव्यान्वयान्मुपग-
मात् । नामार्थयोरपि भेदेनान्वयस्य अवकाशित्वात्पठेऽपि स्वप्रसक्तित्वादिना
विशिष्टाचक्रपदस्योऽप्युपगमात् । केवलनमृपदे च विशिष्टे शक्तिरतो नमृपद-
पुत्रपदयोर्न पर्यायता, तयोः पर्यायत्वस्येष्टत्वं च नमृ-पुत्रादिपदयोः शरीरमेव
शक्यं, केवलनमृ-पुत्रादिपदे विशिष्टनिष्कलणत्वेनैव भावः—मैत्रादेरन्वय इत्यादि ।
अन्वयपदस्य भेदवाच्यः । तदेकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य यथा अन्यथ
इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे प्रतियोगित्वं च स्वप्रतिमैत्रत्वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन मैत्रादेरन्वय
इति नानिप्रसङ्ग इति भावः । घटादित्वादि । पृथक्त्वगुणविशिष्टं पृथक्त्वजन्यार्थः,
परत्वगुणविशिष्टं परत्वजन्यार्थः, अपरत्वगुणविशिष्टमपरत्वजन्यार्थः । तेषामेकदेशे
पृथक्त्व-परत्वापरत्वादी पदादिति पञ्चम्यर्थस्य अवधिमत्त्वस्य यथा अन्यथ
इत्यर्थः । उदाहरणवाक्यस्य मृग-स तथा दग्धवाक्यपदित्वात्पर्यम् । तथैवेति ।
तत्र यथा भाकाह्वा यतते तथैवात्रास्याह्वाहासत्वादित्यर्थः । अन्यत्र सादृशोप-
स्थितेराकाह्वात्स्यपि तथैवात्रापीतस्मिन्नेवणत्वेनोपस्थितेराकाह्वात्वादिति भावः ।
यद्वा सादृश्यसंबन्धेन तत्प्रकारक-तद्विधेयकसादृशोप-प्रत्येव यद्योपतद्विषय-
कतादृशोपस्थितिरिव हेतुः, भेदसंबन्धेनान्वयसंबन्धे इतरविधेयणत्वेनोपस्थिति-
रप्यागाङ्क्षति भावः ।

अन्वयस्याह—अस्तु चेति । कृत्यादिघटितपर्येति स्वगतकृत्याभय-
र-स्वजन्यतायां पठपर्यस्य एवेत्यर्थः । कर्त्त्रादिनेत्यादिना कर्मपरिपह इति ।
अन्वयः यात्यर्थस्य सादृशोपस्थितिसंबन्धपरत्वजन्यत्वसंबन्धः । तथाच नैकदेशान्वयः
मैत्रादेरन्वयस्यादिति विनोप्य एव पञ्चम्यर्थस्य परत्वजन्यत्वसंबन्धेनान्वय इति न
तत्राद्येकदेशान्वय इति भावः । अत्रान्वयविशेषः तत्तद्वाक्यजन्यसादृशोपायनत्वं

मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृ-
त्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः ।
युक्ता विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात् ॥९॥

इति पावननी न वा, भेदो मैत्रप्रतिवीमिको न वा, वृथस्त्वं भवावधिकं न
वा इत्यादि संशयापत्तिदोषः ।

प्राचीनैराख्यातेन कर्मोदितसंख्यायां इत्यादि कर्मोदितमभिधाने द्विती-
यादय इति नियमद्वयं कल्प्यते अतस्तत्रिरात्ताय इत्यादिपातसाधारणमेवमेव
नियममाह—मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति । एतच्च कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य विशेष-
णं, मुख्यं कर्मत्व कर्तृत्वं तत्रत्यस्य कल्प्यते तन्मूल. पञ्चममूल इत्यादी, भाक्त
कर्मत्वं विषयत्वादि तत्रत्यस्य ज्ञातो घट ज्ञायते घट इत्यादी, मुख्यं कर्तृत्व
इतिमत्त्वं तत्रत्यस्य पचति चैत्र पक्ता चैत्र इत्यादी, भाक्त कर्तृत्व आश्रयत्वादि
तत्रत्यस्यैव चैत्रो जानाति चैत्रो ज्ञाना इत्यादाविति भावः । फलादीत्यादि-
पदान् विषयव्यतिरेकश्रवणभाक्तकर्मत्वपरिपदं कृत्यादीत्यादिपदान् आश्रय
त्वादिलक्षणभाक्तकर्तृत्वपरिपदं । अनभिधान इति प्रधानत्रिपोत्तरकृत्याद्या-
ताभ्यामनभिधान इत्यर्थः । तेन चैत्रेण सुकत्वा गम्यते पक्त्वा चैत्रेण सुग्यते
इत्यादी इत्यादि कर्म्यभिधानान् कर्तृत्वाया न स्यादिति वृषणमपान्तम् । इत्यादि कर्म्यभि-
धानेऽपि प्रधानत्रिपोत्तराख्यातेन कर्तृत्वानभिधानादिति भावः । द्वितीयादय
इत्यादिपदान् कर्तृत्वायाया कृत्यां पञ्चम परिपदं । यामो गन्तव्यो गन्तव्य
चैत्रो गन्ता इत्यादी द्वितीयाद्यभारमुत्तरपादपनि—इत्येति । कर्मत्वविशिष्टस्या-
भिधाने कर्मन्वादेरप्यभिधानादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(राम०) ननु यदि कर्ता कर्म च साध्यान्तर्गते विन्तु इति कर्मत्वं च तदा
कर्तृ-कर्मविहितकर्मणि सत्सृष्टि-कर्मभावोपपत्त्यमङ्गीक्रियतामविशेषादित्यत
इत्यादि कर्तृ-कर्मवोदकतां व्यङ्ग्यपापविन्तु कारिकाया—चित्रो गन्तेत्यादि । चैत्रो
गन्तेत्यादी कृषा कर्ता, गन्तोपामत्यादी तत्रत्ययेन कर्म, मित्रा परीत्यादी कृषा
कर्ता, गन्ते पुगमित्यत्र च तत्रत्ययेन कर्ता कर्म च प्रनीयते उभयत्र साधुष्वान् ।
तथाच कृषादीनामाख्यातान् कर्तृत्वोपपत्त्याभावे चैत्रो गन्तेत्यादावभेदान्त्व-
बोधानुपपत्तिरिति भावः । मन्त्रत्र चैत्र पचनीत्यादिवत् भेदान्त्वपदोप एव
वक्तव्य इत्यत्र आह—गन्तेत्यादि । तथाच भोक्तेत्यत्र कृषा इतिमात्रोप-
पत्त्यात् भोक्तेत्यादि विशेष्यादित्यत्र कृष्यतीत्याख्यातापञ्चमपदत्वबोधो न स्यात्,
भोजनात्कृतृती भोक्तेत्यादि कृषाश्रयत्वव्यापारोपत्वारिति भावः । एवं पञ्चानि
सङ्गे इत्यादी च बोध्यम् । अप्यन्वायेनां, प्रपन्त्याप्यताम् ।

सामानाधिकरन्ध्रं, चैत्रादिपदार्थगन्त्रादिपदार्थोपभेदान्त्वपदोपः । ३३

यदि वृत्स्थले कर्ता कर्म च तदर्थस्तदा गन्तेत्यादौ, एकदेशीभूतवृत्तौ गमनादे-
 रन्वयो न स्यात् 'पदार्थेऽपदार्थेनान्वेती'ति व्युत्पत्तिविरोधेन वृत्तावकदेशे पदा-
 र्थस्य धात्वर्थस्यान्वयासंभवादित्यत्र आह—चैत्रादन्य इत्यादि । अनान्यपदार्थ-
 कदेशेनान्यत्वादिना पदार्थभूतपञ्चम्यधात्वर्थत्वोद्देशेन्यत्रदिहापि चैत्रदेशान्वयः
 स्वीकार्य इत्यर्थः । चैत्रस्येति । ननुत्वं च पुत्रपुत्रत्वम्, अत्र चाशुभ्रे पठधर्मा-
 न्वयस्वीकारात् । इत्यादावित्यादिपदेन पठो घटात् पृथगित्यादिपरिग्रहः ।
 अत्र चैत्रदेशान्वयपदार्थापेक्षानानास्थानशुद्धम् । तथैवेति । अन्यत्र यथा पदार्थेन
 पदार्थस्यान्वयः साक्षाद्गो न ॥ पदार्थकदेशेन तयात्र पदार्थकदेशेनैव पदार्थस्या-
 न्वयः साक्षाद्गो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थः । आकाङ्क्षायाः कर्तव्य-
 कल्प्यत्वानिभि भावः ।

- सर्वैकदेशान्वयप्रवृत्ततां मतमाह—अस्तु वेति । गन्तेत्यादौ
 स्वातन्त्र्यलक्षणाभिप्रायसम्बन्धेन वृत्तार्थकतयैव धात्वर्थस्य गमनादेरन्वयः । चैत्रस्य
 नतेत्यादिस्थलेऽपि चैत्रसम्बन्धस्य पठधर्तस्य निरूपितत्वस्य स्वाभावजन्यताभय-
 जन्पदसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवाश्वयः । तथाच चैत्रनिरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्य-
 न्वयधीयः । चैत्रः पठेत्यादौ चैत्रः पार्थीपकरोपग्वयस्योपः । पार्थीपत्वं च स्वात-
 न्त्र्यलक्षणाभिप्रायसम्बन्धेन पाकविशिष्टत्वं, तत्र कर्तृत्वं परिमितान्वयेऽप्येकीकृत्य
 भावते, ननु चैत्रत्वं, तथा सति प्रवृत्तधर्माभिप्रायसम्बन्धेन चैत्रस्य प्रत्ययानामिति
 व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । एवं चैत्रादन्य इत्यादावपि चैत्रनिष्ठप्रतिबोधित्वस्यावधि-
 त्वस्य वा पञ्चम्यर्थस्य स्वनिरूपितत्वबोधित्वाभावान्योन्याभाववत्त्वसम्बन्धे-
 नान्यत्स्मिन् परिण्येवान्वयः अन्वयः स्वयमुच्यते । तथाच न वृत्तावकदेशे-
 न्वयस्वीकार इति भावः । अस्तु वेत्यादिना अस्वरत्ताविष्कारः स च वृत्तावकदेशे
 एकदेशान्वयस्वीकारे चापकाभावे निरूप्यपरंपरासंभवेन वृत्तपदार्थप्रकारका-
 न्वयपदार्थे प्रत्यानाङ्गाभावादीनां हेतुत्वकल्पने गौरवे मत्वाभावाभेद्यादिः ।

वृत्तार्थवृत्तिवादिनवीनमते प्रत्ययेन यत्र वृत्तेरनभिधानं तत्र वृत्तीया यत्र च
 कर्मत्वस्यानभिधानं तत्र द्वितीयेस्फुटमिहिताधिकारस्वरूपापेक्षः स धातुपपन्नः,
 चैत्रो जानानीत्यादावत्यातेनाभयान्वयस्यैव उक्तत्वेन वृत्तेरनभिधानात् वृत्तीयामस-
 क्तात्, चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ आरूप्योत्तेन विषयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्मत्वस्या-
 नभिधानात् द्वितीयाप्रसङ्गस्येत्यत आह—मुख्येति । फलादीत्यादिपदेन
 विषयत्वादेः वृत्त्यादीत्यादिपदेन आश्रयत्वस्य च परिग्रहः । मुख्यं कर्मत्वं
 तदुक्तः पच्यत इत्यादौ, भाषं कर्मत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ, एवं
 मुख्यं कर्तृत्वं चैत्रः पचतीत्यादौ, भाषं कर्तृत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ ।
 द्वितीयादय इत्यादिपदेन वृत्तीयायाः परिग्रहः । तथाच मुख्य-भाषसाधारण-
 कर्मत्वानभिधाने द्वितीया, मुख्य-भाषसाधारणकर्तृत्वानभिधाने वृत्तीयेति

तत्सुधार्यो वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भाव । ननु तथाप्याख्यातेन कर्मत्व
 कृतृत्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इति ध्यार्यकरणे कृतृत्वत्वे द्वितीया-तृतीयानिया-
 मकाना तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यत आह—कृतृतेति। कृतृत्वप्रत्ययेनेत्यर्थ । विशिष्टा-
 भिधाने इति विशिष्टाभिधाने । विशेषणस्य कृते । तथाच प्रत्ययेन कर्म-कृतृ-
 त्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इत्याख्यात-कृतृत्वसम्भारण ध्यार्य इति भाव ॥ ९ ॥

(रघु०) कर्तृकर्मविहिताख्यातशक्तिमुपपाद्य कर्तृकर्मविहितकृतृत्वप्रत्ययशक्ति-
 मुपपादयति—चैत्रो गन्तेत्यादि । अपसार्थतामित्यन्तस्य कर्तृकर्मणी कृद्वाच्ये
 इत्यनेनान्वय । कर्त्रादिविहितकृत कर्त्राद्यवाचकत्वे चैत्रो गन्तेत्यादौ समान
 लिङ्गकत्वानुपपत्ते, समानलिङ्गकस्थलेऽभेदान्वयबोधस्यानुमवसिद्धतया तस्या-
 निर्वाहादिति भाव । ननु तादृशानुमये मानामाव इत्यत आह—भोक्ता
 कृतृत्वतीत्यादि । अत्र च कृतृत्वप्रत्ययस्य कर्त्राद्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृतृत्वस्तु-
 तीत्यन्वयबोध स्यात् । स च विशेषदर्शिनानुपपन्न इति । विशेषदर्शिनो
 तादृशवाक्याद्भोजनानुकूलकृतृत्वमास्तुप्यतीत्याद्यन्वयबोधोपरस्यर्थ कर्त्रादिविहित
 कृत कर्त्रादिवाचकत्वमावयवमिति भाव ।

सामानाधिकरण्याद्गीति अभेदान्वयबोधादीत्यर्थ । आदिना भोक्ता
 कृतृत्वतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतृत्वमास्तुप्यतीत्याद्यन्वयबोधपरिग्रह । ननु कृतृत्व
 मस्य कर्त्रादिवाचकत्वे गन्तेत्यादौ भास्वर्यान्वयानुपपत्ति । कर्त्रादि कृतृत्वभ्रया
 दिरूपतया कृतृत्वादे पदार्थैकदेशत्वेन तत्रानुकूलतासम्भवेन घात्यर्थगमनान्वया
 समपादित्यत आह—चैत्रस्य गन्तेत्यादि । गन्तृपदस्य जन्यपुरुषजन्यपुरुषरू-
 पपुत्रपुत्राचकतया जन्यत्वस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि तथैव चैत्रस्येति पश्यन्तार्थ
 स्य चैत्रसर्गाधि-रस्यान्वय । जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपनमुपपदार्थं चैत्रसर्गन्धि-
 त्वस्यान्वये चैत्रपुत्रेऽपि चैत्रस्य नतेति प्रयोगप्रसगात् । तथा च तत्र यथा
 पदार्थैकदेशान्वयस्तथा चैत्रो गन्तेत्यादौ पदार्थैकदेशे बोधाङ्गीकारेऽपि क्षतिवि-
 रद इति भाव । ननु जन्यपुरुषजन्यपुरुषत्वस्य नप्तृपदशक्यतावच्छेदकत्वे
 विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवापत्त्या तदपहाय जन्यत्व पुरुषत्व चेति शक्यतावच्छे-
 दकद्वयमेव तस्य सम्यक् । तथा च चैत्रस्य गन्तेत्यादौ चैत्रसर्गन्धित्वस्य जन्य-
 त्वेऽन्वय जन्यत्वस्य च पुरुषेन्वय पुरुषस्य च जन्यत्वेन्वय जन्यत्वस्य च
 पुन पुरुषऽन्वय इत्यवतीत्या चैत्रसर्गाधिन्यताभ्रपुरुषजन्यताभ्रपुरुष इत्य-
 न्वयबोधस्य त्रिनैकदेशान्वयमुपपत्तात्तुपदर्शितवृष्टान्तोऽभ्यन्तदुक्तिक इति स्य
 एतन्तरमाह—मैत्रादन्य इत्यादि । अयं भाव—जन्यपदस्य भेद एव शक्य
 तावच्छेदको ननु भेदाभ्यर्त्तव गौरवात् । तपदाद्यन्वयबोधाननुमवाच ।

नादिति कर्मत्वादेरपि बोधनादित्यर्थः । तथा च कृत्यप्रत्ययेन यत्र विशेषणविधया विशेष्यविधया वा कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्येको नियमः । एवमाख्यातेन यत्र कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्यपरो नियमः स्वीक्रियते न तु । कर्मादियतसंख्यानभिधानघटितोऽपि नियम इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

(अयं) नन्वेवं कृत्यप्रत्ययस्यापि कर्तृकर्मणोः शक्तिर्न स्यादत्राप्येव कृति-
फलयोरेव शक्येस्तथाप्युचितत्वात् । न चैवं चैत्रो गन्तेत्यादौ कथमन्वयः अभे-
देनाप्येत्यात्, भेदेन प्रातिपदिकयोरन्यस्यादिति वाच्यम् । अत्रयनिर्पात-
वत्प्रातिपदिकस्यापि भेदेनानुभावकत्वात् । अन्यथा पदार्थयोरेव भेदेनान्वयो
निराकाङ्क्ष इत्याख्यातादेरपि धर्मशक्तिः स्यात्त आह—चैत्रो गन्तेति ।
प्रथमे कर्तुराक्यत्वे द्वितीये च फलाभयस्याशक्यत्वे पुक्तिङ्गता, तृतीये
कृतिमतोऽशक्यत्वे स्त्रीलिङ्गता, चतुर्थे फलाभयस्याशक्यत्वे नपुंसकलिङ्गता-
ऽनुपपत्त्या इत्यादिति विशेषः, अभेदान्वये समानवचनविभक्त्यादिमत्वमनुप-
पत्तम् । अभेदान्वयबोध एव तेषामर्थसाधुत्वायोरपयोगात् । विरुद्धसंख्याद्यव-
च्छिन्ने विरुद्धसंख्याद्यवच्छिन्नस्याभेदान्वयसंभवात् । विवक्षया तु कश्चिद-
न्यया पृथिव्यादयो द्रव्यमित्यादी । अत्रैकत्वस्य बुद्धिविशेषविपर्ययस्वरूपस्य बहुत्वे-
नापिरोपादिति । न च मोक्षा पञ्चीत्यादिगतवचनप्रत्ययाद्यर्थसंख्यालिङ्गादेश्चैत्रमि-
त्रादिपदार्थेऽन्यशब्देदान्वयेऽप्यर्थसाधुत्वं वचनाद्यर्थस्य प्रवृत्त्यर्थं एवान्वयात् ।
ननु साधनात्कृतिफलयोः शक्यत्वे सिद्धे एकः पचति द्वौ गच्छत इत्यादायिन
विशेषणविभक्त्यादेः साधुत्वमात्रार्थतया इयमः पुमान् इयमा स्त्रीत्यादायिन
समानविभक्त्यादिमत्वरूपं सामानाधिकरण्यं शब्दसाधुत्वायैवोपयोक्तव्ये ।
कश्चिदतथात्वेऽपि साधुत्वं प्रयोगानुसारत् । अन्यथाख्यातेऽपि धर्मशक्तिप्रसङ्गा-
द्विरुद्धविभक्त्यादे रहित्यस्याभेदान्वयप्रयोजकत्वकस्थनादेश्च धर्मिरूपं सामाना-
धिकरण्यं प्रमिदमेवेत्यत आह—भोक्षेति । अत्र भोजनानुल्लङ्घी कृत्वा-
भयार्थं, भोजने च पाकफलनिश्चित्यादिकर्मकत्वं वापितमिति भावः । कर्मण्यु-
दाहरति—पठेति । आदिना पठानि शुभ्यन्तामित्यादेर्भरणम् ।

सामानाधिकरण्यादीत्यादिपदान्नोक्तानि कृत्वाभयत्वादि रिग्रहः । कर्तृ-
कर्मणि । कर्तेत्यादौ वृत्तादेः कर्ता, गन्तव्यो ग्राम इत्यादौ वृत्तादेः कर्म, गत
इत्यादेः भयं वाच्यम् । धानीयं धूर्तं दानीयो ग्राहण आमित्तमित्यादी
करणप्रसङ्गानामाधिकरणत्वाद्यवच्छिन्ने तु कृतौ कृत्या कर्तृत्वाद्यपेक्षया करण-

स्वादेशोऽस्वादिति हृदयम् । ननु वृतः कृत्याभयादिवाचकत्वे तदेकदेशकृत्यादौ
 क्रयं धात्वर्थान्वय इत्यत आह—चैत्रस्येति । स्वजन्यशरीरजन्यशरीरं न-
 पदार्थः । तत्र मुख्यविधिष्ये पठ्यर्थस्य जन्यत्वस्यान्वये चैत्रस्य पुत्रे चैत्रस्य
 नस्तेति प्रयोगः स्यात् स्याच्च पौत्रे चैत्रशरीरजन्यशरीरजन्यशरीरे चैत्रजन्यत्व-
 स्यात्वात् चैत्रपुत्रे चैत्रजन्यत्वस्य सत्त्वाच्चेत्यन्वयो वाच्य इति भावः ।
 नन्वस्तु नष्टपदार्थः शरीरगान्, स्वजन्यशरीरजन्यत्वं तु नष्टादसमभिव्याहारी-
 पठ्यर्थः पत्न्यस्य धात्वर्थवत् परस्परसमन्वयात् । पठ्यर्थनिस्तपितत्वान्वितप्रयोग्य-
 त्वस्य शरीरेऽन्वयाद्विशिष्टत्वात् एकैकविधिययोः शरीरयोर्मियोऽन्वयादेव
 वा तत्राह इत्यत आह—चैत्रादन्य इति । अन्यपदस्य पृथक्त्वविशिष्टे भेदवि-
 शिष्टे वा शक्येऽप्यप्रादेकदेशे पृथक्त्वे भेदे वा तदन्वय आवश्यक इति भावः ।

ननु चैत्रादन्यइत्यादौ पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वादेः स्वाभयपृथक्त्वाभयत्पसंनन्धेन
 मुख्यविशेष्य एवान्वयो वाच्य इति चेत् प्रकृतेऽपि तथैव वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—
 अस्तु वन्ति । पकेत्यादौ स्वानुकूलकृत्वाभयत्वादिसंनन्धेन पाकादेः कर्मादा-
 येवान्वय इति भावः । अत्र चैत्रस्य नष्टेत्यादौ मुख्यविशेष्ये पठ्यर्थान्वय-
 स्वीकारे चैत्रस्य नष्टेत्यादिवाक्यमशोधश्चैत्रपुत्रजन्यो न वेत्यादिसंशयविरोधी
 ध्यावर्तकदर्शनतयेति बोध्यम् । इदं तु बोध्यम्—पाकारोऽस्त्वस्त्वचनान् ।
 अन्यथा पचन् पचतीत्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गादिति । नन्वस्तु नष्टात्वा-
 न्वयः कृत्प्रत्ययार्थं धात्वर्थस्य भेदान्वये पक्ता गमनमित्यादावपि गमनादेरप्या-
 रतया पक्तादावन्वयः स्यादिति चेन्न । यादृशसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 तादृशार्थं भेदेनान्वयस्यास्वीकारादत एव कृत्प्रतिरोधादिसंज्ञं समुदायस्य प्राति-
 पदिकसंज्ञालामाद्य । एवमीपगवमित्यादावपि समासे समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 चित्रगुदेवदत्त इत्यादौ चित्रगुमसमुदायादेरेकपदत्वाय विशेष्यत्विन्नप्राहित्वार्थ
 च । अन्यथा चित्रादिपदान्तर्गतगवादिपदस्यागच्छिन्नत्वात् तत्र स्यात् ।
 ननुतः प्रकृत्यर्थमिभस्य ■ कुर्ये भेदान्वयो ■ वा पृथगादिपदार्थेनदेरे
 पञ्चम्यादिभिन्नार्थस्यान्वयोऽन्यथा घटात्पृथक् पटे इत्यादितः सप्तम्याद्यर्थस्य पृथ-
 क्त्वाद्यन्वयापत्तेरिति बोध्यम् । आख्यातकृत्साधारणमनाभिहिताऽधिकारीपद्वितीया-
 दिनिपममाह—कृतादीति । आदिपदादटं जानातीत्यादौ विभक्त्यादिपरिग्रहः ।
 कृत्यादीत्यादिपदेन पूर्वोक्ताभयत्वादिपरिग्रहः । ननु कथमर्थं नियमः फर्मत्वकर्तृ-
 स्वादिविशिष्टस्यैव कृताभिपानादित्यत्राह—कृतेति ॥ ९ ॥

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचका-
दिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे
लक्षणेति, तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः,
धातुत्वादिघटितात्तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च ।
यदपि कर्तृकृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु
लक्षणैवेति, तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूप
शक्यत्वासंभवात्, गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौ-
रवादस्तु गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यं विशि-
ष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत । केवलविशेषणे स्वा-
रसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ॥ १० ॥

(मधु०) यस्मिन् । आख्यातस्य कृतौ शक्तिरूपनदशाया तथैव ङा-
येन कल्पनादिति भावः । अत्र द्वितीयादिवारणाय धातुत्तरेति । अन्यत्र पाचकं
शुद्धे इत्यादौ पाचकवृत्तौ कथं स्यात् इत्यत आह—पाचकादीति । आदिप-
दात्तौ गतेत्यादौ गत्रादिपदपरिग्रहः । लक्षणेतीति । एवञ्च छल्लपप्रयोगा
भावेऽपि कृत शक्तिकल्पन इत्यस्य पररूपाया लक्षणाया संपादनापमेवेति
भावः । भावकृतोऽपीति घनादेरपीत्यर्थः । तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवादस्या
घात इति भावः ।

अत्र भावकृतो घनादे कृतिवाचकत्वेऽपि निराकाङ्क्षतया न तत कस्यापि
अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहारः, अन्यथा तथा भावविहितघनादेरपि शब्दत्वादिना
करणेऽधिकरणे वा शक्यतया भवतामपि तत्र निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यात् ।
यन्मुत्तस्तु प्रतीयते ऐकार्थं स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य तावदन्वयत्वस्वरूप
प्रत्ययत्वस्य अतर्भावादेव भावविहितघनादे यवच्छेद इत्यत आह—धातुत्वा-
दीति । आदिपदेन उत्तरत्व—प्रत्ययत्वपरिग्रहः । आख्यातत्वस्यैवेति तिङ्गा-
दरवेत्यर्थः । कृतोऽपीति कृत्वादिनेति शेषः । कृतादिनि ङात्वादिति शेषः ।
गवादिपदाना विशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयति—यत इति । शक्यत्वासंभवा-
दिति कार्यत्वादिवत् शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भावः । विशि-
ष्टान्तराणां त्विति गुरुत्व—महत्त्वादिविशिष्टानां तु गुरुपद—महत्पदादिशक्यत्व
विलीयेत्यर्थः । तथापि गुरुत्वत्व—महत्त्वत्वादिजातिरूपेण गुरुत्वमहत्त्वादावेव
शक्तिं गुरुत्वारिविशिष्टे लक्षणा इत्यस्य संवचत्वादिति भावः । अथ यत्र यत्
स्य शक्यता प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिः अतो गुरुत्वाद् न गुवादिपदशक्ति-

रित्यत आह—केचलेति । विशेषणतानापचे चेत्यर्थ । तुल्य एवेति इहापि
 कृत कृतौ शक्यत्वा प्रयोगस्य विरुद्धादिति भावः ॥ १० ॥

(राम०) कृत कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणत एवेतिमतं प्रसङ्गतो निर-
 सिद्धमाह—यदपीति । एतन्मते यद्यपि गवादिपदानामेव गोत्वादिविशिष्टे शक्ति
 राधाति तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामात्राणादिपदानां शब्दविशिष्टादी शक्तिर्न
 स्यात् तत्रापि वापवाद शब्दत्वविशिष्टे शक्ति शब्दविशिष्टादी लक्षणेत्स्यस्य वक्तुं
 शक्यत्वादिति दोषमाह—यतोविनेति । यत् इत्यस्य विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं
 त्रिणीयेत्तत्पनेनात्म्यः । तत्र च विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्न-
 शब्दविशिष्टादीनामित्यर्थः । इत्यस्य आवाद्यादिपदशक्यत्वं, यिलीयेत न
 स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यत्रान्तरपदं किमर्थमुच्यते विशिष्टसामान्यस्यैवो-
 पत्तीत्या शक्यत्वविशेषतयादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तिव्यवस्थाप-
 नेन स्वोक्तमन्तरपदं सार्थरूपति—विनेति । विनेत्यादि गौरवादिप्रत्ययं गवादिप-
 दानां गोत्वविशिष्ट शक्यमस्तु इत्यत्र हेतुः । अत्रायमर्थ—गवादिपदानां यदि
 गोत्वे शक्तिरुच्यते तदा शक्ये सावच्छेदत्वनियमाद्गोत्वत्व शक्यतावच्छेदक
 वाच्यं, तथाच स्वरूपतो गोत्वविशिष्टावच्छेदा गोत्वत्वविशिष्टं शुभ इति तत्र शक्य-
 निति वापवेन गोपदादीनां गोत्वादिरजातिविशिष्टशक्तिरस्तिनि ।

गवाद्यादिपदानां शब्दशब्दादी मुख्यप्रयोगविरुद्धेण न शक्ति इत्युपलक्षित
 एव इत्यस्यस्य शक्ति न तु कृतिविशिष्टे इत्यस्येति इत्यस्यस्यशक्तिरूपने गौर-
 वादितिमतं न कृता कृतेरभिधानमिति तन्मते आख्यातकृताधारणस्यार्थरक्षणं
 ये कुर्वन्ति तन्मतमाह—यस्त्यिति । तथाच चैत्र पक्षेत्यादी कृता इत्यभिधानात्
 कृतीयेति भावः । मन्वेच चैत्र पक्षेतिपादाविश पाचकारिपदात् पाचात्तदुक्तते-
 राभयतासंबन्धेन चैत्रादाकन्वय एव बोध्यस्तथाच चैत्र पाचक इत्यादी चैत्रे
 पाचनं गौरभेराग्ययवोयो न स्यादित्यत आह—पाचकादीति सामानाधिकर-
 ण्येति । पाचकारिपदाभिधान्वयवोपात्तरीपादित्यर्थं पाचकादीत्यादिपदेन पुन-
 न्तादिपरिग्रह आदिपदेन चैत्रपद-पाचकादीनां विजात्यां ह्यन्यायमेकपर्यिच-
 क्त्वरूपसामानाधिकरण्यात् परिग्रहः । भावकृत इति । न चेदापति, अपति-
 दान्तादिति भावः । निर्जुविशिशिष्टान्तपक्षे न दोष इत्यत आह—धानुत्वादीति ।
 तस्मात् धानुत्तरप्रत्ययत्वान् धानुत्वात्त्वमत्वचटितधानुत्तरप्रत्ययत्वमपेश्या-
 ख्यातत्वं तदु इति तदेव कृतिशक्ततावच्छेदकमिति भावः । इत्यं च इत्यस्यस्य
 कृतिविशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपलक्षित इति । मतमाभित्येवमितिहासिपारग्यार्थो
 निर्देहतीति तदेवमादर्ण्यमित्यर्थोयम् । आख्यातस्येव कर्तृकृत कृतौ न शक्ति-
 तापवात् अपि तु सर्वत्र । ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयोगश्च शक्ति शब्दवा
 मुख्यार्थबोधकत्वनिश्चयत्वात् इत्यत आह—केचलेति । तुल्य इति । नर्तकतोऽपि

कृतौ मुख्यप्रयोगविरहेण तुल्यतेत्यर्थ । यत्रपि शब्दोऽस्तीति प्रयोग एव मुख्य प्रयोग आवाशपदस्थे, एवं गत प्रमेयमित्यादारेव कर्तृकृत कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदसङ्गत, तथापि तथा प्रयोगमनभ्युपगम्य इदञ्चमिति संक्षेप ॥ १० ॥

(रघु०) कस्यचिन्मत दूपयितुं तन्मतमनुवदति- यस्त्विति । धातूत्तरप्रत्ययत्वेन कृतौ शक्तिरिति । धातूत्तरप्रत्ययत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थ । तथाच शक्यतावच्छेदकलापयात्सर्वत्र कृतावेव शक्ति, नत्वाख्यातस्य कृतौ शक्ति कृत्यप्रत्ययस्य कर्तरि शक्तिरिति । तथासक्ति विभिन्नशक्यतावच्छेदकादिकल्पने गौरवादिति भाव । ननु कृतप्रत्ययस्य कृतिशक्तत्वे देवदत्त पाचक इत्यादौ देव दत्तादिपदार्थं पाचकाद्यर्थस्य कथमभेदान्वयबोध, तथाभेदान्वयबोधत्यैवानुभवसिद्धतया प्रकारान्तरस्य वस्तुशक्यत्वादित्यत आह—पाचकादिपदत्वित्यादि । सामानाधिकरण्यानुरोधाद्भेदान्वयबोधानुरोधात् । लक्षणेति । तथा च तत्र तथान्वयानुभवस्य कृत कर्तरि लक्षणयैव निर्वाहेऽप्यत्र शक्ति कल्पनेनेति भाव । भावकृतोऽपीति । शक्ततावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्य बोधकत्वनियमादिति भाव ।

ननु धातूत्तरप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वेऽपि भावकृतो न कृतिबोध कर्त्वं तथाविधबोधे भावकृदादिव्यावृत्तानुपूर्वीधिशेषस्यैव नियामकत्वाम्युपगमादित्यत आह—धानुत्वादिघटितेत्यादि । आदिपदात्प्रत्ययत्वादिपरिग्रह । तस्माद्भातूत्तरप्रत्ययत्वाद्भूवाद्यन्यतमत्व विना धातुत्वस्य प्रकारान्तरेण निर्वक्तुमशक्यतया आख्याताद्यन्यतमत्व विना प्रत्ययत्वस्यापीति तदवेक्षया रुडिसम्बन्धेन आख्यातपदवत्त्वरूपाख्यातत्वस्यैव लक्षणे कृतिशक्ततावच्छेदकत्वौचित्यमिति भाव । एतेनाख्यातभाषस्य कृतिवाचकत्वे कृतिशक्ततावच्छेदकमाख्यातत्वमेव कृत कर्तृमात्रवाचकत्वे कृत्यप्रत्ययत्व कर्तृशक्ततावच्छेदकमिति गौरवम् । एतदपञ्चया एकस्यैव धातूत्तरप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमित्यपि परास्तम् । प्रत्ययत्वस्याख्यातत्ववृत्त्वघटितत्वेन लक्षणानवकाशादिति । कृतौ शक्तिरिति । कृतिविशिष्टे कर्तृकृत शक्तिकल्पनेऽनन्तकृतौ तच्छक्यतावच्छेदकत्वकल्पनागौरवम् । कृतौतत्त्वल्पने तु कृतित्वजातेरेव तच्छक्यतावच्छेदकत्वकल्पने लक्षणमिति तत्रैव तत्त्वल्पनमुचितमिति भाव । यत इत्यादि । शक्यत्वासम्भवादित्यन्तस्य गवादिपदानां गोत्वविशिष्ट शक्यमित्यनेनान्वय । ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने गोत्वेऽपि शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया

लापवाचनेन तत्कल्पनमस्त्वित्यत आह—गोत्वादिनेत्यादि । गोत्वत्वस्य गनेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्मृतया गौरवादिति भावः । विशिष्टान्तराणामिति । शब्दविशिष्टमहत्वनिष्ठिष्ठादीनामित्यर्थः । शक्यत्वमिति । आकाशपदमहत्पदशक्यत्वमित्यर्थः । तत्रापि शब्दादिविशिष्टे शक्तिरूपनेऽनन्तरशब्दादौ शक्यत्वावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरव, शब्दादौ उच्छेदकत्वकल्पने तु शब्दत्वनाते. शक्यत्वावच्छेदकत्वस्वीकारे कावयमिति, तत्रापि शब्दादयेव शक्तिरूपन स्वादिति भावः । तुस्य एवेति । कृत्प्रत्ययस्यलेऽप्यविशिष्ट इत्यर्थः । तथा च मेया शब्दादावाकाशदिपदस्य स्वारक्षिप्रयोगाभावात्तत्र न तस्य शक्यत्वं तथा कर्तृविहितकृत्प्रत्ययस्य कृतावपि स्वारक्षिप्रयोगाभावात्तत्रापि न तस्य शक्यत्वमिति भावः ॥ १० ॥

(अयं) मुम्बिमत्तिपारणाय धातूचरेति । लक्षणेति । एतदर्थमेव कृत्प्रत्ययस्य कृवौ शक्तिरूपनमिति भावः । भावकृतोऽपीति । तथाच पाक करोति पाकक्रियेत्यादौ फलादेरपि कृतिशक्तत्वेऽनन्यथापत्तिरिति भावः । ननु तत्र विशेषानुशासनात् भावप्रत्ययस्य धात्वर्थातिरिक्तो नार्थः । विशेषानुशासनाविषयतादृशप्रत्ययत्वमेव हि कृतिशक्तत्वावच्छेदकमित्यत्राह—धातुत्वादीति । नन्याख्यातस्य तित्यादिक या कृत्य तुभ्यादिक या शक्तत्वावच्छेदक परतु कृतावपि शक्तिरूपत्वात् कृतिविशिष्टे तु कृत्येत्प्राप्त्यैव निराकरोति—यदपीति । यतो विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं विलीयतेत्यन्वयः । विशिष्टान्तराणां जात्यतिरिक्तविशिष्टानां च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टानां गगनादिपदशक्यत्वं विलीयेतेत्यन्वयः । तथा च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टानां गगनाविपदशक्यत्व न स्यात् । लापवाच्ये शक्तिस्तद्विशिष्टे लक्षणेति यत्तु शक्यत्वादिति भावः । जातिविशिष्टे एव कथं शक्तिरित्यत्राह—विनेति । इदं शक्यत्वाशक्यार्थस्मरणं ततो लक्ष्यार्थस्मरणं शक्यस्मरणं किञ्चिदर्थप्रकारकमेव निर्विनत्यकस्मरणामायापदमविशिष्टस्मरणं च उद्वर्तनविशिष्टे सप्रत्ययत्वं विना नेति शक्ये. सावच्छिन्नत्वनिवमसिद्धिरित्यभिप्रेत्य । यदि च पदेनाहत्वेव शक्यस्मरणेन स्मरणमित्युपेक्षेते शक्यसमन्वयनिर्वाहार्थं च शक्तिरूपयुज्यते तदा गवादिपदानामपि नेवले गोत्वादी शक्तिः । शक्ते सावच्छिन्नत्वनिवमस्याप्रबोन्नत्वेनासत्त्वाद्बोत्वविशिष्टे लक्षणेत्वस्य सुबचत्वाद्विशिष्टमात्रस्यैव शक्यत्व विलीयेतेत्यभिप्रायः । न च नेवले गोत्वे व्युत्पत्त्यप्यप्य । गोशब्दबोवस्य लक्षणया गवादन्तार्थमेव निश्चल्लापवदर्थिन प्रथमतरसमवाहः । अयं बोवादिदो विशिष्टशक्तिसिद्धिः । बोवादेस्तद्ब्राह्मणान्य-

एवं च गतो ग्रामो गम्यत इत्यादौ फलस्य कृदात्म-
नेपदाभ्यामेव लाभात् लाघवाद्वातोरनन्यलभ्य-
व्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थिती ग्रामं गच्छति
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं
कर्मत्वमर्थः । फले च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेना-

कृत्यादन्यथा पदमात्रस्य विनिगमकामात्रजातिमात्रात्स्वापत्तेः क्वचिदुक्तयैव
लक्षणानिगंहादितिचेत् तुल्यं प्रकृतेऽपीत्याह—केवलेति । स्वारसिकेति ।
कोशाब्जावरणादिकृतां स्वात्सिरप्रयोगेत्यर्थः । तेन भ्रान्तस्य लक्षणया कोशा-
दिकर्तुरपि विशेषणमात्रे प्रयोगेऽपि न क्षतिः ।

ननु चैत्रो गन्ता चैत्रो ग्रामं गत इत्यादावेव कृती मुख्यः प्रयोगः । सामा-
नाधिकरण्यं च पदसाधुत्वात् । भोक्ता नृप्यतीत्यादी लक्षणेति दुर्बारेत् । अनु-
शासनात्तुनेपेनाख्यातस्यापि कर्तारि शक्तिविधित्तिरिति चेत् न । तूप्येत गन्ताचैत्र
इत्यादौ कर्तृबोधकस्य कृत्वाद्यैत्रो गन्तेत्यादी अपि तथात्वमित्याशयात् । यत्
तुमुनादिप्रत्ययस्य कृत्वादावेव क्षतिः । चान्तादेरव्ययत्वेन तदर्थस्य भेदेनाप्य-
न्यये निरोधान् । अत्र एव चान्ताद्यन्तोत्तरं प्रथमेवानुशिष्टा । अन्यथा चैत्रेण
कृता गतमित्यादौ अभेदान्न्यये कृतीपादेरेवामात्रापत्तेः । सामानाधिकरण्यात् कृत्यादेस्तत्र
प्रयोगकृत्यादिति तत्र । मुक्तं वा ब्रह्मतीत्यादिमाशान्नोऽजनकत्वां भोगन्तोत्तरं ब्रह्मना-
भय इत्यादियेषो न युज्यते ।

केचित्त कस्यचिद्यैत्रो ग्रामं गत इत्यादौ कृतिबोधः कस्यचिच्च कर्तृबोधस्तत्र
कृतावेव लाघवाच्छक्तिः । सामानाधिकरण्यादिकं पदसाधुत्वायैव । कर्तृबोधश्च
लक्षणया शक्तिप्रयोगेण वा । तथैव सामानाधिकरण्यादिकमर्थसाधुत्वायेत्याहुः ॥ १० ॥

(मधु०) परंपर्याख्य केचिदित्यमं कर्मत्वम् । यद्यश्च कर्मत्वकृतस्य
पदस्य विशेषणविषया कृतो विशेष्यविषया आत्मनेपदस्य कर्मत्वत्वे च । कृदा-
त्मनेपदाभ्यामिति । कृता विशेषणतया विशेष्यतया आत्मनेपदेन लाभ इति
भावः । व्यापारविशेषः वाचादिप्रिया । पातो. कृतात्विद्युत्कृत्यात्कारणाधिक्ये
तत्र एव कृतात्मत्वमेव द्वितीयादेः, कृतात्म्यो न सिद्धवर्नायत्वत्तदा-
प्येताप मानसम् । द्वितीयादेरित्यादिदशात् कर्तापरिपटुः । पदजनकत्वं
कृत्यात्विद्युत्कृत्यत्वम् । अर्थ इति, अगत्या तत्र तत्प्रतीनेरुत्तरपरंपर्या
भावः । पन्ते च द्वितीयापर्येदेने कले च प्रातिपदिकार्थः प्रत्ययः
अपि कृत्यात्वेन आपेयनाम्बन्धेन । एतेन आपेयनाम्बन्धेन कृत्यत्वमर्थः ।

न्वेति, फलमात्रं वा अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्या-
दया लभ्यतइति केचित्, तदसत्, ग्रामं गच्छति
त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेऽपि
नियतसंयोग-विभागाद्यलाभेन फलविशेषावच्छिन्न-
व्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । इतरथा त्यजि-गमिप्रभृ-

तत्कदेशे चापेयत्वे निस्पित्तत्तत्कथनेन । प्रष्टव्योऽन्वेति इति कस्यचिन्मतं
निराश्रयम् । एतदेवाव्ययप्रसङ्गेन तावदाश्रयोधेन चाह-फलमात्रमिति फलत्व-
विशिष्टनगरमित्यर्थः । फलत्वं च कार्यत्वम् । संसर्गमर्यादयेति । फल-
धात्वर्थयोः संसर्गविशेषेत्यर्थः ।

अत्र केचित्-फलमात्रस्य कर्मपदव्यपदेशे ह्यपनिवामकसंबन्धस्याभावप्रतियो-
गितागवच्छेदकत्वमये वाक्ये न तेमनस्येति व्यपहरानुपपत्तिः, जनकतासंबन्धस्य
ह्यपनिवामकत्वात्, ह्यपनिवामकसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमयेऽपि तद्-
भावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीपपाकेऽपि न तेमनस्येति व्यपहरापत्तिः
एवं फलमात्रस्य द्वितीयाद्यर्थत्वेऽपि यदि कर्मजसंयोगानविकरणद्वयं प्रसिद्धं, तदा
तथाहं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः, तत्कर्मकत्वमनस्याप्रसिद्ध्या तदाभवत्या-
भावस्य तत्र प्रत्येकमवयवत्वात् । जनकतासंबन्धस्याभावप्रतियोगितागवच्छेदक-
मया ममत्वान्वयच्छेदेन द्वितीयाद्यर्थस्य तन्निष्ठसंयोगस्य तेन संबन्धेनाभावप्रत्यया-
संभवात्, तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदाभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन
ममनकर्मण्यपि देहे अहं न गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गः, ममनत्वान्वयच्छेदेन जनक-
तासंबन्धेन तन्निष्ठसंयोगमात्रस्य सत्त्वात् । तस्मात् फलजनकत्वं अशक्यम् । फलं
जननत्वं वा द्वितीयाद्यर्थः । नचैयमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः,
तन्निष्ठसंयोगाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । फलजनकत्ववदापेयत्वस्यापि द्वितीयाद्यर्थ-
तया संयोगत्वावच्छेदेन रूपापेयत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्, रूपं न गच्छति
एव इत्यादौ आकाशं न पदपरान्य इत्यादावित्यनभयस्य वारानुपपन्नस्य इत्याहुः ।

तदसत् । तावदाश्रयं द्वितीयाद्यर्थः संयोगावयवके फले यद्यत्तदाश्रयत्वे
संयोगजननत्वात् । अत्रान्वयप्रसङ्गात्, ह्यपनिवामकसंबन्धवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कामात्रमवयव केवलान्वयित्वात् मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

फलसामान्यलाभेऽपीति फलत्वरूपेण फललाभेऽपीत्यर्थः । निय-
तसंयोग-विभागाद्यलाभेनेति । संयोगत्व विभागत्वादितिष्ठेति अतिशयमा-
दिहं रिवा संयोगत्वविभागत्वादितिष्ठेत्यस्य सामान्यपरनेत्यर्थः । फलविशेषेति
संयोगत्वविभागत्वादितिष्ठेत्यर्थः । धात्वर्थत्वात् मम-रूपकारिवार्यत्वात् ।
द्वितीयाद्यर्थत्वापेयत्वमर्थः स च धात्वर्थेऽनेने संयोगादावन्वेति । न च विशिष्य

तीनां पर्यायत्वापत्तेः । तत्रापि गम्यते ग्राम इत्यादौ
ग्रामादेः संयोगादिफलशालित्वं कुतः प्रतीयत इति
चेत्, न । तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहृ-
रादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव स्वर्गकामादि-
पदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं, प्रतीतिस्त्व-
ष्ट-फलयोरिष्टत्व-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोगत्वाभ्यां

संयोगत्व विभागस्वारिविधिदालाभेऽपि न उतिरिति वाच्यम् । तद्वामे गृहद्वाम
गच्छतो गमने ग्रामस्य गमन न गृहस्य, एष एतत्तस्याग्रे दृश्यस्य त्यागो न
तु भूमेरित्यादयो व्यवहारा स्वारसिका न स्युः, एह-भूमिदृष्टिपठजनकत्वसा
माग्याभावस्य तत्रासत्वात्, तत्रिषया एह-भूमिदृष्टिविभागोत्तरसंयोगरूपक
जननादिति भावः ।

ननु द्वितीयादे संयोगत्वादिनैव फलमर्थ इति न फलविशेषाभाव, गमादि
तु विशेषसमभिव्याहारश्च प्रत्ययनियामक इत्यत आह-इतरथेति । फलविशे
षावच्छिन्नक्रियाया चात्वर्थस्वानुपपत्तये इत्यर्थः । पर्यायत्वेति । एकस्य
अपक्रियाया पूर्वदेशरथागोत्तरदेशगमनरूपत्वेन शक्यतावच्छेदकस्याभेदादि
भावः । अप पयापनायामिष्टापति, कर्मासमभिव्याहृते गच्छति एतन्तीत्यात्वं
शेषस्य वैलक्षण्यात्तत्रे तु तत्र तत्तत्फलावच्छिन्नक्रियाया निरुद्धलक्षणा । न ख
याम एतन्तीत्यादौ ग्राम गच्छतीत्यापनिरिति वाच्यम् । गमितसमभिव्याहृत द्वि
तीयादे संयोगस्य त्यजिसमभिव्याहृतद्वितीयादेर्विभागस्य शेषत्वत्वादेव तद्वारण
समवादिनि चेत् । न । त्यजि-गम्यो पयायत्वाभावस्य सङ्कल्पमाणिकमिदत्वात्
कर्मासमभिव्याहृते गच्छति-त्यजनीत्यादौ स्वारसिकविलक्षणशेषस्याप्यतुभव
मिदत्वाच्चेति निगमः । ननु तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ चात्वर्थेन दशीभूतसं
योगादग्रामे अत्रासत्तत्वात् आत्मनेपदस्य च फलमायायवाचकत्वात् गमन
जन्यसंयोगरूपफलशालित्वप्रत्यय कथं स्यादित्याशङ्कते-तथापीति । तद
वच्छिन्नेति विशेष्यसंयोगावच्छिन्नेत्यर्थः । समभिव्याहारादेरनिच्छेदः । गम्यते
ग्राम इत्यादौ ग्रामाद् संयोगशालि- प्रतीयत इति पूर्वोक्तान्वयः । तत्रापि
धातुविशेषसमभिव्याहारात्तथा समोऽपि त्यजि-गमितभृतीना पयायनापत्तदुर्वा
रत्वादिति भावः । समभिव्याहारविशेषादिशेषप्रत्यय एतन्माह-यथेत्यादि ।
स्वर्गादिजनकत्वमिति । प्रतीयत इत्यतः गम्यते ।

ननु फलत्वं प्रतीती इत्यतुभवविरोध संयोगत्वादिनैव प्रत्ययभ्यानुभवति
इत्यात्, संयोगत्वादिना प्रतीती तु तत्र रूपेण शक्तिरादश्यही तथाच शक्या

वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचकतदादेरिव
व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफलतच्छालि-
वाचकाल्यात-कृतोरपि विशेषरूपेण बोधकत्वम् ॥११॥

नन्त्यमित्यत आह-अस्तु चेति बुद्धिविषयवाचकेति । बुद्धिविषयत्वप्र-
त्तिनिमित्तकेत्यर्थं । व्युत्पत्तिवशादेवेति । सामान्यरूपेण अविज्ञानस्यैव
विशेषरूपेण शब्दबोधे तत्रनकपदाधोपस्थितौ च कारणतावशादेवेत्यर्थं । प्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकेति फलस्वरूपेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-सच्छालिवाचकेत्यर्थं ।
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति स्वरूपवचनम् । विशेषरूपेणेति अन्वयानवच्छेदकेनापि
विशेषरूपेणेत्यर्थः । नच येन रूपेण पदाधोपस्थितिस्तेनैव रूपेण पदे अवि-
ज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण अविज्ञानाद्विशेषरूपेण उपस्थिति विशेष-
रूपेणोपस्थित्यभावे च कथं विशेषरूपेण शब्दबोध, पदाधोपस्थिति-शब्दबोध-
योरपि समानप्रकारकत्वेन कथंकारणभावादिति वाच्यम् । तद्वेदेन अविज्ञान-
पदाधोपस्थितयोः कार्य-कारणभावभेदात् । अत्र सामान्यरूपेण अविज्ञानादे-
विशेषरूपेण पदाधोपस्थिति शब्दबोधयोः प्रसङ्गमात् ।

पदे च बुद्धिविषयवाचकतदादेरिवेति । यथा वारिपरित्यक्ते विविध
घटत्व-पदत्वानि रूपविशेषपरमविधिभेदेन अवि शक्यतानन्त्यप्रसङ्गात्, नापि स्वप्र-
योपबुद्धिविशेषविषयत्वविधिभेदे, तदादिपरमन्वयान्मन्त्रोपानन्तर घटत्वादिप्रकार-
कसंघस्य सर्वात्मनस्त्वेत्यत्र, किन्तु स्वप्रयोपबुद्धिप्रकारत्वेनाङ्गतीव्रतप-
दत्व-पदत्वादिविधिभेदे तदादिपदकति, अतो न घटत्व-पदत्वादिभेदे शक्यतानन्त्य-
प्रसङ्गात् प्राह ।

न चैवं ज्ञानाधोच्छेदः हरिपदादेरपि सत्तावत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वस्य
सुबलत्वादिनि वाच्यम् । तत्रामरकोपात् सत्तद्रूपेणैव शक्यत्वप्रतीतेरिति भावः ।
एतन्नाशुपंत्योक्तम् । एवमपि फलत्ववद्बुद्धीच्छाविशयभेदत्वादेरपि विनिवृ-
त्ताविरहेण शक्यतावच्छेदकत्वापत्त्या शक्यतानन्त्यस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ॥११॥

(राम०) मन्वात्मनेपदस्य फलवाचकत्वेन चैत्रेण धामो धाम्यते इत्यादौ
धामस्य गमनतन्पर्यञ्चादित्वरूपप्रसंगत्वभावेऽपि चैत्रो धामं गच्छतीत्यादौ
तस्य कथं धामतावाच इत्याशङ्कायां पृथ्वेत्यादि केचिदित्यन्तर्मेव मतं
संशयात् । एतच्च धामं गच्छतीत्यादौ फलस्य, पदान्तरादप्यत्र वेत्यर्थं
इत्यस्य च धामं गच्छति धामस्य गन्तव्यादौ द्वितीयादे फलजननत्वत्प-
णकप्रसंगपर्यं इत्येतेनैव नन्वयः । अत्र फलवाच्यत्वस्याकारबोधकधातुन
एव चैत्रो धामं गच्छतीत्यादौ फलधामोऽनु वि द्वितीयायाः फलजनन-

त्वच्छरणकर्मत्वे ऋषिकल्पनेत्यत आह—गतो ग्रामो गम्यत इत्यादि । चैत्रेण ग्रामो गत इत्यत्र फलविशिष्टवाचिहृत्यत्यपात् पदार्थतावच्छेदकतया फलस्य लाम, चैत्रेण ग्रामो गम्यत इत्यत्र चालम्बनेपदात् फलविशेष्यकशक्त्या फललाम इत्यर्थः । तथाचान्यकम्पत्वरूपवापनेन घातो फले न शक्तिरिति भावः । लाघवादिदिति । फलावच्छिन्नव्यापारविशेषत्वान्नेष्टया व्यापारविशेषत्वस्य शरीरत्वान्वादित्यर्थः । व्यापारविशेषोपेति । पञ्चधातोर्विन्दिस्थायीमथोगादिह्य व्यापार, गम्यादिधातो स्वरूपो व्यापार, त्यजधातोश्चि स एवेत्यादित्यर्थः । मात्रपदेन पदार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य व्यञ्ज्यत्वे । ग्राममित्यादि । तथाचान्यकम्पत्वरूपत्वात् फलस्य द्वितीयादे फलजनकत्वच्छरणकर्मत्वे शक्तिरना- यस्या बन्ध्यत इत्यर्थः । द्वितीयादेरित्यादिपदेन ग्रामस्य गन्तेत्यादौ पक्षी परिग्रहः । प्रादुर्गामनेकार्थकत्ववच तत्र पठया, कर्मत्वापेक्षत्वात् । ननु चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ फललामाय किं द्वितीयादे फलजनकत्वे शक्ति, किं वा तत्राहातो फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमनादिरह चानुगामनेकार्थकत्ववच द्वितीया-प- ड्यादीनामपि अत्रेकार्थकत्वमिति न तद्विनिगमकमिति चेत् । न । स्वस्यैवने- श्चिहृतफले ग्रामादे प्रातिपदिकार्थस्यान्वयप्रसङ्गात् । न चेष्टापति, अहङ्- त्वात् । यदि चाख्यागतत्वावच्छेदेन फले शक्तिरिति कर्तु-कर्मप्रत्ययस्थले तत एव फललाम इत्युच्यते, तदाख्यातात्पर्यफलस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ व्युत्पन्नस्य भङ्गप्रसङ्गात् । कर्मान्वयान-कर्मोक्त्यान्भेदेन व्युत्पत्तिद्वयवचने च गौरवमित्यादि स्वयमूहनीयम् । ननु द्वितीयापेक्षकजनक- त्वस्य ग्रामेऽतत्त्वात् कथं तेन सह ग्रामस्यान्वय इत्यत्र आह—फले चेति । विभक्त्यर्थकदेशेन सह प्रातिपदिकार्थस्यान्वय फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्व- र्थत्वे प्रादुर्गामेण वा दशातीत्यादौ स्वामिस्र-जनकत्वरूपचतुर्थ्यैकदेश्यावृत्तस्वामित्वे प्रादुर्गामस्य प्रातिपदिकार्थस्यान्वयइतिनाम्बुत्वन इति लाघवादेकदेश्यान्वयान्बु- पममाधाह—फलमात्रं चेति । मात्रपदेन जनकत्वावच्छेदः ।

केचिदित्यन्त मत इष्यन्ति—तदसदिति । नियतेति । गच्छतीत्यादौ विभागत्य, तत्र रभ्रज्जि साम इत्यादौ सयोगरूपफलस्य लामप्रसङ्ग इति केषी- त्यमेव कथं न स्यादित्यर्थः । फलविशेषवाच्यत्वेति गमधातो सयोगावच्छिन्न- स्य च, एतजधातोर्विभागावच्छिन्नस्य दोषार्थोक्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु घातो स्वरुपादेव शक्ति गम्यादिसमभिन्याहारात् द्वितीयादे सयोगत्व विभागात्वादिका फलबोधकता मत्रिभ्यतीत्यत्र आह—इतरथेति । मत्रि तत्रिप्रभृतीनां स्व-दत्ताव- च्छिन्नमात्रवचनइत्यर्थः । पर्यायत्वापत्ते । एकधर्मावच्छिन्नशक्तत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापति, तथा सति बोधार्थी तथाभिधानप्रसङ्गादिति भावः ।

बहुते वेगापीनि । सयोगावच्छिन्नस्य दादेगन्तार्थत्वान्निर्देश्येति ।

संयोगादिफलशालित्वं चैत्रशक्तिगमनादिगन्धसंयोगादिफलशालित्वं, कुत इति, प्रामोद्यन्त इत्यादौ विभागशालित्वस्य तदन्वयगतं इत्यादौ च संयोगशालित्वस्य उपप्रसङ्गेन वैपरीत्यापत्तिः तदन्वयेनेति भावः । तद्वच्छिन्नेति संयोगावच्छिन्नध्यापारवाचित्यमित्यभिव्याहृतात्मनेपदस्य संयोगात्मकपञ्चोप-
 क्तव्य, विभागावच्छिन्नध्यापारवाचित्यमित्यभिव्याहृतात्मनेपदस्य विभागात्मक-
 पञ्चोपकृतमित्यादिभ्युत्पत्तिवत्त्वेनेवोक्तोचोचो चारणीय इत्यर्थः । यद्यपि केचन
 ध्यापारे धातुशक्तिवादिनाम्येव वक्तुं शक्यते, तथापि तस्मिन् त्वनिगम्यो पर्या-
 यतामभितरेव दोष इति ध्येयम् । ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिव्याहारविशेष-
 बलेन विशेषबोधक इव बृहमित्याकाङ्क्षायामाह-यथेति । स्वर्गनामोपजेतेत्यादौ
 बृहत्साधनत्वमात्रस्य विपर्ययत्वेऽपि स्वर्गनामपरिममभिव्याहारबलेन विशेषबोधक-
 तापर्यवसानं च तद्वत् । नयेव स्वर्गनामोपजेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वम्-
 रूपेण विधिप्रत्ययस्येष्टमाधनत्वबोधकता तथा संयोगत्वादिना पञ्चोपकृता
 स्यादित्यत आह-प्रतीतिस्त्विति । तथाच यदि स्वर्गत्वादिना तत्रैवबोधकता
 अत्रापि संयोगत्वादिना अस्त्वनेपदस्य पञ्चप्रतीतिर्निर्वाह्या । यदि च बृहत्त्वरूपं
 स्वर्गरूपैवबोधकता तदा अत्रापि पञ्चत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगविबोधकता
 शक्येति भावः ।

नयेव यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तिप्रदत्वज्ञानेन रूपेणा
 तुपनिधिनिर्वाहे नृदीनतत्त्वनेपदस्य शक्तिरूपस्य काठान्तरे अपोयत्वादिषु
 धर्मितारण्येऽपि बृहत्त्वं ज्ञानसम्बन्धि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मने-
 पदात् पञ्चनामो न स्यादित्यत आह-अस्तु चेति । तथाच तत्पर इतिप्रकार-
 इति शब्दमिति शक्तिज्ञानस्य प्रयोगस्य बृहत्त्वप्रकारत्वाद् इतिज्ञानसहकारेण यथा
 पदत्वप्रकारादिरूपविशेषप्रकारेण बोधकत्वं, तथा आत्मनेपदं पञ्चतावच्छे-
 दकविधिं शब्दमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रत्ययधनतावच्छेदकतावच्छेदकशब्दमिति
 ज्ञानसहकारेण संयोगत्वादिना पञ्चोपकृता, एवं धर्मरूपशब्दविधिं शब्दमिति
 शक्तिज्ञानस्य स्वप्रत्ययधनतावच्छेदकशब्दमिति ज्ञानसहकारेण संयोगविधिबो-
 धकता स्यादित्यर्थः । एव विभागादिभ्याश्च बोध्यम् । आख्यात-वृत्तोरर्था-
 दपदिकारेण गम्यादिपानो संयोगावच्छिन्नध्यापारत्वरूपेण बोधकत्वमनुचयम् ।
 तत्र च शक्तिप्रदो गमयात् संयोगावच्छिन्नध्यापार इत्यादिरूपं धानि-
 नेव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(२५०) इत्यन्वयं इति—एवमित्यादयः केचिदि-

त्यन्तेन । एव कर्मभिरित्युक्तं—इतिगम्यत्वयोः पञ्चोपकृत्यपर्यवसने-
 चेत्यर्थः । एवमिति । पञ्चानुक्त्यर्थेऽपि—इतिगम्यत्वयोः पञ्चोपकृत्यपर्यवसने-

ध्वसमभादित्यर्थः । अनन्यलभ्यइति । एतेन अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति नियमस्यापि न मद्म इति सूचितम् । व्यापारविशेषमात्रेति । गमनत्वादि विशिष्टमात्रेत्यर्थः । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । इति स्थिताविति । व्यवस्थितादित्यर्थः । ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादी फललक्षण कर्मत्वस्य नुतो लाभ इत्यत आह—ग्रामं गच्छतीत्यादि । आप्यातइन्ने- देनोदाहरणद्रव्यम् । द्वितीयादेरिति । अनादिना ग्रामस्य गन्तेत्यादी षड्या- परिग्रहः । फलजनकत्वलक्षणमिति । फलत्वमत्र जन्यत्वं द्रष्टव्यम् । फलत्व विशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादी परसमवेतधात्वर्थजन्यफल शालित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह—फले चेत्यादि । चैत्रस्य नतेत्या दानिव एकदेशान्वयस्वीकारेण तथान्वयसोपसर्गीकारे गुरुव्यतिथिवेद्यतया उप- दशितकर्मत्वस्यापि बोध इति भावः । फलजन्यत्वे द्वितीयादेः शक्तिफलत्वे गौरवात्तदपदाय फले शक्तिः जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया भासत इत्यस्यैव सम्भ- वधानर्थायाह—फलमात्रं वेति । जन्यत्वविशिष्टं येत्यर्थः । फलसामान्यलभे- ऽपीति जन्यत्वविशिष्टस्य लाभेऽपीत्यर्थः । नियतंति । लक्षणोपस्थितिशक्ति- भ्रमाकालीनेत्यर्थः । संयोगविभागालाभादिति । संयोगत्वविभागत्वादिना संयोगविभागरूपफलत्वालाभादित्यर्थः । तस्मादिति । पूर्वमते उपदर्शितदोष- समवादित्यर्थः । फलविशेषावच्छिन्नेति संयोगत्वादिविशिष्टजनकेत्यर्थः । ननु लक्षणेपस्थित्याद्यभावफले तथाविधनोधाभावे धृतिविरह इत्यतो दूषणान्तर- माह—अन्यत्रेति । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे इत्यर्थः । पर्यायत्वापत्तेरिति । एकशक्त्यावच्छेदकावच्छिन्नसंज्ञानानापदत्वस्यैव पर्यायपदार्थत्वादिति भावः ।

शङ्कते—नवापीत्यादि । संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नव्यापारस्य धानुशक्त्यत्वं वादिनोऽपीत्यर्थः । संयोगशालित्वमित्यादि । जन्यत्वावच्छिन्नरूपफलशालि- न्वावच्छिन्नस्यैव कर्माख्यातादिवाच्यत्वेन फलान्तरस्यापि बोधसमवादिनि भावः । तदवच्छिन्नेति । संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च तादृशसमन्वि- व्याहारीविशिष्टस्यैव तथा कार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । समभिव्याहार- विशेषात् सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदस्य विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—अधे- त्यादि । अन्यदंतदिति । तथा च तत्र यदीष्टत्वेन रूपेण स्वर्गादिबोधकत्वं तदा ममापि प्रकृते सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वरूपेण संयोगादिवोधकत्वं यदि, तरे-

१ वाच्ये इति पाठः । २ बोधेति पाठः । ३ विद्वेषस्यैव विशेषजनकत्वादिति पाठः । ४ फलजन्येति पाठः ।

श्रुत्यायोरभेदान्वयेन स्वर्गादिरूपफलबोधकत्वं तदा प्रकृते संयोगादिकल्योर-
भेदान्वयेन संयोगादिबोधकत्वमिति भावः ।

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात्सामान्यरूपेण विशेषबोधसंभवेऽपि गम्यते
ग्राम इत्यादौ संयोगत्वादिना संयोगस्य ग्रामवृत्तित्वबोधकत्वमप्रसङ्गः । न
च संयोगफलयोरभेदान्वयेन संयोगत्वादिरूपेण तथा बोधसंभव इति वाच्यम् ।
इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्वयविशेषणत्वेनान्वये निरुकाङ्क्षत्वेन तथान्वया-
संभवादित्यत आह—अस्तु धैति । तथाच यथा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपसामान्य-
धर्मावच्छिन्नशक्ततादिपदाद्भूतत्वपदस्यादिरूपविशेषरूपेण बोधस्तथा प्रकृतेऽपि
फलरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्ताख्यातपदसंसंयोगत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधः ।
यद्वर्मावच्छिन्ने पदमित्यपि तत्र शक्तिग्रहः तेन रूपेण पदस्य बोधजनकत्वमिति
नियमस्त्वैतदतिरिक्तशक्यत्वादिति भावः । इदं च तदादिशब्दानामपदस्य
शक्यतावच्छेदकं बुद्धिविशेषविषयत्वमेव, शक्तिग्रहेऽपि तद्वर्मावच्छिन्न एव,
बोधस्तु पदोऽस्य बुद्धिस्य इति शानसहकृताद्बुद्धिविषयस्तदादिपदशक्यइति
शानाहुत्वघट इति प्राचीनमतानुसारेण बोध्यम् ॥ ११ ॥

(जय०) एवं चेत्यादिः कश्चिदित्यत्र एको ग्रन्थः । एवं च फलस्यात्मने-
पराधर्मत्वे च । व्यापारविशेषमात्रेति पात्रादिरूपक्रियामात्रैस्वर्यः । मात्रपदेन
फलान्वाव्युदासः । तथा सति चातोरेव फलत्वमे द्वितीयादेः फलार्थत्वं न सिध्ये-
दिति भावः । द्वितीयादेरित्यादिपदात्पट्टीपरिग्रहः । फलजनकत्वस्वार्थत्वे एकदेशा-
न्ययापत्तौ रथायाह—फलमात्रं वेति । नन्वेवं यत्र कर्मणा संयोगब्रह्मपुरादि-
चनिकणदिव्य तद्वत्त्वर्थं तत्रामु न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः । तत्कर्मकगमन-
स्याप्रसिद्ध्या गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयाथस्यैव हि प्रतिषेधो वाच्यः । न च
फलस्य द्वितीयाथस्य जनकत्वसंशयमेव तत्संशयः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति ।
तस्मात्फलजनकत्वम्, फल जनकत्वे वा द्वितीयाथः । एव रूपे न गच्छती-
त्यादिप्रयोगात् आधेयत्वमपि । तत्र रूपनिष्ठसंयोगजनत्वाद्यप्रसिद्ध्या फले
संयोगाद्वितीयापाधिपत्वत्वान्मावबोधसंभवादिति चेत् । तापचात्संयोगाद्यात्मक-
कृतात्ताया द्वितीयावास्तत्र तत्र लक्षणास्वीकारात् । एतेन रूपं न गच्छती-
त्यादौ द्वितीयाथस्याधेयत्वस्यैव धात्वर्थे फलेऽभावबोधसंभवाद्वातोः फलमप्यर्थः,
द्वितीयायाः आधेयत्वमेवेति परास्तम् । चातोः फले शक्यत्वरकल्पने द्वितीयाया-
श्रोपाधिविनिष्टे शक्तिरूपने गौत्वापत्तेरिति दिक् ।

नियतसंयोगेति । तदन्वये च वाक्याः प्रयागे गच्छती गमने प्रयागस्येदं

गमने न वास्या वृष्टस्य त्यागो न भूमेरितिप्रयोगानुपपत्तिः, गमने कारीविभा
 गजनवत्वसत्त्वेन त्यागे च भूमिश्रुतिसयोगजनवत्वसत्त्वेन कारीभूमिश्रुतिफलज
 नत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्वादिति भावः । ननु गमिसमभिव्याहारे द्वितीयाया
 उत्तरसयोगस्यजिसमभिव्याहारे विभागोऽप्यो वाच्य इत्यत आह—इतरथेति ।
 अथ पर्यायत्वमेकार्थनिवृत्त्यमेव ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामं स्वगतीति प्रयोगापत्तिश्च
 समभिव्याहाराभयेण वारणीयेति चेत् । न । लक्ष्यया त्यागार्थकगमघातोर्गमना-
 र्थकत्वजघातो समभिव्याहारेऽपि द्वितीयादे सयोगविभागाद्यर्थत्वप्रसङ्गात् ।
 मुख्यार्थकत्वभिगम्यो समभिव्याहारे तथा वाच्यत्वादिति चेत् । न । तयो पर्या
 यतायां प्रकृते मुख्यत्वलाक्षणिकत्वानुपपत्तेः । न च सयोगावच्छिन्नव्यापाराद्य
 लक्षकत्वमेव मुख्यार्थत्वमिति वाच्यम् । कर्मप्रत्ययजन्यफलबोधं प्रति कर्मप्रत्यय
 समभिव्याहृतघातुज योपरिस्थितेरवश्यभावेन घातो फलमर्थ इति भावात् ।

यत्तु 'तयो पर्यायतायां त्यागगमनादिभावप्रत्ययान्तात्स्वरसतो विभागाद्यव
 च्छिन्नव्यापारबोधो न स्यात्' इति तन्न, कर्मासमभिव्याहृतत्यज्यादौ विभागाद्यव
 च्छिन्नव्यापारे निरुद्धलक्षणास्वीकारसमयात् ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य घात्वर्थत्वेऽपि कर्माख्यातस्थले घात्वर्थफलस्य
 कर्मण्यन्वदासमवादात्मनेपदार्थफलस्यैवान्वये नियमो न स्यात्, आत्मनेपदस्य
 सामान्यतो विशेषतो वा फलसामान्यावाचकत्वात्सामान्ययाऽपि स्थितिगम्यादि
 समभिव्याहारैरेव नियमो वाच्य इति शङ्कते—तवापीति । सयोगादीति निय
 मत इत्यादि । तद्वचच्छिन्नेति । तथा च मम संयोगाद्यवच्छिन्ने व्यापारे
 गमादिघातो शक्तिस्वीकारादय नियमः संभवति । तव व्यापारमात्रे शक्ते
 पूर्वोक्तदोषान्न तत्संभव इति भावः । सामान्यसाध्यस्य समभिव्याहारविशेषेण
 विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । शृष्ट्वेति । तथा च शक्यानन्त्य
 कल्पनमिषा विधे सामान्यत शक्तिवदत्रापि तथेवेति भावः । नन्वेव मुक्ति
 काम आमान पश्येत् न ॥ यद्य, जन् (१) प्रयागो गम्यते न ॥ कारीत्यादिप्रयोगो
 न स्यात् । इष्टसाधनत्वतावच्छिन्नाभावस्य यागे गमनजन्यफलत्वावच्छिन्नाभावस्य
 च गमनजन्यविभागाश्रयकारण्यमसत्त्वात् । ननुऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
 योगिताकामावस्थैव बोधनादत आह—स्वर्गत्वेति । तथा च प्रामाणिकत्वाच्छ-
 क्त्यान त्यकल्पनागौरवमपि न दोषायेति भावः ।

शक्यानन्त्यकल्पने विशेषप्रकारबोधोपायमाह—अस्तु वेति । यया तदादीना
 घटत्वधत्त्वादिशक्यतावच्छेदकमेदेन शक्यानन्त्यापत्त्याऽपूर्वचैत्रत्यादिविशिष्टवि

अपि च घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म-

भावाच्छक्त्यनुभवस्य संभवाच्च । अस्तु वा यत्पदधर्मिकशक्त्यनुभवजन्यबुद्धि-
विषयो घटः पटादिश्च तत्पदशब्द इत्येव शक्तिग्रहस्तत्र च संसर्गतया भासमाने-
न यत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन घटत्वपटत्वादीनामनुगमात् शक्त्यान्-
न्त्यम् । अत एव न तच्छक्त्यतावच्छेदकतावच्छेदकं किं त्पलक्षणीभूय शक्य
तावच्छेदकानुगमक शब्दत्यादिवत् शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाभा-
नादित्येके । तत्रथैव कदाचिद्यत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनापि तत्पदा-
दुपरिच्यते । न चैवमिच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिक्मपि तथा स्यात् कदाचित्तेन
रूपेणाप्युपरिच्यतेरिति वाच्यम् । यत्पदनियतवाक्यादिनाद्यव्युत्पत्तेरेव शक्तिसा-
धकत्वात् । अत एव च न पदान्तप्रतिबन्धिरपीत्यन्ये । न चैवं यत्पदस्यापि ।
तत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने शक्त्या तत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वज्ञान
एव ततो बोध इत्यन्योन्याभय इति वाच्यम् । यो धूमवानित्यादी यत्पदार्था
न्वप्यर्थे तत्त्वेन विशिष्य तत्पदजन्यशब्दबोधात्प्रागपि बद्धिषयत्वज्ञानसंभवात् ।
विशिष्य तदसंभवेऽपि सामान्यतस्तत्संभवाच्च । अत एव यो रूपवानित्यादिक
यो धूमवान् परंतो बद्धिमानित्यादिक च निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिकम् ।

यत्तु तत्पदस्य बुद्धिविषयत्वावच्छिन्न एव शक्तिर्घटत्वादीनामनुगमेन तस्या-
गात्तत्पदोपस्थापितबुद्धिविषयस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नेऽभेदज्ञानं च शुद्धघटत्वाद्यव-
च्छिन्नशब्दबोधे हेतुः । अत एवोक्तं बुद्धिस्यवाचीति । तत्र । तत्पदे शक्तिश्च
बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नोपरिच्यत्यर्थं [तदभेदज्ञानं च शब्दबोधे कारणमिति]
तत्तद्दर्मावच्छिन्नसत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपरिच्यते कारणत्वभङ्गप्रसङ्गादुपेक्षितम् ।
तत्पदाद्यजन्यबोध एव तत्कारणमित्यप्याहुः ।

परे तु यो रूपवास्तमानयेति वाक्याच्चेत्त्वादिविशिष्ट एव यत्तदोराद्या व्युत्पत्ति
रनुगमार्थमुक्तधर्मानुसरणे सैन्धवादिपदस्थलेऽन्यतमस्याप्यनुसरणापत्तिः । चैत्रो
यत्पदबोध्य इत्यादि ज्ञानं ■ तत्पदशक्यत्वानुमितिजनकतया चोपयुज्यते पद्म
रागादौ रूपविशेषज्ञानमिव पद्मरागादिपदवाच्यत्वब्राह्मकतया । अत एव यत्पदो-
पेक्षेत्यप्याहुः । यत्तु यत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वज्ञानं तत्पदजन्यशब्दबोधे हेतुरिति
तत्र । वाक्यादिना शक्तितात्पर्यावधारणे विनाऽपि तज्ज्ञानं तज्जन्यशब्दबोधा-
दित्यलमतिपल्लवितेन ॥ ११ ॥

(मधु०) स्पृष्टि-शब्दो पर्यायत्वाभावस्य कर्मात्मभिर्व्याहृते गच्छति-
शब्दानीत्यादी त्रिलक्षणप्रतीतिः स्वात्स्मित्यस्य च कदाचिदपलापस्यत्वात् प्रामा-

स्वम् । न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-
पत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देसो त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देसो
स्पन्देः, पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात् । फलावच्छिन्नव्या-

देगमिकर्मत्वव्यवहारात्पपत्या फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं ध्यवस्थापयति—
अपि चेति । धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपायतावच्छेदकेत्यर्थः । धातुत्वं
च सङ्केतविशेषसंबन्धेन धातुपदत्वं, धातुत्वं च संसर्गः न तु शक्यतावच्छेदके
सदन्तर्भावः । न चैवमगौ जुहुयादित्यादावग्रेषुषि जुहोतिकर्मत्वापत्तिः, अप्रिसं-
योगावच्छिन्नक्रियायां जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशालित्व-
स्याग्रेषु सप्त्यादिति पाप्यम् । अप्रिसंयोगात्कृतपुतादिक्रिया न धात्वर्थः,
तथा सति घृतं जुहोतीत्यत्र द्वितीयाथस्य परसमवेतत्वस्य धात्वर्थस्यवाह-
पपत्तेः । अपि तु संयोगावच्छिन्नपुतादिक्रियात्कृतकर्तृव्यापारस्यैव जुहोत्यर्थतया
क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अद्याविति सप्तम्यर्थः स्यात्प्रां एवमती-
त्यादाविव परंपरासंबन्धावच्छिन्नापेक्षत्वं, तत्र धात्वर्थव्यापारे अन्येति सप्त-
म्यपेक्षत्वस्य पदार्थाविवक्षितत्वनियमात् । इत्थं च ग्रामो गमिकर्मत्वात् कर्मपदा-
र्थकदेशे धातुत्वविधिरे गम्यादेरभेदसंबन्धेनान्वयो स्पृत्पत्तिवैविध्यादभेदार्थकल्प-
णीत्वमरणाभेदस्य प्रकारतयैव ज्ञानं, एव च न कस्मरर्णं तत्र गम्यादिरपि ता-
स्पयंवाहकं कर्मपदस्यैव गम्यावभिनयधात्वर्थतावच्छेदककलकति लक्षणोति भावः ।

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वत्वतो न धामादेर्गम्यादिकर्मत्वव्यव-
हारात्पपत्तिरित्यत आह—न त्विति । कर्मत्वस्य कथंत्वव्यवहारस्य पूर्वस्मिन्
देश इति, प्रसङ्गादिरप्येतन्नं तमेव सम्यक्त्वत्वे, पूर्वदेशस्यापि गमि-
पत्यर्थजन्यविभागात्मकफलवशादिति भावः । यद्यपि पतधातोर्कर्मकतया पूर्वोत्तर-
देशयोः सम्यक्त्वं तत्कर्मत्वव्यवहारापादनशुचिर्न, तथापि नरकं पतितः नरकप-
तित इत्यत्र द्वितीयातत्पुण्यात्पुण्यसमस्तरसात् उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्वमस्त्येवेत्य-
भिप्रायः । नम इत्यधोत्तरत्र नमस्तः कर्मतया उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्वमस्त्येवेत्य-
भिप्राय इत्यपि कश्चित् । उत्तरस्मिन् देश इति तस्यापि स्वव्यर्थसंयोगात्म-
कफलवशादिति भावः । पूर्वापरदेशयोरिति, नमसोऽय स्पन्दजन्यविभाग-
संयोगात्मकफलवशादिति भावः । प्रसङ्गादिति । अस्यन्मते तु गमि-
पत्योः संयोगावच्छिन्नायां, त्यगोर्विधावावच्छिन्नायां, स्पन्दश्च केवलायां क्रियायां
शक्तिरिति त्रैलोक्यपावकायः । पतन्तत्वं च पुष्टत्वात्तत्रावच्छिन्नकारणक्रियायामावृत्तिः
तत्रान्यथावच्छेदकजातिविशेषः, तत्स्यैव पतन्तत्त्वव्यवहारात्पच्छेदकत्वात् न गमि-
पत्योः पदापत्तेरिति भावः ।

ननु कर्मपदं तत्तदात्तबोधकपरसमभिव्याहारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बो-

पारयोधकृत्वादेव च घातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः ।
भाक्तस्तु जानात्यादेस्तादृशघातुयोग एव च कर्मप्र-
त्ययाः । तत्र च द्वितीययाधेयत्वमभिधीयते त-
च्चाकाङ्क्षावैचित्र्याद्वात्वर्यतावच्छेदकेऽपि फलेऽन्वेति,

पसाकाङ्क्षामिति नैतदोप । न च तथापि पूर्वोक्तदेष्टव्यो स्पन्दिकर्मत्वव्यवहारो
दुर्भार इति वाच्यम् । कर्मपदस्य घातुत्वेन सकर्मकत्वतद्घातुपण्डितकर्मत्वस्य बोध
एव साकाङ्क्षतया तस्य उपयोगित्वादित्यत आह—फलाद्यच्छिन्नेति । अत्र
च्छिन्नान्ताद् स्पन्दिन्पदात् । सकर्मकत्वव्यवहारः सुखयसकर्मत्वव्यव-
हारः । तथाच गम्यादे स्वारसिञ्जसकर्मत्वव्यवहारोपपत्त्या षडाक्षच्छिन्नत्रिपा
दिवाचित्वमिदिरिति भावः ।

केचिन्नु ननु सामान्यपक्षमो न कर्मपदस्य कृत्यावच्छेदश्च, न वा सामान्यतो
घातुपक्षेन्यफलाच्छाडित्व तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु विशिष्य गम्यर्थजन्यस-
योगशाडित्व-स्यग्यर्थजन्यविभागशाडित्वादिभेद तच्छक्यतावच्छेदक, ग्रामो
गमिचर्मत्यादौ गम्यादिपद तात्पर्यमाह्वयम् । न चैव नाराधेयत्वापत्तिरिति
वाच्यम् । प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरेहेण तत्रापि मानार्थत्वस्य दुर्वात्त्वाद्
सतद्घातुविशेषमात्रकथंरममभिव्याहारस्य नियामकतया गमिचर्मत्यादौ न
रपग्यादिपण्डितकर्मत्वप्रतीति, ग्राम स्पन्दिकर्मत्यादिव्यवहारश्च नायोग्यो न
वा योग्य किंत्वपार्थक्य कर्मत्वस्य घातुविशेषवदिततया स्वन्दारिधातीत्यपि
इत्यावप्रवेष्टादित्यत आह—फलाद्यच्छिन्नेतीत्याहुः ।

न चेवं जानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य शक्यतानव-
च्छेदकत्वादित्यत आह—भाक्तस्त्विति । जानात्यादेरिति सकर्मकत्वव्यव-
हार इति शेषः । तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे सति सत्रियसकृदादित्वमेव तत्र
सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेव तदयोगे कथं कर्मप्रत्यय इत्यत आह—तादृ-
शेति । इत्यस्युक्त्य भाक्तसाधारणसकर्मकत्वव्यवहारविषयघातुयोग एवेत्यर्थः । कर्म
प्रत्ययाः द्वितीयादयः । आदिपदान् मोजनाय यतते पुष्पेभ्यः सृष्टयति मात्
स्मरतीत्यादौ अनुर्णा-शठ्यादिपदिग्रहः ।

केचिन्नु ननु यादृशघातुयोगे कर्मप्रत्ययोऽनुशिष्यते तस्यैव सकर्मकतया कथं
गम्यादेर्मुख्य जानात्यादेश्च भाक्त सकर्मकत्वमित्यत आह—तादृशोतीत्याहुः ।

नन्वेव घातुपक्षेन्यफलाच्छाडित्वे फले कथं प्राणिपदिनाथस्य साकाङ्क्षत्वात्स्य
इत्यत आह—तत्र चेति । पञ्चवच्छिन्नव्यापारवाचिघातुयोगे चेत्यर्थः । तत्र
आदिपदं च आकाङ्क्षावैचित्र्यात् पदार्थतावच्छेदकान्वयिन्यस्यैव अत्र साका-
ङ्क्षत्वात् । इत्यं च तद्व्यवहारो न वा पञ्चनीत्यादौ तद्व्यवहारो न वा तद्व्यवहारो

अत एव चास्याः पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्तमीतो
भेदः । अस्तु वा कर्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि
फलमर्थः । स्याद्वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ
विशिष्टस्तु अन्वयबलभ्यः ॥ १२ ॥

ये तद्वृत्तिविकृतिनिम्नकल्पन्दावृत्तयत्रवायैव इत्यादिबोध इति भाव । ननु
यदि ध्वर्थाधयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकेऽप्यन्वय तदा ग्रामे गच्छति ग्रामे
एवमतीत्यादावपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वे
अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्बोधकतायामविशेषादित्यत आह—अत एव चेति ।
धात्वर्थतावच्छेदककृतान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव धेत्वर्थः । अस्याः द्वितीयाया
भेदः बोधकतायां विशेषः । तथाच पदार्थतावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्यागुत्पन्न-
तया न तत्र धात्वर्थतावच्छेदकान्वितसमवेतत्वं सप्तम्यर्थं, किन्तु स्थान्यां पञ्चमी-
त्यादाविव धात्वर्थान्वितपरत्परसप्तम्यध्वत्विच्छेदाधेयत्वमेव तत्रार्थं । न च
तथापि द्वितीया-सप्तम्यो पदार्थतापत्तिदुर्वारैवेति वाच्यम् । द्वितीयाया आ-
धेयत्वे निरुद्धाद्यणित्वात् छाद्यवादेनत्वादायेव तच्छेदेरिति भावः ।

एकैकान्वयापत्तिव्युत्पादमाह—अस्तु चेति । इत्थं च ग्राम गच्छतीत्यादी
ग्रामनिष्ठसयोगजनकसयोगात्प्रतिष्ठप्रतिष्ठस्यादिको बोध, जनकत्वं समर्तं इष्ट-
वान् एकैकैवानित्यादिरथ न निराकाङ्क्षत्वमिति भावः । षड्व्यापारयो
सप्तम्येऽपि चागो यद्विनश्यते गौरव तादृशसयोगस्य वात्स्यबोधकत्वात्भव-
विद्वद् इत्यत आह—स्याद्विति । फलसयोगत्वादिविशिष्ट, व्यापारः स्याद्वा
दिर्था, धात्वर्थसम्बन्धकत्वात्तिसंभवे च नर्भत्वप्रवृत्तिष्वेव च पूर्वोक्तव्यवहाराति-
प्रसङ्गो वारणीय इति भावः ।

केचित्तु ननु द्वितीयाया षडधर्मकत्वे प्राचीनमये ग्राम गच्छतीत्यादेर्निरा-
काङ्क्षतापत्ति, प्राचीनैर्दण्डवान् एकैकैवान् इत्यादेरपि निराकाङ्क्षताव्युत्पा-
मादित्यत आह—स्याद्वेतीत्याहुः ।

विशिष्टस्त्विति । गच्छतीत्यादी जनकतासम्बन्धेन फलविशिष्टो व्यापारः,
गम्यत इत्यादी जन्यतासम्बन्धेन व्यापारविशिष्ट फलमित्यर्थः । षड्व्यापारस्येते
फल विशेषण व्यापारो विशेष्य, कर्माख्यातस्येते फलं विशेष्य व्यापारो
विशेषण, व्युत्पत्तिर्वैचित्र्यात् । कर्मविहितव्युत्पादाधेयत्वमर्थं, तेन ग्राम गच्छति
चेत् इत्यादी ग्रामवृत्तिसयोगजनकत्वन्दावृत्तयत्रवायैव तादृशस्यन्दाधयत्ववान्
यत्र चैत्रवृत्त्यास्यन्वयरी । कर्माख्यातस्य व्यापारस्येते, तेन गम्यते प्रथमैरेतेत्यादी
चैत्रवृत्तित्तिजन्यस्यन्वयसयोगाभयो ग्राम इत्यन्वयधी । कर्मवृत्तयाभयोऽर्थं,
तेन गतो ग्रामधेयेषु इत्यादी यथोक्तस्यन्वयसयोगाभयाभिधो ग्राम इत्या-
स्यन्वयधीरिति भावः ।

केचित्तु कर्माख्यातस्थल इव कर्माख्यातस्थलेऽपि षड विशेषण व्यापारो विशेष्य व्युत्पत्तिभेदकत्पनाया मानामावात् किंतु कर्माख्यातस्थापि षडमर्थ । तेन गम्यते ग्रामश्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठतिज यस्मयोगावच्छिन्नस्य द्रव्यकण शाली ग्राम इत्यवयवी । कर्मवृत्तश्च षडनिशिष्टोऽर्थ, तेन गतो ग्रामश्रेणे त्यादौ यथोकस्पदन एकलविशिष्टाभिन्नो ग्राम इत्यवयवी । अतएव परत्व रूपा प्रवृत्त्यर्थापत्तिक तिष्ठादिना च स्वार्थकलाभयापेक्षिक प्रत्याप्यते इति वक्ष्यमाण व्युत्पत्ति साधु सङ्गच्छते, अथवा तिष्ठादे षडार्थत्वाभावाद्न कल्पे तदसङ्गतत्वापत्तिरित्याहु ॥ १२ ॥

(शाम०) ननु यथा सर्वनामा मानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि न नानार्थव्यवहार विषयता नानार्थव्यवहारविषयतावच्छेदके सर्वनामभित्त्वविशेषणोपादानात्, तथा रयनि-गम्योर्ग्यापारमानवाचकत्वेऽपि पर्यावश्यकव्यवहारविषयतावच्छेदके रयनि-गमिभित्त्वविशेषणादेव न पर्यावश्यकव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्या दीना संयोगादिकपकजावच्छिन्नव्यापारे शक्ति व्यवस्थापयति—अपि चेति । 'धात्वर्थेति तदात्वर्थतावच्छेदकषडशाडित्व तदात्वर्थकर्मत्वव्यवहारविषयता वच्छेदकमित्यर्थ, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकषडशाडिति रयनिकर्मत्वप्रसङ्ग । तथाच यदि व्यापारमात्र गम्यादर्था न तु संयोगावच्छिन्नव्यापारादिस्तदा गम्यादिनमत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्वारत्वापत्तिरिति भवन्मते षडस्य शक्यतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकषडशाडित्वस्याप्रसिद्धे प्रकारात्तरस्यासमवाच षडस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य धात्वर्थतावच्छेदक षडशाडित्वमेव तत्तदात्वर्थकर्मताव्यवहारविषयतावच्छेदक वक्ष्यमिति भाव ।

षड धात्वर्थकषडशाडित्वमेव तत्तदात्वर्थव्यवहारविषयतावच्छेदकमिति न तस्य दुर्बलतेत्यत आह—न तु धात्वर्थेति । कर्मत्वमित्यनुपगम्यते । पूर्वं सिद्धमिति । तथापि गम्यर्थ-परत्वर्थस्यन्दरूपव्यापारजन्यपूर्वदेशविभागरूपषड शाडित्वस्य सत्त्वादित्यर्थ । त्यजेरिति स्वार्थस्यन्दव्यापारजन्योत्तरसयोगशाडि त्वस्य उत्तरदेशोऽपि सत्त्वादित्यर्थ । स्पन्देरिति स्पन्दजन्यविभागस्योत्तरसयो गस्य वा पूर्वापरदेशयो सत्त्वेन स्पन्दे सवर्धकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापनि, स्पन्देरकर्मव्यापारत्वादिति भाव । धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन षडस्य कर्मत्व-विषयतावच्छेदकत्वे च नोक्त होप, स्पन्दे केवलस्य इत्यवत्वेन षडस्य स्पदि धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयम् ।

ननु यदात्वर्थजन्यव्यवहारवत्त्वेव यदात्वर्थकर्मत्वव्यवहारस्तदात्वर्थजन्यवत्त्व-रूपाणि तदात्वर्थकर्मत्वमित्यनुगतमेव षडशाडिगारेण कर्मत्वव्यवहार कर्तव्यमित्यत्र आह—कलेति । धात्वर्था पच्यादिधातूना, तथाच पचिधात् सवर्धक न भूषादित्यादिपच्यव्यवहारविषयतावच्छेदक सवर्धकत्व वाच्य तच्च षडशाडित्व

व्यापारबोधकत्वात्स्य संभवतीति पक्षवात्वादी श्रुत्यात्तद्व्याहृतसकर्मकत्व-
व्यवहारबलेन पक्षवात्वादी कलावच्छिन्नव्यापारव्यक्तिविरिति भावः ।

ननु यदि कलावच्छिन्नव्यापारबोधकवातुत्येव सकर्मकपातुत्वं तदा यद्व्या-
हारविधिज्ञापनात्वादीनां सकर्मकत्वव्यवहारात्तुपपत्तिः, तथाच तत्र सकर्मकपातु-
योगविहितकर्मप्रत्ययादिर्न स्यादित्यत्र आह—भाक्तस्त्विति गौण इत्यर्थः ।
ज्ञानार्थिज्ञापनात्वादेः सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापत्तिः । अत्र च ज्ञापनात्वाद्यन्त-
मत्वमेव प्रकृतः । नन्वेवं सकर्मकपातुयोगविहितद्वितीयाविरिणाम्यकस्यै सकर्मकप-
देन यदि कलावच्छिन्नव्यापारबोधकवातुकस्ये तदा ज्ञानार्थदियोगे द्वितीयात्प-
पत्तिः, यदि च ज्ञापनात्वाद्यन्तमपातुरेव सत्रत्यसकर्मकपदार्थस्तदाप्य्यादिपौये
कर्मप्रत्ययात्पपत्तिरित्यत्र आह—साहरोति । कलावच्छिन्नव्यापारबोधकव्या-
दि-ज्ञापनात्वाद्यन्तमयोगे द्वितीयादय इति सत्त्वार्थ इति नोक्तरोप इत्यर्थः ।

ननु कलावच्छिन्नव्यापारस्य चात्वर्थत्वे द्वितीयादेर्न कलावच्छिन्नव्यापारत्वाद्,
तथाच कर्म चात्वर्थप्रातिपरिकल्पयोर्येन साधारण्यबोधो भविष्यतीत्यत-
आह—तत्रेति । तत्र तण्डुलं पक्षतीत्यादी । द्वितीययेति । तथाच तत्र
द्वितीयाप्रापियत्वस्यैव चात्वर्थत्वयो न तु प्रातिपरिकल्पयेति नोक्तरोप इति
भावः । ननु चात्वर्थकले द्वितीयाप्रापियताया अनन्वयः एकदेशत्वाद्, कलाव-
च्छिन्नव्यापारो च तण्डुलाप्रापयताया नान्वयः, अप्रापयत्वारिभ्यत आह—
तत्रेति । द्वितीयाप्रापियत्वस्य इत्यर्थः । तत्रैवस्यान्वेतीत्यनेनान्वयः । आकाङ्क्षेति ।
अन्वयैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यत्र साकाङ्क्षत्वे परार्थैकदेशीभूतकान्धित-
त्वाप्रापयत्वतीकारादित्यर्थः । नन्वेवं तत्र तत्र द्वितीयात्पठे तत्तस्यापत्तिः । आवे-
यत्वतात्पर्यदश्यां सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत्र आह—अत एवेति । अत
एव द्वितीयाप्रापयत्वात्परार्थतापेयत्वबोधकत्वादेव । तथाच परार्था-
न्वितापेयत्वतात्पर्यदश्यां सप्तमी, परार्थैकदेशान्वितापेयत्वतात्पर्यदश्यां च
द्वितीयेत्यर्थः । नन्वेवं कर्मप्रत्ययपरपठे ये ये पदार्था येन येन रूपेण त्रिवेणीभूय
भासन्ते त एव पदार्थाः कर्मप्रत्ययत्रयबोधे त्रिवेणीभूय भासन्ते इति
सर्वस्वधारितं [तद्विरोधः] कर्मप्रत्ययपरपठे चत्वर्यत्रिवेणीभूय भासमानस्य
चात्वर्थजन्यकण्डस्य कर्मप्रत्ययस्यले चात्वर्थत्रिवेणीभूयत्वेन भासन्ति इत्यत्र आह—
अस्तुवेति । तथाच जनकतासंबन्धेन द्वितीयाप्रापयत्वस्य चात्वर्थ एवान्वयः ।
इत्थं च एकदेशान्वयोऽपि नास्तीति भावः ॥ १२ ॥

(रघु०) नेतु जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकपठपदनिरूपितगतिप्रहास्यरूपतो

घटत्वादिप्रकारकबोधोपापित्वारणार्थं निरवच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन शान्दुर्द्धि प्रति

१ 'ननु पदादिशब्दनिर्दिष्टपितृशक्तिज्ञानान्धातित्वेन घटत्वादिप्रकारकपठपदनिरूपित-'
इति पुस्तकत्रये भावः ।

निरवच्छिन्नप्रकारात्सावन्धेन पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनस्यावश्यक
 तथा कथं फलत्वविशिष्टे आख्यातादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात्संयोगत्वाद्दो शब्द-
 बोधः । तदा सयोगत्वे उपदर्शितसंबन्धेनोपदर्शितकारणविरहात् । न च विषय-
 मेदेन तादृशकार्यकारणभावकरूपेण प्रकृतस्थले स न कल्प्यत इति वाच्यम् ।
 विषयमेदेन कार्यकारणभावकल्पनेगौरवात् । न च तादृदिपदादिशिष्य शब्द-
 बोधानुपपत्त्या तथा कल्पनभावस्यकमिति वाच्यम् । अनन्तकार्यकारणभावक-
 ल्पनमपेक्ष्य तादृदिपदानां विशिष्य शक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वादिति प्रकृतेरि-
 विशिष्य शक्तिरावस्पर्शी त्वमिप्रायेण प्रकारान्तरेण कर्मत्वनिर्वचनमुत्तेन व्यापा-
 रमात्रस्य घात्वर्थत्वे दूषणमाह—अपि चेति । घात्वर्थतावच्छेदकफलेति
 घात्वर्थतावच्छेदकतापि फले विराधित्वेत्यर्थः । गमिपत्योः कर्मत्वस्येति ।
 अत्र च घात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूप फलस्य पूर्वदेशेऽपि सत्त्वाद्गमिपत्योः
 पूर्वदेशस्यापि कर्मत्वापत्तिः, एव त्वनिक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्य उत्तरदेशे
 सत्त्वानुत्तरदेशस्यापि त्वजे कर्मत्वापत्तिः । तथा स्पन्दजन्यविभागादिरूपक-
 लस्य पूर्वापरदेशयोः सत्त्वात्स्पन्देकमयत्र कर्मत्वापत्तिः । अत्रो न घात्वर्थजन्य-
 फलशालित्व कर्मत्वं, किन्तु घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्व तत् । तत्र नोप-
 दर्शितानुपपत्तिः, उत्तरदेशसंयोगरूपफलस्यैव यमघात्वर्थतावच्छेदकतया तस्य
 पूर्वदेशो अभावात् । श्वमघ-संयोगस्य पतेरवच्छेदकत्वात्तस्य च पूर्वदेशो अभा-
 वात्त गमिपत्योः पूर्वदेशेऽकर्मत्वापत्तिः । एव विभागस्य त्वनिक्रियावच्छेदक-
 तथा तस्योत्तरदेशेऽप्युत्तरदेशे त्वजि कर्मत्वापत्तिः । स्पन्देश्च अवच्छे-
 दकफलाभावेन नोभयत्र कर्मत्वापत्तिरिति । व्यापारमात्रस्य घात्वर्थत्वे प्राग-
 गच्छतीत्यादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेव दोष इति भावार्थोऽन्तरेणः ।

ननु तत्तद्घात्वर्थजन्यतत्फलशालित्वमित्यनुगत कर्मत्वमस्तु, अनुगत-
 कर्मत्वनिर्वचने प्रयोजनाभावादतोऽनुगतकर्मत्वनिर्वचनप्रयोजनमाह—फलाव-
 च्छिन्नेति । फलजनकेत्यर्थः । सकर्मकत्वव्यवहार इति । तथा च अनुगत-
 कर्मत्वनिर्वचनेन अनुगतसकर्मकत्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ।

नन्वेवं सति जगतीत्यादौ कथं सकर्मकत्वव्यवहार इत्यत आह—भाऊ-
 स्त्विति । लाक्षणिक इत्यर्थः । तथा चोपदर्शितसकर्मकत्व मुख्यसकर्मकत्व
 व्यवहारनियामक सन्निपत्त्वादिक तु मात्रसकर्मकत्वव्यवहारनियामकमित्यतो
 न दोष इति भावः । ननु अननुगतमेव कर्मत्वमस्तु । अनुगतव्यवहारमावे

१ घात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकविशिष्टफलेत्यर्थः इति शब्दः ।

इष्टापत्तेरत आह—तादृशधातुयोग एव चेति । उर्ध्वसित(सकर्मक)धातुयोग एवेत्यर्थः । तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वचने सकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानस्याननुगतत्वापत्तेरिति भावः । अत्रेदमप्येवम्—यद्यपि धातुत्वस्य तदर्पतावच्छेदकत्वस्य चैक्याभावेन धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि नानुगतम् । एवं तादृशसकर्मकत्वविरहेऽपि जानातीत्यादौ यथा तद्वद्भातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानं तथा विशिष्य गम्यादियोगेऽपि कर्मप्रत्ययविधानं संभवत्येव । तथा च तत्तद्भातुयोग्यतत्तत्फलशालित्वरूपाननुगतकर्मत्वनिर्वचनेऽपि न दोषः । कर्मप्रत्ययविधानेऽनुगतसंज्ञान्तरस्य प्रकृतान्तरेणापि संभवादिति ध्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि न दोषः । तथापि तत्तद्भातुव्यतत्तत्कल्याजन्वफलशालित्वरूपमननुगतकर्मत्वमुक्त्वा व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिरूपदोषो हुषद्वर एव ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे प्राप्तं गच्छतीत्यादौ आमादिरूपनामार्थस्य कुत्रान्वयः ? न तावद्भातुव्यतत्तद्वेदो फले, धात्वर्थनामार्थयोर्भेदान्वयबोधान्म्युपगमादतथाह—अत्र चेति । प्राप्तं गच्छतीत्यादौ चेत्यर्थः । तच्चेति । द्वितीयाथैवृत्तित्वं चेत्यर्थः । आकाङ्क्षादिवैचित्र्यादिति । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेकदेशेनेति व्युत्पत्तेः संबोचकत्वनादित्यर्थः । तथा च तत्रैव प्रामादिरूपनामार्थस्यान्वयो न तु पदार्थेकदेशे फल इति भावः । ननु प्राप्तं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थे कर्मकारकस्याधिकरणत्वेनान्वये 'कर्मणि द्वितीया' इति पृथक्पृथक्प्रणयनं निरर्थकमेव, 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र द्वितीयासत्तत्प्राप्यधिकरणे च इति करणेनैव निर्वाहादित्यत आह—अत एवेति । धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयाथैवृत्तित्वस्यान्वयादेवेत्यर्थः । तथा च सप्तम्यर्थैवृत्तित्वस्य धातुशक्तिमुख्यविशेष्येऽन्वयः । द्वितीयाथैवृत्तित्वस्य धात्वर्थेकदेशे फलेऽन्वय इति एवमर्थं तत्र पृथक्पृथक्प्रणयनमिति भावः ।

नन्वेवं सति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेकदेशेनेत्येतादृशव्युत्पत्तेः संबोचकत्वने गौरवमित्यत आह—अस्तु वेति । फलमर्थ इति । तथा च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलमेव द्वितीयाथैवृत्तित्वः । तत्र जनकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वेति, आधेयत्वं तु द्वितीयाथैवृत्तित्वकारकयोः संबन्धमर्थादया भासते । तथा च प्राप्तं गच्छतीत्यादौ, प्राप्तविति'टसंयोगविधित्सेवोगानुसृतृ'तिम-

दित्वेवान्ययबोध इति भावः । ननु तथाविधवाक्यजन्यबोधे सयोगस्य वारद्वयं मानमनुभवविबुद्धमित्यत आह—आस्ता वेति । न चैवं गमिपत्योः पर्यायता पत्तिरिति वाच्यम् । यत्पदशक्यतावच्छेदकताव्यापकशक्यतावच्छेदकताकत्वं यत् तिष्ठति तत्तत्पदानामेव पर्यायत्वादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोर्घात्वर्थत्वे तत्र कस्य फलजनकव्यापारबोधनिर्वाह इत्यत आह—विशिष्टस्त्विति । जनकतासंबन्धेन फलविशिष्टव्यापारस्त्वित्यर्थः । अन्वयबललभ्य इति । फलव्यापारयोः परस्परमन्वयाह्वय इत्यर्थः । तथा च द्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदार्थयोरपि परस्परान्ययबोधस्वीकारेण तथाविधविशिष्टबोधनिर्वाह इति भावः ॥ १२ ॥

(अयं) ग्रामादेर्गम्यादिकर्मकव्यवहारान्ययानुपपत्त्या घातोः फलार्थत्व साधयति—अपि चेत्यादि । गमिपत्योरिति । पतेः पतनार्थेऽकर्मकत्व गमनार्थे तूत्तरदेशकर्मकत्व, गतापि तद्भास्वनुशासनात् । अत एव नरक पतितो नरकपतित इत्यादौ द्वितीयातरपुरुषोऽपीति भावः । अपतत् पपातेत्यादाशुत्तरदेशकर्मकत्वमित्याशयेनेदमित्यन्वे । इदं तु बोध्यम्—पतनस्य पतनत्व-जाल्या पत्यर्थत्वेऽभ्युक्त्या पततीत्यादावच.सयोगावच्छिन्नव्यापारे निरूढकल-णायां न सकर्मकत्वमिति—पूर्वस्मिन्निति । विभागात्मकफलत्वत्वादिति भावः । उत्तरस्मिन्निति । संयोगात्मकफलत्वत्वादिति भावः । घात्वर्थतावच्छेदक फलत्वत्वं तु नैतेषु ; अमेः सयोगावच्छिन्ने पतेः क्वचित्सयोगावच्छिन्ने स्पष्टोर्वि भागावच्छिन्ने स्पन्देनिरवच्छिन्ने कर्मणि शक्तिः । इत्य च ग्रामो गमेः कर्म-त्वाद्दौ कर्मपदार्थो घात्वर्थतावच्छेदकफलवास्तदेकदेशे घातोर्गम्यादेरभेदेनान्व-शान्नातिप्रसङ्गः । न च कर्मपदं न शक्त किं च संकेतिकमेवेति वाच्यम् । वैयाकरणेन तदर्थं संकेतितत्वेऽपि घातोः फलावच्छिन्नबोधकत्वे सिद्धे व्यव-हारादपि शक्तिग्रहादन्यथा कृतौ व्यवहारवलात्कृभो यत्नार्थकता न स्यात् । यस्तुत आशय्याकरणकर्तेश्च एवेत्यदोष इति बोध्यम् ।

ननु कर्मपदमपि नानार्थं तत्तद्भावसम्ममिव्याहारेण विशिष्य तत्फलबोधकमिति नैते दोषा इत्यत आह—फलावच्छिन्नेति । तथा च पतिगम्योरपि यदा घात्वर्थतावच्छेदककलाविवक्षा तदाऽकर्मकत्वमिति भावः । द्विकर्मकघातुत्व बोधयकर्मनिवृत्तफलावच्छिन्नव्यापारबोधकघातुत्वम् । उभयकर्मभां घातुत्वं वा । यथा गौ दोग्धि पयो गोपालक इत्यादौ दुहादिघातुः । दुहात्त्वर्थो इवद्वय

अनुशिष्यते तादृशत्वमेव सकर्मकत्वमस्ति च तत्र आह—तादृशेति । मुख्यभाष-
 णांगरणसकर्मकघातुयोग एवेत्यर्थः । सत्र चेति । आधेयत्वस्यावच्छेदके आधे-
 यत्वे शक्तिरितरथाधेयत्वे निरुद्धत्वव्याप्तिः । व्यापवादेकत्वादावेव शक्तेरिति
 बोध्यम् । तच्च आधेयत्वं च । अत एव द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैकदेशान्वयित्वा-
 देव । पदार्थान्वयेनेति । भूतले घट इत्यादी पदार्थ एव सप्तम्यर्थधेयत्वम-
 न्वेति, न तु पदार्थैकदेश इति न ग्रामे त्यजतीति प्रयोग इति भावः ।
 अथ स्तोकमुर्ष्या प्रयातीत्यादौ सप्तम्यर्थस्य कान्वयः ? गमन एवेति चेत्तर्हि
 ह्यप्रतीत्यत्र त्यागेऽप्यस्त्विति चेत् भवत्येव । द्वितीयार्थैकदेशे फल एवान्वया-
 न्वीकारात् । अतएव कर्माकाङ्क्षाप्यत्र । तर्हि प्रयातीत्यत्रापि सा स्यादिति
 चेत् स्यादेव । काश्यामयं एहं प्रयातीति प्रयोगात् । अत्र हि सप्तम्यर्थोऽव-
 च्छिन्नत्वमेवेति फलान्वयाकाङ्क्षा युक्तैव । नच स्वावयवे गच्छतीत्यपि स्यात् ।
 रत्नवजराद्यतिरिक्तावच्छिन्नत्व एवात्र सप्तम्या निरुद्धत्वात् । एतेन भूमाव-
 च्छेदवयः पतेरधःसंयोगावच्छिन्नव्यापारे शक्ती सप्तम्यर्थस्यैकदेशान्वय एव संभ-
 वति । अवच्छिन्नत्वस्य सप्तम्यर्थत्वे स्वावयवे पततीत्यादेः प्रसङ्गादित्यपि
 प्रयुक्तम् । अथ पथि काश्या गच्छतीति न स्यात् गमनस्य काश्यामयवच्छिन्न-
 स्वादिति चेत्, न, आधेयत्वसप्तम्यर्थस्याप्येकदेशान्वयात् । न चात्र कळ-
 ग्यापारी, यथायथमर्थे इति तत्प्रयोगोपपत्तिः । यस्यादिमन्वमात्रप्रतीतिरिति
 प्रकृतप्रथविरोधादिति ध्येयम् । एकदेशान्वयावच्छिन्नराह—स्तुवेति । इत्थं च
 ग्रामं गच्छतीत्यादेर्ग्रामनिष्ठसंयोगजनकक्रियेत्यादिशेषः । नन्वेवं व्यापारमार्ग-
 घातव्योऽसु सकर्मकत्वव्यवहारस्तु कुत्रचिदेवार्थकस्यचिदेव घातोः फलतद्द्विती-
 यादिसाक्षात्त्वादेव । नच द्वितीयादेः फले शक्यन्तरमपेक्ष्य कर्तृघातुशक्ते-
 रनच्छेदकत्वमेव लभ्यते । एकदेशान्वयापत्तेः । फलव्यापारयोजनकत्वात्मिके
 संकल्पेऽपि शक्येयमन्यत्वेन तथैव गौरवाद्य । किंचात्मनेपदस्यैव फले घातो-
 न्याभारमात्रे शक्तिर्मन्यत इत्यादावेव मुख्यप्रयोगः । ग्रामं गच्छतीत्यादी द्वि-
 संयोगावच्छिन्नव्यापारे घातोर्लक्षणा । किंचा द्वितीयाया एव फले घातोर्न्या-
 भारमात्रे शक्तिः । ग्रामं गच्छतीत्यादावेव मुख्यः प्रयोगो गम्यत इत्यादी
 घातोर्न्याभारजन्यफले आख्यातस्याभवत्वे लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावाद्द्विती-
 यायाः कर्माख्यातस्य च फलमर्थोऽस्तु, घातोस्तु व्यापारमात्रम् । इत्थं च
 चत्स्यापि न द्विधा मानमिति चेत्, न त्वजिगम्यादेः पथीयतापत्तेरुच्यते ।
 अथ द्वितीयात्मनेपदयोर्न फलमर्थः, किंतु घातोरेव । तदर्थं फलेनैवोपपन्न

भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं न तु
स्वात्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयि परसमवेत-
त्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यत्परत्वं
सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङ्नादिना च स्वार्थफलाश्र-
यापेक्षिकं प्रत्याप्यते ॥ १३ ॥

निर्वाहादित्त्वमित्याह—आस्तां वेति । विशिष्टस्त्विति । गच्छतीत्यादी
जनकतया फलविशिष्टो व्यापात्, अन्यत इत्यादौ जन्यतया विशिष्टं उच्य-
मित्यर्थः । अतः प्रयोजकत्वं प्रयोन्यत्वं वा संबन्धः । तेन यथा गच्छति
कास्तां गच्छतीत्यादिप्रयोगोऽपि संभवति । सत्तन्वयत्वापि गम्याद्यर्थ एव
फलनादान्यपत्तोक्तापदिति दिक् । एवं च द्वितीयाया व्याधेवत्वं कर्माप्याह-
स्याप्रत्ययं कर्मकृतानामभयोर्थः । एवं क्रमेण फलार्थान्वयान एव च द्वितीयेति
शेषम् ॥ १२ ॥

(मयु०) अनुरोधादिनि । समनादिफलस्य भूविद्युत्तादिनिर्गतयोगनिर्वा-
गादिपालनिर्गतैर्जडि आरमानं प्रयाति, आरमानं विजहातीत्याद्यम्पदाहारिस्त्रि-
मानः । परसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे ततोपरतारक्षणादुक्तं जित्पान्त्रपीति ।
घातार्थान्वयीत्यर्थः, तत्र कुत्र तत्पान्त्रव इति बोधनाय, च इति गम्यतीत्यर्थः ।
समवेतत्वमपि हेन संबन्धेन परसमवेतत्वबोधनाय । परत्वे च धर्मः, परत्वं
मित्रत्व यथाकार्यविसंबन्धेनात्मभवे जातिरादित्संबन्धमादाय उच्यतीत्यह-
स्यादिनि शेषम् । चिन्तयेन्नया परत्वप्रतिपत्तिरित्येन आह—इयांस्त्विति,
सुपा कर्मविहितसुपा । अत्रत्यर्थेति स्थापयित्वादि प्रकारीभूता वा शक्तिः
तद्व्यपेक्षिकमित्यर्थः । आदिपदान् अथ वा कर्माह्वयार्थैव द्वितीयादेशपि
फलमपि इति मते धार्यच्छेदविरुद्धः । इत्थं च भूमिं प्रयाति इत्यादौ भूमि-
वृत्तिसंबन्धजनकभूमिमित्रत्वसंबन्धेन इत्याद्यन्वयबोधः भूम्यादेर्भेदभेद-
कदेशभेदेऽन्वयश्च । द्वितीयायावियत्तादौ प्रकारीभूता वा भूम्यादिभ्यस्त्वित्-
त्यक्त्याः कश्चित्प्रतियोगितासंबन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, ननु प्रतियोगिताश्र-
यत्वेन, प्रहस्यार्थान्वयैव कश्चित्प्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन वा, ननु विहगस्य
महोत्सवमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगावन्ते, विहगस्यपि
इत्याद्यन्वयवृत्तियमांश्चित्प्रतियोगिताकविहगभेदवत्त्वात् । द्वितीये प्रमे-
गच्छतीत्यादिभ्यश्चकारस्यायोग्यत्वात्, विहगस्य विद्यान्तरामनदशाया-

मयि विहगो विहगं गच्छतीति व्यवहारस्वायोग्यत्वप्रसङ्गाच्च । धर्मपक्षमंजसं-
योगस्येतेऽपि, मष्टो मष्टं गच्छति, मेधो मेधं गच्छति, इत्यादयः प्रयोगा इहा
एव, स्वस्मिन् स्वस्मिन्संयोगजनकस्वभिन्नसमवेतस्वन्दायत्वत्वाभावाच्च, मष्टः स्वं
स्वयं गच्छतीत्यादिको न तत्र प्रयोगः । अपथैर्दीर्घतन्त्वादित्येते तन्तुस्तन्तुं
गच्छति, इति व्यवहारो न स्यात्, तन्तोर्गमने तन्तुभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात् ।
नच संयोगस्य द्विद्वयत्वा स्वस्मिन् स्वसंयोगाभावेन तद्वाक्यमयोग्यमेवेति
वाच्यम्, संयोगस्य स्याच्छिन्नत्वनियमेऽपि द्विसमवेतत्वनियमे माताभावेन
स्वस्मिन्नपि स्वस्मिन्ना अत्रच्छेदवाग्तरे स्वसंयोगे वाचकाभावात् । अग्न्या
एकतन्तुकपटं प्रति अममवाधिकारणस्यासंभवात्, अग्न्ययत्तदयोगस्य विच्छे-
त्वात्, महि नत्राग्न्ययत्तमेव पटसमवाधिकारणं द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या
तन्तुमत्स्येष्टी पटोत्पत्तेरसंभवात्, सूर्योः समानदेशानाविरोधाच्च । न द्रव्या-
रम्भकनाशच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्यस्य कष्टवत्कल्प्यतया तन्तुनिष्ठपत्नारि-
संयोग एव तत्र पटासमवाधिकारणं, तन्तोत्पादात्त्वसम्भवेन पटसमवादि-
कारणतया च पत्नारी न पटोत्पत्तिः, समवायिमात्रवृत्तिसंयोग एवासमवादि-
कारणमिति निदानस्य शाकजस्येष्ट एव स्थितिचार्यदिति वाच्यम् । तथापि
तत्र मूलादावच्छेदेन तन्तुसंयुक्तस्त्वन्तुरिति प्रत्ययस्य विना बाधकं समत्वा-
योगात् इति चंद्र, न, स्वस्मिन् स्वसंयोगानुत्पत्त्यमेऽपि तन्तुस्तन्तुं गच्छती-
त्यत्र तन्तुपदद्वयस्य सन्त्ववयवे लाक्षणिकत्वात् । 'रायराक्षणयोर्दुर्लभं रामराज-
योरीति' इत्यादीं साहचर्यवद्वज्रप्रतिस्वांशस्येव कर्मप्रत्ययापस्य परसमवेतत्वा-
शस्यापि बाधेन लक्षणत्वमेऽपि क्षणिकिरहाच्च । नचैवं परसमवेतत्वस्यायो-
त्पत्त्या अग्न्ययत्तमेऽपि केवलापेयत्वात्समादाय विहगस्य महीच्छगमनदशायां
विहगो विहगं गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयायाः कर्तृत्वे
छत्रगवेव केवलापेयत्वात्समादायापि तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु परममवेतत्वापेयराज्यमपत्तिवत्कथाम्दत्त्वमैव गम्यादिघातुसम-
भिव्याहृद्वितीयादिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वा केवलापेयत्वात्समादाय विहगस्य
महीच्छगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति न प्रयोगः । तन्तुस्तन्तुं गच्छ-
तीत्यादी तन्तुद्वयपदे छत्रमैव गतिः, गम्यादिपदमभिध्याहृतत्वस्य द्वितीयादि-
विशेषणतया पंचैः साकाङ्क्षत्वादिद्विद्वितिवनचक्रिदायां चक्रिरिति मते धाके
परसमवेतत्वस्य बाधित्वेऽपि तद्गुणं पत्नारित्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिः,
न च आत्मनिष्ठकसाङ्गान्तरस्य आत्मभिन्नसमवेतत्वेऽप्यात्मानमारमा साक्षा-
त्करोतीत्यादिवाक्यस्ययोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

विद्येदिति चेति । कर्मविहितविद्येदिति चेत्पर्यः । आदिपदात् कर्म-
विहितत्परिग्रहः । स्वार्थकलाभ्यापेक्षिकमिति स्वार्थकलाभे विशेष्यभूता
या व्यक्तिसद्वैशिकमित्यर्थः, प्रवृत्तपथपेक्षया परत्वबोधने महीरहगमनदशा-
यामपि विदगो विदगेन गम्यते इति प्रयोगापत्तेः । गमनस्य गमनभिश्च-
समवेतत्वात्, एवं च भूमिर्गम्यते विदगेनेत्यादौ विदगनिवृत्तिजन्यभूमि-
भिन्नसमवेतसंयोगावच्छिन्नस्पन्दपञ्चाशतिनी भूमिरित्यन्वयबोधः । भेद-
सून्यादेः संयोगैव तिर्य्यकलाभे विशेष्यभूता या व्यक्तिसद्वैशिकित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगितासंबन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, व्युत्पत्तिवैशिष्ट्याच्च प्रथमान्तपदो-
पस्थाप्यत्याख्यातार्थे, आख्यातार्थस्य चात्पर्ये विशेषणतयाऽन्वयः ।
स्वर्गकामो यनेतेत्यादाविव आख्यातार्थेऽप्युत्पत्तितस्यापि चात्पर्यस्यान्वयः
स्वभिन्नसमवेतगमनस्य स्वकर्तृकत्वाभावाद्भवकर्मवसंयोगस्यैव गतः स्वं स्वेन
गम्यते इति न प्रयोग इति भावः । एतच्च कलावच्छिन्नस्यापारस्य चात्पर्यत्व-
मिति प्रथमकलावच्छिन्नत्वात्, स्वादा कलापारायिविधि द्वितीयकल्पे भावपरस्य
कर्माख्यातार्थत्वमते भावयत्वात्ते विशेष्यभूता या व्यक्तिसद्वैशिकमिति
बोध्यम् । अत्रदबोधे तदर्थं विशेष्य-यत्तदेतन्मते संयोगावच्छिन्नं न स्पन्दविशे-
षणं शाब्दिकं च प्रचार इति द्येयम् ।

केचित्तु भेद एतयो न तु भेदबदेकदेशान्तरापरतेः, केदस्य च द्विपदा
विशेषणत्व-समवाचोभयव्यतितामानाधिकारप्यसंबन्धेनान्वय इत्याहुः ।

केचित्तु परतमवेतत्वं परो वा न द्वितीयार्थः, किन्त्वभ्योग्याभावप्रतियोगि-
तावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छिन्नतासंबन्धेनान्वयस्याभावो वा द्वितीयार्थः,
अभ्योग्याभावे च द्वितीयार्थविपत्त्यादौ प्रचारीभूता या व्यक्तिः सैव निवृत्ता-
संबन्धेन प्रकार इति व्युत्पत्तेः । तेन विदगस्य महीरहगमनदशायां विदगो
विदगो विदगं गच्छतीति प्रयोगो न योग्यः, योग्यश्च विदगस्य विदगान्तरगमनदशायां
विदगो विदगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्यैव तु तदर्थकलापे विशेष्य-
भूता या व्यक्तिः सैव निवृत्तासंबन्धेनान्वयस्याभावे प्रकार इति व्युत्पत्तिः ।
तेन विदगस्य महीरहगमनदशायां विदगो विदगेन गम्यते इति प्रयोगो
योग्यः, योग्यश्च विदगस्य विदगान्तरगमनदशायां विदगो विदगेन गम्यते इति
प्रयोग इत्याहुः । तदस्य । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छिन्नकलाप-
प्रतियोगितावच्छिन्नत्वस्य विकल्पाद्यद्वैतारिति द्येयम् ॥ १३ ॥

(सम्प०) अत्र विदगो भूमि प्रयातीतिवद्विदगः एवात्मानं प्रयातीति
प्रयोगः इत्याह, न स्यात् विदगः एवात्मानं च प्रयातीतिवद्विदगः ?

इस्य मृमिष्टितिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाद्यर्थत्ववत्, स्वात्मवृत्तिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाद्यर्थत्वात्, संयोगस्य द्विष्टत्वादित्यत्र आह—मूर्तिप्रयानीति । प्रयातीत्यत्र संयोगवच्छिन्नभाषासौ चात्वर्थः, द्वितीयादाः संयोगः । विजहातीत्यत्र चानोर्विषागावच्छिन्नन्यापासौ द्वितीयादाश्च विभाग इति नाविशेषः । अनुरोधादिनि । पञ्चम्यन्तं परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन शोध्यम् । परसमवेतत्वं ह्यन्येतीत्याद्याह्यामाह—क्रियान्य-बीति । कताम्बयिन्वे च फलस्य द्विष्टत्वात् पूर्वाङ्क एव बोधः स्यादिति शरः । परत्वं च भिन्नत्वं, तथा च विद्मो मूर्ति प्रयातीत्यादौ विद्मः मूर्तिभिन्नसमवेतमृमिष्टितिसंयोगजनकप्रयाणाद्य इत्यन्वयबोधः । प्रयाणं च समनं समवेतान्तं जनकान्तं च प्रयाणाद्विद्यम् । एवं विजहातीत्यादौ विद्मः मूर्तिभिन्नसमवेतमृमिष्टितिसंयोगजनकविदानाद्य इत्यन्वयबोधः । मिलघ-ट्टकमुनेः प्रतियोगितामन्वयेनान्वयः । एकदंष्टरं व्याकाङ्क्षावृत्तेन तस्य व्युत्प-न्नत्वात् । न च तथापि समयकर्मजन्यरोगस्यैव विद्मः स्वात्मानं प्रयाणीति प्रयोगप्रतिः । तत्र प्रयाणस्य आत्मभिन्नसमवेतरसात् स्वात्मवृत्तिजनकत्वा-वेति वाच्यम् । साहसप्रयाणस्य विद्मो चाधारेण तथा प्रयोगान्भवत्वात् । इदं भेदं मृम्यादेर्भूमिस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताफलत्वमन्वयेनान्वयदर्शकारात् वृ-थिर्वा प्रयाति विद्म इत्यादौ बोधः । विद्मस्यापि वृथिर्वान्येन विद्मवृत्ति-प्रयाणस्य वृथिर्वासावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवत् समवेतत्वाभावात् । यदि च वृथिष्याः केवलप्रतियोगित्वमन्वयेन भेदेऽन्वयः, स्वात्मानं प्रयाणीत्यपि इत्यत् । स्वात्मबोधि स्वात्म—यद्योमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवत्त्वं तथा-त्वात् । भवम् । तत्राक्रिन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्वयेन वृथिष्यादेरन्वय-स्वीकारात् । अन्वयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्वयेन वृथिष्यादेरन्वय-पगमात् । यद्वा । भेदप्रतियोगितावच्छिन्नकत्वमेव परसमवेतत्वपरं विवक्षि-तम् । तथा च स्वात्मवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नकत्वमप्यस्य स्वस्मिन् वाघावृत्तो-न्वेन तथा प्रयोग इत्याशयात् । इत्थं च मूर्ति प्रयाति विद्मो न स्वात्मान-मित्यादौ नना स्वात्मभिन्नसमवेतत्वस्याभासो वा चारार्थे प्रयाणे प्रतीयते । तथाच विद्मः मृमिष्टितिसंयोगजनकमृमिष्टितिसमवेतत्वस्यात्मसमवेतत्वा-भावात् प्रयाणाद्वृत्तवर्तमानमृमिष्टितिसंयोगजनकत्वस्यात्मसमवेतत्वा-भावात् मृमिष्टितिसमवेतत्वं स्वभिन्नसमवेतत्वाभावात्त्वं च एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रयाणविशेषणम् । एवं विद्मो महीदं विजहातीति न स्वात्मानमित्यादौ विद्मः महीदामृमिष्टितिसमवेतत्वमहीदवृत्तिविभाषजनकत्वात्प्रतियोगितावच्छिन्नत्वाभावा-

दिहानाद्ब्रह्मकृतिमानित्यन्वयबोधः । विद्वानं च विद्यानावच्छिन्नत्वम् । तद्वच्छिन्नत्वं च जनकतासंबन्धेन विभक्तविच्छिन्नत्वं विशेष्यं पूर्ववदित्यन्वयविरतः । ननु भूमिं प्रयातीत्यादौ यथा कर्मप्रत्ययेन द्वितीयया परमहृत्पर्यभूम्यपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याप्यते तथा विद्वानेन भूमिं प्रयातेत्यादौवपि कर्मप्रत्ययेनाख्यातेन स्वप्रहृत्पर्यपात्तव्यप्रयाणापेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याप्यते । तथाच विद्वगकृतिकृतिजन्यप्रयाणमिषत्समवेतप्रयाणजन्यकृताध्यो भूमिरित्यन्वयबोधः । फलं संयोग इति पर्यवसितम् । न चेदं संभवति, विद्वानेन स्वार्त्मा प्रयावते इत्यादेः प्रसङ्गात् । विद्वगद्विद्वितिसंयोगाभिषत्समवेतप्रयाणजन्यफलमवशक्यं भूमाविव विद्वानेऽपि सत्यात् संयोगस्य द्विधत्वारित्यत आह—इयांस्त्विति । परत्वं परसमवेतत्वम्, स्यात् द्वितीयदिना, प्रहृत्पर्यापेक्षिकं प्रहृत्पर्यभूम्यादिभिन्नसमवेतत्वम् । तिष्ठा कर्माख्यातेन । स्मर्येति । स्मर्यो यत्कलं तदाद्यप्यभूत्यादिभिन्नसमवेतत्वमित्यर्थः । तथाच भूमिभिन्नसमवेततादिप्रत्ययः कर्तृकर्मस्थले तुल्य एव, विदुः कर्तृप्रत्ययवस्थले कर्मप्रत्ययप्रहृत्पर्यो भूमिः कर्मप्रत्ययस्थले च न प्रहृत्पर्यं इत्येष विशेष इत्यर्थः । नचैवं प्रहृत्पर्यान्वितस्वार्थबोधोपकरणं मत्प्रयानमिति श्रुतत्वमिरोप । कर्मप्रत्ययस्थले परसमवेतत्वस्याप्रहृत्पर्यभूम्यन्वितत्वादिति वाच्यम् । अप्रहृत्पर्यभूम्यन्वितत्वापि तस्य प्रहृत्पर्यप्रयाणे विशेषणत्वेन तदवयवस्याप्रत्ययेन तादृशव्युत्पत्तेरविरोधात् । नहि प्रहृत्पर्यमानान्वितस्वार्थबोधकत्वश्रुत्यतिः, अतमवशत् । यदमानवेत्तादावपि घटान्वितकर्मवस्थानयनेऽप्यन्वयादिति त्रिकं ॥ १३ ॥

(२५०) ननु आत्मवेत्तावच्छेदकफलनास्त्रिरूपस्य कर्मत्वरूपत्वे भूमिं प्रयाति विद्वग इत्यादिकारत्यामानं प्रयाति विद्वग इत्यादिप्रयोगात्पत्तिः, तत्र सयोगादिरूपकत्वस्य द्विधत्वात् स्वात्मनोऽपि तादृशफलाभ्रयावधमभेन स्वात्मवृत्तितादात्म्यानुभूत्यापापानुभूतकृतिमान् विद्वग इत्यादिमाद्बोधोपसंभवादित्यत आह—भूमिं प्रयातीत्यादि । त्रिधान्वयीति । एतेन परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थयेऽपि तस्य फले अन्वये संयोगादिरूपकत्ववृत्तिद्वयया स्वात्मवृत्तित्वेन तयाविषयशोभवारणार्थमत्र इति निरस्तम् । ननु परसमवेतत्वमित्यत्र त्रिधत्वेऽपि फलं विनश्चितम् । प्रहृत्पर्यापेक्षानेति चेत्, न । नैवेगात्मा गम्यते इति प्रयोगात्पत्तिः । तत्र प्रहृत्पर्यगमनापेक्षया आत्मनः परत्वादित्यत्र और्—इयांस्त्विति । विशेषमेव श्रुत्यादवति—यत्परत्वमित्यादिना ।

विद्यादीत्यत्र आदिना कर्मकृत्यसंग्रहः । स्वार्थेति । स्वार्थो यत्फलं तदाश्रय
 यापेक्षयैत्यर्थः । इदं च फलावच्छिन्नव्यापारापेक्षाव्यर्थत्वपक्षे । फलव्यापार-
 योर्धात्यर्थत्वपक्षे । आख्यातादेराश्रयत्वाद्यर्थकतया स्वार्थाश्रयत्वाश्रयापेक्षये-
 त्यर्थोऽवश्येयः । तथाच ग्राम गच्छतीत्यादौ ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसयोगानु-
 नूत्तस्पर्न्दस्तदनूत्ता कृतिरित्येवान्वयबोधः । एव चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ
 ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसयोगानुत्तस्पर्न्दस्तन्नन्यफलवान् तदाश्रयतावान् ग्राम
 इत्यन्वयबोध इति भावः ॥ १३ ॥

(अय०) क्रियाम्बधीति । क्रिया धात्यर्थस्तदन्वयीत्यर्थः । इदं च
 परसमवेतस्यान्वयानुयोगिज्ञानार्थं, न तु तस्यापि शक्तौ प्रवेश इति बोध्यम् ।
 अत्र च विहगो भूमिं प्रयातीतिचदात्मानं प्रयातीत्यपि स्यात् । आत्मनिष्ठ-
 सयोगजनकक्रियायत्त्वस्यापि विहगे सत्त्वादिति परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थः ।
 तस्य फलान्वयित्वे स एव दोषः, विहगभूमिसयोगफलस्य विहगान्यभूमिसयो-
 गत्वादिति धात्यर्थं तस्यान्वय उक्तः । एवं च विहगान्यसमवेतत्वस्य क्रिया
 यामन्वयान्नातिप्रसङ्ग इति प्रथमार्थः । ननु सर्वत्र प्रकृत्यर्थाधिकपरत्वस्य
 कर्मप्रत्ययार्थत्वे स्वात्मा गम्यत इत्यपि स्यात् । आत्मनेपदप्रकृतिधात्यर्थगमन-
 मित्ते गमनस्य समवेतत्वादत आह-इयास्त्विति । स्वप्रकृत्यर्थेति । इत्थं
 च भूमिं प्रयातीत्यत्र भूमिनिष्ठफलजनकभूमिभिन्नसमवेतगमनाश्रयत्ववानिति
 दोषः । विद्यादिनेति । आदिना कृत्यसंग्रहः । स्वार्थेति । स्वार्थाभूत
 यत्फलं तदाश्रयैत्यर्थः । आश्रयेति जननीभूतधात्यर्थवारणाय स्वार्थफल
 विरोधैत्यर्थकम् । अत्र च प्रथमांतपदोपस्थापितस्य भूम्यादे परत्वे विशेषण-
 तयाऽन्यदोऽप्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथाच भूमिर्गम्यते विहगेनेत्यादौ विहगभूमि
 निन्नसमवेतगमनन्यफलशाकिनी भूमिरित्यन्वयो बोध्यः । परवृत्तित्वे कालि
 कादिसंबन्धेनातिप्रसक्तमिति समवेतत्वमुक्तम् । तत्र यद्यपि परमर्थं समवेतत्व
 संसर्ग इत्येव युज्यते यस्तु, तथापि द्वितीयादेर्लाभवासयोगादौ संख्यादावेव
 या शक्तेः परस्मिन्नपि लक्षणैव । तथापि लक्षणार्था व्यापकस्याकिञ्चित्करत्वात्
 परसमवेतत्वमुक्तम् । यद्विहगकर्म-० गमनमप्रसिद्धं तद्विहगो भूमिं गच्छति, ननु
 तद्विहगमित्यादौ तद्विहगकर्मत्वामावस्य गमने तद्विहगनिष्ठसयोगजनकत्वामाव-
 रूपस्याप्रसिद्धत्वात्तत्रजनकत्वामावस्य चापदार्थत्वात्तद्विहगान्यसमवेतत्वामाव-
 स्यान्वयो याच्य इति समवेतत्वपर्यन्ते निरुद्धलक्षणाया आवश्यकत्वे सर्वत्रैव
 तथा । न चात्र परसमवेतत्वस्यायोग्यतयानन्वयेऽप्यात्मानं गच्छतीति प्रयो-

घटं जानाति, इच्छति कुरुते, चैत्रः । मैत्रेण ज्ञायते
 इष्यते, क्रियते घट इत्यादौ सविषयकपदार्थान्नि-
 घाधिघातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विष-
 यत्वं च कर्तृनिडा स्वाश्रयत्वं तृतीयया चाधेयत्वं
 बोध्यते ॥ १४ ॥

मानतेरारणायैत्रोद्यतान्तमविन पुण्यन्नादिपदस्य उचितरेति वाच्यम्,
 तथा सत्याधेयत्वपरसमवेतत्वयोरेक्यसिद्धिविषयधे फले आधेयत्वस्य भाषाते
 परसमवेतत्वत्वान्वयानुसंधे । तथाच सतिद्वयमेव वाच्यमिति लभ्यतेवात् ।
 व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च नैक विद्यायान्वबोध इति भाषात् । एवं च तदुल्लं पच
 तीरपादौ च विद्धि सित फल, भूयोगोऽग्निसयोगो या घातव्यं । तथाच तदुल्ल
 निडकलननकतदुल्लान्वयसमवेतत्रियानुत्कृतिमत्वमर्थो बोध्य । परत्व च
 भेदव्यपत्तम् । भेदे चैकदेशे तद्यद्यचित्वावच्छिन्नप्रतियोगितया यस्तुगत्यान्वयि-
 प्रकृत्यपादस्यस्यो बोध्य । तेन नरो नर प्रतियातीत्यादेर्व्यक्तिभेदाभिप्रायकस्य
 नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । अत्र द्वितीया प्रथमान्तर्यस्य विशेषणवया ह्यार्य-
 परसमनेतत्वान्वितस्य धारण्यत्वस्य पुन स्वायत्तरे तलेऽन्वयस्य वाऽन्वयवाद्यस्य
 कल्पना नीचित्यात्, साधवाच्च भेद एवार्थ । भेदस्य निगता सामानाधिक-
 रण्य, कर्मणा च प्रतियोगित्य सधर्म । तथा च सुपा प्रतियोगितया कर्मान्वित-
 भेदस्य त्रियायी सामानाधिकरण्यात् प्रत्यासत्ते । विडादिना च सामा-
 नाधिकरण्येन क्रियान्वितमेदस्य प्रतियोगितया कर्मणीति न कोऽपि दोष इति
 सुवचरणा । एत गम्यादिवोगे सर्वोपजनकत्व क्रियान्वयि यथायथ विभागान-
 नासाकत्व स्यागानास्यत्व फलान्वयि कर्मप्रत्ययार्थ । तथाच काश्यादिनिड-
 विभागानासाकतभित्तसयोगजनकतत्रियाभय इत्यादि कार्गी गच्छतीत्यादेरर्थं ।
 तेन प्रकाश्यादि .. गच्छतीत्यादिरात्मान गमनादि च गच्छतीत्यादिश्च
 न प्रयोग इति बोध्यम् ॥ १३ ॥

(मधु०) मुख्यसर्वकपातुयोग कर्मप्रत्ययस्यतेऽन्वयबोध व्युत्पाप
 भाकतसर्वकपातुयोगे कर्मप्रत्ययस्यतेऽन्वयबोध व्युत्पादयति-घटमित्या
 दिना । केचित्तु घटं जानातीत्यादौ घटो ज्ञायत इत्यादौ च कर्मप्रत्ययस्यतेऽन्वय-
 स्वार्थत्वे धान्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, घटमित्यतीत्याह ।

इत्यादावित्यादिपदात् द्वेष्टि द्विष्यत इत्यादेर्यदृणम् । सविषयकेति,
 तदाच तादृशाचातुसमभिध्याहार एव विषयित्वादिप्रत्ययनिषामक इति भावः ।
 यथायथमिति सुषा विषयित्वं कर्मतिष्ठा च विषयत्वमित्यर्थः । सुषा विषय-
 त्वाभिधाने च घटं जानातीत्यादावयोग्यतापत्तेः, विषयत्वस्य घटवृत्तित्वेन
 घटानिरूपितत्वात् ज्ञानस्य तदनाभयत्वात् । न चाधेयतासंबन्धेन घटस्य वि-
 यत्ये निरूपकतासंबन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञानेऽन्वय इति वाच्यम् । इदं ज्ञानं
 न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्तेः । निरूपकतासंबन्धस्य ह्यप्यनियामकतया
 अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । आद्ययतासंबन्धेन विषयत्वाभावस्य
 तदर्थस्य घटीयज्ञानेऽपि नेदं ज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्तेः । ह्यप्यनियामक
 संबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्यु-
 पगमेन घटीयज्ञानेऽपि नेदं घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्तेः । एवं कर्मतिष्ठा
 विषयत्वाभिधाने ज्ञायते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्ते विषयित्वस्य ज्ञानवृ-
 त्तित्वेन ज्ञानानिरूपितत्वात्, घटादेस्तदनाभयत्वात् । न चाधेयतासंबन्धेन
 ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च निरूपकतासंबन्धेन घटादावन्वय इति
 वाच्यम् । तथा सति घटज्ञानदशायां घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ।
 निरूपकतासंबन्धस्य ह्यप्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।
 ह्यप्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केवलान्वयि-
 त्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । अत-
 एवाभ्यवत्वसंबन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थ इत्यपि
 परास्तम् । तथा सति घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारा-
 पत्तेः । घटस्य विषयित्वाभावयत्वात् । न च ह्यथातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि
 विषयत्वविषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिकः, इविः करोति याज्ञिकः,
 स्वर्गं क्रियते याज्ञिकेन, इविः क्रियते याज्ञिकेन, गतानं करोति श्रीकृष्ण,
 गतानं क्रियते श्रीकृष्णेन, इत्यादिरेषि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । साध्यत्वा-
 त्वयविषयित्वं-साध्यत्वात्त्वयविषयत्वयोरेव चातुयोगे कर्तुं-कर्मप्रत्ययार्थत्वात्,
 भ्रान्त्या गुरुतरमारोत्तोळनदशायां तदुत्तोळनाउत्पादेऽपि गुरुतरमारोत्तोळनं
 करोतीति व्यवहारस्येष्टत्वात् । न चैवं गुरुतरमारोत्तोळनं न कृतमिति न
 स्यादिति वाच्यम् । कर्त्तव्यतात्कर्मत्वताविशिष्टसाध्यत्वात्त्वयविषयत्वान्व-
 यस्य कर्तृकर्मदृश्यत्वात् । वैशिष्ट्यं च त्रिपाचटितसामानाधिकरण्यं साध्य-
 त्वात्त्वयविषयत्वप्रवेष्टान् नान्तरीयके मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति स्व-
 द्दारात्तत्त्विरिति भावः ॥ १३ ॥

(राम०) ननु द्वितीयया भावनेपदस्य च क्लृप्तत्वे चैवेण घटो ज्ञायते
 इत्यादौ च द्वितीयावस्थनेपदार्थयोरन्वयापत्तिः । चात्वर्थज्ञानादेर्यदादिभिः-

अन्वयबोधे त्वयं विशेषः—यदेकत्र कर्तार्योश्रयत्वं
तत्र क्रिया तत्र विषयत्वं तत्र कर्मविशेषणत्वम् ।

पञ्चजनकशादित्यत आह—घटमित्यादि । सविषयकेति । ज्ञानेच्छा—इति-
द्वेष—भावनाशोककषातुस्थले इत्यर्थः । कर्मेति द्वितीयाया ऋषित् पक्ष्या आत्म-
नेपदेन चेत्यर्थः । यथेति । घटं जानामीत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले द्वितीयाया
विषयित्वं चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ आत्मनेपदस्य विषयत्वमित्यर्थः । विष-
यित्वं विषयत्वमित्यस्य बोध्यते इत्यनेनान्वयः । एवमप्येऽपि । तेन चैत्रो घटं
जानामीत्यादौ घटविषयकज्ञानाश्रयश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । चैत्रेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ ॥ चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यन्वयबोधः । एवमन्वयदृष्टम् । चैत्रो
घटं जानामीत्यादौ कर्तरि विष्वा आद्यपत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च
सृष्टीपया बोधेयत्वं बोध्यते ॥ १४ ॥

(१५०) ननु सर्वत्र द्वितीयासमभिव्याहृतस्थले कल्यदेशात्त्वर्थत्वे घटं
जानामीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । ज्ञानजन्यकलस्य धटादाववृत्तित्वेन तत्र तद-
न्तर्भावान्वयबोधोपासमत्वात् । एव सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थं इदम-
प्युक्तम् । अतस्मात् आत्मानं जानामीति प्रयोगानुपपत्तेः । अतस्मान्मवृत्तित्वस्य
ज्ञानादावप्रसिद्ध्या तस्य तन्मन्वयबोधोपासमत्वादित्यत आह—घटं जानामी-
त्यादि । विषयित्वमिति तु कर्तृविद्यादिरथले द्वितीयायांमिप्रायेण । विषयत्व-
मिति ॥ कर्मात्प्रायतस्थले आख्यानायांमिप्रायेणोक्तम् । तृतीयैस्त्वस्य कर्मा-
ख्यातादिरथले इत्यादि । तथाच ऋषिपयकार्यशेषकषात्समभिव्याहृतद्विती-
यासमभिव्याहृतपदानुस्थले कल्यदेशात्त्वर्थत्वमित्यर्थः । एव तादृशघटस्थले कर्म-
प्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थो नान्यनेति भावः ॥ १५ ॥

(जय०) मुख्यमभिप्राय माह—घटमित्यति । घटं जानामी-
त्यादौ द्वितीयाया क्रियाविषयं, न तु विषयत्वमभिधीयते । घटमेव जानामीत्यादौ
पदान्वयविषयित्वस्थेन व्यवच्छेदसमत्वात् । एवं ज्ञायते घट इत्यादौ आख्यातेन
विषयत्वमेव न विषयित्वं, चैत्रेण न ज्ञायते घट इत्याद्यनुरोधात् । इत्यत्रापि
द्वितीयाहर्माख्यातयोरेषि भिन्नोऽप्ये इति विशेषोऽपीति भावः । आश्रयत्व-
मिति । नत्यापेक्ष्यं जानामीत्याद्यनुरोधादिति भावः । बोधेयत्वमिति ।
नत्याभवनं घटेन न ज्ञायते इत्याद्यनुरोधात् । इत्थं च सृष्टीयाख्यातयोरेत्यर्थ-
भेद इति भावः । घटेन नश्यत इत्यत्र सृष्टीयाद्यनुरोधात्त्वत्वं बोध्यते गगनेन न
नश्यत इत्यनुरोधादित्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

(मधु०) यद्वेति । घटं जानामी नैव इत्यादौचित्यर्थः । कर्तरि

अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्राधेयत्वं तत्र च कर्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ कर्तृकर्मकृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिवोधकत्वम् । यतत इत्यादौ, यत्पादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः, किन्तु-हेइयत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अत एवाभुज्जानेऽपि भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ॥ १५ ॥

चैत्रे, तत्र आखयात्पार्थत्वे, क्रिया पास्वयं, तत्र पास्वयं, तत्र विषयितायां, अन्यत्रेति चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादाविन्वयः । एवं च घटं जानाति चैत्र इत्यादौ घटवद्विषयिणावन् ज्ञानवदाश्रयस्त्वर्थाधीन इत्यादिको बोधः, चैत्रेण ज्ञापने घट इत्यादौ चैत्रवदाश्रयज्ञानविषयतावान् घट इत्यादिको बोध इति भावः । नष्ट छुल्लयभाक्तनापारणसकर्मरूपावुयोग एव यदि द्वितीयादयः, तदा घटं यतत इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात्, य पाविपासोरपि लक्षिणविषय-वाचिनेन भाक्तमकर्मरत्वादिस्थत आह—यतत इति । विषयिना उपस्थिते यत्ने साध्यत्वाख्यविषयत्वेनैवाख्यत्वः, न नूरेक्ष्यत्वेन, भोजनाय करोतीत्यप्रयो-गात् । अत उक्तं यत्पादिनेत्यादि । आविषयान् यत् प्रयत्ने इति यन् धातोः परिग्रहः । अत एव पाकाय प्रयातो न तु पाकस्येति भावः । यत्पादिना लक्ष-णया उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयतासामान्येनान्वयादुक्तं यत्न इति, विषयित्वेन विषयित्वावच्छिन्नप्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रहः । वरेद्वयत्वेन वरेद्वय-त्वावच्छिन्नत्वप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया वरेद्वयत्वावच्छिन्नताबोधकतया लक्षो-पकचतुर्था घटाय यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु कृत्वादिनोपस्थापिते यत्न इव यत्पादिनोपस्थापिते यत्नेऽपि सा-ध्यत्वाख्यविषयित्वप्रकारेणैवाख्यत्वोच्यते । न चैवं घटं यतत इत्येव प्रयोगापत्ति-रिति वाच्यम् । हृदघातुयोगे चतुर्था इव यत्पादिधातुयोगेऽपि चतुर्था द्वितीयाथबोधकत्वादिः साध्यः । तन्मनं निराकरोति—अतपर्येति । अभुज्जाने-ऽपि भोजनसाध्यत्वप्रवृत्तिरूपेऽपि, भोजनोद्देशकप्रवृत्तिमतीति शेषः । भोजनं करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ॥ १५ ॥

(राम०) ननु चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वं तृतीयायाश्रयत्वेनैवास्तदा चैत्रो घटं जानातीत्यादौ वाक्ये चैत्रेण घटो ज्ञायते

घातोर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्थादया लभ्यः ।
लडादितिडाद्यर्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिक-
मेकपदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति ।

घातिरिति बोधः । अतएव रथो गमने करोतीति प्रयोगः । चेन्न घटः क्रियत
इत्यादौ च तुनीयार्यो व्यापारः । घात्वर्थ उल्लेखः । आख्यातार्थ आद्य-
त्वम् । तथा च चेन्नित्यव्ययजन्यत्वत्वत्वाद्यो घट इति बोधः । इत्यमेव
काकां न करोतीत्यादिप्रयोगोऽपि ह्युपादः । उत्पत्त्याकाकात्निरूपितत्वस्या-
मानबोधात् । यदि च नान्तरीयकृतिजन्ये तं करोतीति न ध्वनहास्तदा
घातोक्तमिति कृतिरप्यर्थः । द्वितीयार्थश्च निरूपितत्वम्, विपयित्वमपि । तथाच
घटं करोतीत्यादौ घटनिरूपितोत्पत्तिप्रयोगिहा घटविषयिणी या कृतिस्तदा-
भय इति बोध इत्यप्याहुः । साध्यतया कृतिविषयत्वमेव कुत्रो योगे कर्म-
प्रत्ययार्थ इति तु उपायः । शानीयनिरूपितत्वादिविशेषणैः द्वितीयाद्यर्थविप-
यित्यादौ कर्माद्यन्वय इत्यपि केचित् ॥ १५ ॥

(मधु०) मण्डनमतमाह-घातोऽिति । फलमिति । संयोगत्वादि-
विशिष्टमित्यर्थः । एतं च यादृक्फलावच्छिन्नव्यापारत्वं यद्वस्तोर्नैवापि कैश्चि-
यते तद्वस्तोस्त्वादुभेय फलमित्यर्थः । तत्र पर्येतिक्लृप्तिः, एवमेतिमाया,
गमैः संयोगः, इत्यादि स्त्रीणातीत्यादेरित्यप्यस्त्वानि, एवमित्यप्रभृतीनां पर्या-
यतावाच्यस्य तावन्नापि संयोगे व्यापारोन्तमारेण शक्यतायां गौरवादिति
भाषः । अतदुक्तान्तमारे गौरवादेव देवाभ्यवापतेश्वर-व्यापारमात्रं घेति,
आहवापार्थ इत्यनुपपत्ते, व्यापारत्वं धर्मात्तम् । जनेवं गौरवं धर्मत्व-
स्वात्मद्वैतमित्येव प्रकृतित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया गुरुत्वात् । न च
व्यापारत्वं प्रकृतित्वमरेति वाच्यम् । पर्येतेत्यादौ विपर्ययवृत्तिसाप्यत्व-
स्थानन्वयप्रसङ्गादिति चेत्, न, पर्येतीत्यत्र पर्येतिद्विजितनशक्तिपात्रस्थानन्त-
पदार्थपठित्वात् शक्यतावच्छेदकत्ववत्त्वनामपेक्षया पर्येतिद्विजितित्वस्य तिथौ
धर्मत्वरूपव्यापारत्वस्यावच्छेदधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्ववत्त्वनाया एव लक्ष्य-
त्वात् । न च तिर्वादीनां लघुत्वं प्रकृतित्वमपेक्षया धर्मत्वरूपव्यापारत्व-
स्वोपाधिरूपस्य शक्यतावच्छेदकत्ववत्त्वनामपेक्षया घातुना क्रियतां तत्तत्फल-
जनकतयापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्ववत्त्वनामपेक्षया साधिति वाच्यम् ।
तिर्वादीनामपेक्षया घातुना स्वस्वत्वापात्रादिति भावः । जन्मजनकभाव इति,
फलव्यापारोर्ग्रन्थजनकभावस्योः संसर्गमर्थादया लभ्य इत्यर्थः । पर्येति

भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः । न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति । नापि घट-भूतलयोर्मिथः संयोग इति-वत् मिथो गमनमित्यादि ।

प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफल-शालित्वं च कर्मत्वं, फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादीनां, व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिनाऽभिधीयते । एवं च तण्डुलं

चैत्र इत्यादी आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य स्वजनकद्वयाभयत्वसंबन्धेनैव चैत्रादाद्यन्वय इति भावः । वसंतमानखादीत्यादि पदादतीतत्वमविच्छेदयोरुपग्रहः । इष्टसाधनत्वादिकमित्यादिपदात् इतिसाप्यत्व मत्ववदनिष्ठा-मत्वमि-भत्वात्परिग्रहः । तत्रैवेति आख्यातार्थव्यापार एतेत्यर्थः । जानाति ज्ञानीपारित्यादाविव धात्वर्थ एव तदुभये फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वेऽपि पक्षतीति प्रयोगो न स्यात्, स्याच्च पक्षतीत्यादिप्रयोगः । न स्याच्च कार्शी गच्छं दित्यादी कार्शीसंयोगजनकक्रियाया इष्टसाधनत्वादिना इति भावः ।

भाषाविहितधनारेर्निरर्थकत्वेन वक्ष्यमाणदूषणापत्तित्त आह-भाषेति । भविष्यत्वस्य धनार्थव्यापार एतान्वयात् तस्य च तदानीं वापान् तत्प्रयोग इति भावः । विद्यत इतीति, न प्रयोग इत्यनुपपद्यते । मिथ इति । गम-धात्वर्थस्य संबोधात्मकफलस्य द्विष्टत्वेऽपि तदर्थस्य सत्तण्डुलव्यापारस्य एवमु-रूपस्यात्रिभवादि इति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् महीरुदविहगयोर्मिथस्तथाग इत्यादेः परिग्रहः ।

ननु धान्वर्थत्वे धान्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत आः-प्रत्ययेति । तत्तद्वातुमभिध्यादतप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्य-धात्वर्थफलशालित्वं तत्तद्वातुकर्मत्वमित्यर्थः । अत्र तत्तद्वात्वर्थफलशालित्व-मात्रोक्तौ चैत्रो वार्धं गच्छतीत्यादी ग्रामस्येव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः । ग्राम्य-स्य फलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वात् । अतो जन्मान्त फलविशेषणम् । व्यापारजन्यत्वमात्रोक्त्यापि तद्रूप्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रसमवेतक्रिया-जन्यतया तदोपताद्वरूपम् । अतः परसमवेतत्वं व्यापारविशेषणम् । चैत्रसम-वेतक्रिया च न चैत्रान्दसमवेता तद्रूप्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्यापि चैत्राद्यो-पमात्रवयः तत्प्रत्ययवातरोपनादुद्वेष्ट्यमत-

वस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि व्यापार
एवार्थः । कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधि-
करणत्व, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापारा-
श्रयः, कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् । जानाती-
त्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्तव्या ।

चैत्रेण पच्यते पक्व इत्यादौ सुवर्थ एव व्यापारे
वर्तमानत्वाद्यन्वयः । पचमानः पक्वानित्यादौ पुन
रनायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः ।

यदित्यर्थावतिरिक्ताख्यातावर्थस्य चात्यर्थविशेष्यत्वमेवति श्चुत्पत्तिभङ्गो नोचित
इत्याशयेनाह—वस्तुतस्त्विति । आख्यातस्यैव कर्तृविहितात्वात्तस्येव ।
तृतीयाया अपीति । कर्मविहिताख्यानस्यैव कर्मशब्दरूपरोत्तरतृतीयाया अपी
त्यर्थः । अधिकरणत्वमिति । यत्पर्यन्तापार्थवोभेदेना-न्यवबोधसमवायित्वादि
भावः । एतच्च पूर्वकल्पसाधारण, परंतु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः । अत्राधिक
रणत्वमात्रम् । कर्मकृत इति । एतद्व्यवसायि पूर्वकल्पसाधारणम् । व्यापारा
श्रयव्यापारवान् । अन्यत्रापि आश्रयस्ये व्यापारे च क्वचि स्वीक्रियता किं
विक्रियतास्वीकारेणैवत आह कर्मकर्तृमिति । कर्मकर्तृत्वा कृतधत्वाभेदा
न्वयवाचादित्यर्थः । जानातीत्यादौ पठव्यापारयोरेवप्रतीतेराह—जानाती-
त्यादि । पूर्वोक्तयेति । धातोर्ज्ञानादिकं प्रत्ययस्य यथायथमाश्रयस्य विषय
त्वादित्यत्र इति भावः । एव नद्वयतीत्यादाविति प्रतिषेधित्वादिकमर्थो
बोधः । ननु चैत्रेण पच्यते इत्यादौ यदि तृतीयाया एव व्यापारोऽर्थः, न तु
धात्वाख्यातस्यै, तदा व्यापारे वर्तमानत्वात्तस्यै न स्थानम् । जानातीत्यादौ
धात्वर्थे पचनीत्यस्यै स्थाने एव वर्तमानत्वात्तत्तुभावकस्य लडादेयुत्पत्तत्वात्
धात्वर्थकस्य एव तद वशात्पुनरागमेऽपि कठस्य वर्तमानत्वस्यैव तया प्रयोगात्
नेह त आह—चैत्रेणेति । तथा च फलत्वलादेवमपि क्वचिदुत्पत्तिरिति भावः ।
पुनरुत्पत्तेऽपि चैत्रेण पच्यते इत्यत्र इदं स्वीकार्यम्, तत्र तृतीयाया एव
व्यापारोऽर्थः इत्यत्राश्रयमात्रम् । अन्यथा कुनो व्यापाराश्रयार्थकस्यै कर्मणा
सहान्वयप्रसङ्गादिति शोचन्याय पक्व इत्युक्तम् । एतच्चाप्यतत्तत्तृतीयायात्
पच्यतेपिक्वाहते पच्यते तण्डुल, तण्डुल पक्व इत्यादौ वर्तमानत्वादेरन्वय
प्रसङ्गात् । न च वर्तमान-रादिकमनवितमेवेति वाच्यम् । तथा सति यद्यप

व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वम् । संयोग इत्यादौ
धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्षजादेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वमिति
मण्डनमनानुपायिनः ।

तत्र, पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभ-
वप्रसङ्गात् । कलानुकूलादृष्टवत्पि पचतीत्यादेर्विभा-
गाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादिमिति निश्चलादावपि विहगे
त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ॥ १६ ॥

संयोग इत्यादौ च्चादिना व्यापारमिधावात् सार्धत्वत् तस्य दुर्वात्मेवान्
आह-संयोगेति ! प्रयोगसाधुतामात्रमिति, चातुना संयोगबोधने आकाङ्क्षा-
सपादनमात्रमित्यर्थः ।

यत्नाननुभवेति-यत्नत्वविधिसामान्यत्वर्थः । यत्नत्वं प्रकृतित्वम् ।
व्यापारत्वमथैतन्मते आद्यातक्षपपतावच्छेदकत्वादिति भावः । न चाद्यपातस्य
यत्नच्छण्डणवैव तथाऽनुभवे भविष्यतीत्यत आह-फलमिति । पचतीत्यादेरिति ।
प्रयोगस्य प्रसङ्गादित्येवमेतन्नयम् । न चसाधारणाङ्गुलरस्य ससर्गत्वात्त्राय
दोष इत्यत आह-त्रिभानेति । न च तत्राद्यपातस्याभयसामेयार्थे इति
वाच्यम्, विभागपचत्येव तन्मते धात्वर्थनया नराभयत्वस्यापि तत्र
संवात् । कलावच्छिन्नाव्यापारस्य पार्श्वार्थे तु विभागानुकूलस्य दस्यैव तत्रधा-
त्वर्थतया तदाभयत्वस्याद्यपातार्थस्य लक्षणत्वाच्च तत्प्रसङ्गः । न चाद्यपातस्य
स्पन्दत्वादिरूपेणैव व्यापारे षक्तिरिति वाच्यम्, चातोर्नातापत्वस्यावश्यक-
तया आद्यातस्य तत्राद्यपातार्था गौरवादिति भावः । पचत्स्यात्तत्र, क्रियायां
यादृशविभागानुकूलत्वे तस्यैव तन्मते धात्वर्थस्याद्यपातार्थ-व्यापारे ससर्ग-
त्वात् । न च तथापि चैव पचतीत्यादौ आकृत्यानामर्थत्वत्वप्रकारत्वोपस्य
स्वारसिकत्वेन प्रामाणिकत्वमवनिद्धस्याप्युक्तमङ्गु इति वाच्यम्, भदन्-
तेऽपि प्रकृतित्वस्य आद्यपातत्रकपतावच्छेदकत्वात् । अचेतने अष्टि पचता
त्यादौ च व्यापारे लक्षणा । स च व्यापारः स्यामादित्वेन । न चैव पचतेत्यादौ
विश्वर्थेतिहास्यत्वस्वानुवपत्तिः । इति वृत्तिसाम्यत्वाभावात् । विश्वर्थ-
वृत्तिसाम्यत्वस्य चनन्वयारोहान्वयित्वनियमेन धात्वर्थकडे तत्रापस्यास्य
वादिनि दाच्यम्, स च पातो नकाङ्गुलव्यापारे लक्षणात्तया धात्वर्थ एव
विश्वर्थवृत्तिसाम्य-वेदनाधनत्वादीनाम-वरसमवात् । अस्तुतलु पचतीत्यादौ

घाततः फलानुवृत्तस्फन्दरवादिप्रकारबोधस्य स्वारसिकत्वेन ग्रामाधिकारभङ्ग-
सिद्धत्वापत्तापसङ्ग इत्येव तन्मते दोषो बोध्यः ॥ १६ ॥

(राम०) मण्डनमते दूषयितुमुत्थापयति-घातोर्त्य इति । फलवाच्यप्र-
व्यापारबोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गन्पादिघातोः फलभयं इत्यर्थः । उच्य-
मादाह-व्यापारमात्रमिति । आख्यातस्वार्थं इत्यन्वयः । मात्रपदेनाऽऽहूतत्व-
व्यवच्छेदः । नन्वेवं पचतीत्यादौ व्यापारे कथं घातार्थफलानुवृत्तत्वस्य लाभ
इत्यत आह-आख्यातस्येति । अन्येति । घातार्थफलवातायं व्यापारयो-
र्जन्यजनकभाव इत्यर्थः । लडादीति । चैत्रः पचतीत्यादौ लडार्थो वर्तमान-
मात्रं चैत्रः पचतेत्यादौ लिङ्गार्थं इहसाधनस्वयन्वेतीत्यत्रान्वितम् । एकपदेति ।
पुकेनाख्यातपदेन व्यापारवर्तमानस्वापोषोयनादिति भावः । तत्रैव आख्या-
तार्थव्यापार एव ।

भाष्यप्रत्ययस्येति । पाक इत्यादित्यले भावविहितस्य प्रभावेरित्यर्थः ।
व्यापारीर्त्यर्थः, अदुहृत्तरुं संसर्गं इति भावः । नन्वेतन्मतेऽपि घनो व्यापार-
बोधकत्वे माताभाव इत्यत आह-तेनेति । व्यापारस्य घन्यत्वाभावे पाको
भविष्यतीत्यादौ घातार्थफल एव भविष्यत्वादेरन्वयो वक्तव्यः, तथा च विद्धि-
तिरूपफलानुवृत्तव्यापारस्य वर्तमानत्वेऽपि विष्णुस्युत्पादवृत्तायां पाको भवि-
ष्यतीति प्रयोगो यस्तुगतस्य न भवति स ह्यादित्यर्थः । व्यापारस्य घन्यं
स्वाभावे दूषणान्तरमाह-न चेति । व्यापारविगमे व्यापारीभूत्वशाक्त्यदि-
शेदोपादिनाचे । फलत्वे विकृतिसिद्धफलत्वे । इतीत्यस्य गतेरप्येनाद्यपः ।
जनदोर्ज्ञेयोरिष्टापत्तावपि न प्रतीकार इत्यभिप्रेत्याह-नापीति । गमन-
मित्यत्र भावदुष्टो व्यापारार्थकत्वाभावे गमनमित्यस्य संयोग इत्येवार्थः ।
तथा च घटभूतलघोर्मिथो गमनमित्यस्य योग्यतापत्तिः । व्यापारस्य सुखंते
च स्पन्दरूप एव संयोगानुवृत्तव्यापारो गमनमित्यस्यायो भविष्यति स च
गोमयटतिरिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु फलमात्रस्य घातार्थत्वे घातार्थतावच्छेदकफलतादित्त्वं कर्मलक्षणं
न संभवति असंभवात् । अग्न्यन कर्मत्वं दुर्बलमिति कथमेतदित्यत आह-
त्ययेति । प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तन्मन्वं यत्कलं तच्छ-
द्विरमेव कर्मत्वमित्यर्थः । परत्वं स्वमित्यस्य । एतदं च यत्र ग्रामादौ
कर्मत्वं प्राप्तं तत्परम् । इत्थं च प्रत्ययोपनीतपरत्वाद्वादे गमिधात्वर्थकर्म-
त्वस्य स्वमित्यस्य । स्वमित्यस्येतादृशमकृतव्यापारप्रत्ययार्थशास्त्रि-
त्वस्य स्वमित्यस्य तत्त्वादिनि प्रत्ययोपनीतेति । तदाहृत्तरप्रत्ययमतिपाये-

स्वयं । गच्छतीत्यादी चादृष्टादिश्चादृष्टात्तुल्यविशेषणसमंत्वात् स्पन्दम्भै
 योष इति न तत्रादृष्टस्य प्रतिपाद्यतेति भावः । परसमवेतत्वात्प्रदानेऽपि स
 एव दोषः स्यादिति तदुपादानम् । वर्तमानादेस्तत्क्रियादिस्फुटलोपाधि-
 रूपप्रत्ययोपनीतपरसमवेतवापारतया तद्व्यवसायत्वर्थभयोंगादिगालित्वमाशय
 म एव दोष इति व्यापारिति । व्यापारप्रदोपादानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोप-
 नीतत्वलाभादोक्तदोषः । चात्त्वर्थपदानुपादाने च पूर्वदेशादौ गत्यादिकर्मत्वा-
 पत्तिः । प्रत्ययोपनीतपरसमवेतस्वरूपव्यापारजन्यविभागादिगालित्वादि
 तदुपादानम् । विभागादेश्च न गत्यापर्यत्वमिति नानिप्रसङ्ग । एवं चेति
 द्वितीयादेश्चाप्येवमर्थे चेत्यर्थः । फलप्रतिशेवेति । विकृतादित्यर्थः । नन्वेवं
 कर्तृकर्मप्रत्ययस्थे तुल्यव्यवसायवैरोपापुनगमे वैपरीत्येन कर्तृकर्मव्यवहारापत्ति
 रित्यत्र आह-फलेति । तथा च पातवर्धविशेषणकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यक-
 बोधनकप्रत्ययवध कर्तृप्रत्यय, चान्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषणकबोध-
 जनकप्रत्ययवध कर्मप्रत्यय इति न वैपरित्यमिति भावः ।

आन्वयान्वयव्यापारस्य चान्वर्थविशेष्यतयाऽन्वयस्य पक्षतीत्यादिरस्ये स्पृष्ट
 कर्त्रेण पक्ष्येण इत्यादी व्यापारविशेषणरूपत्वात्त्वर्थविशेष्यव्यापारव्यवसायो न संभ-
 वति, उक्तवृत्तपत्तिविरोधादित्यत्र आह-यस्तुनस्तिविति । तथा च कर्मप्रत्यय-
 स्थे आन्वयान्वयव्यापारो न मानते किन्तु तृतीयापर्यव्यापार एवेति मोक्षव्यु-
 त्पत्तिमङ्ग इति भावः । नतु कर्मप्रत्ययस्थे फलस्य चात्त्वर्थस्य कथं नामार्थ
 तदुत्पादादौ भेदेन साक्षादन्वयो व्युत्पत्तिविरोधादित्यत्र आह-नामानाधिकर-
 षयेति । तुल्यव्यवसायवैरोपापुनगमेदन्वयव्यवसायव्यवसायव्यवसायव्यवसाय-
 विशिष्यं ।

स्वराकाङ्क्षाद्योग्यतादिगम्यम् । ननु मृगोऽस्तीत्यादौ सामान्यदक्षिणपक्षविशेषवान-
 कान्त्युपपदाद् पशुर्दक्षिण इत्याकारकशब्दबोधोन्नाय एकरूपोपात्तयोर्विशेष्य-
 विशेषणभावेनान्वयः प्रैतिह इति कथमेकरूपोपात्तयोर्भाषाश्रययोर्विशेषण-
 विशेष्यभावेनान्वयो भविष्यतीत्याद्युक्त्यामपाकर्तुमाह—एतकारस्येवेति । पाप
 एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोस्तन्वच्छेदबोधाय यथाऽन्ययोगे
 स्यच्छेदे च लण्डनकिरेकपदोपात्तबोध्य विशेष्यविशेष्यभावेनान्वयो व्युत्पन्न-
 स्वया शानतादिरत्येऽपि वक्ष्यमित्यर्थः । ननु पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ
 लण्डनकिरेकपदेऽप्येकदेशे अन्यत्वे पार्थादेरन्वयो बाध्यताया च तत्र ताप-
 नाद्व्यवयोगधरोममत्वारच्छिन्नप्रतियोगिताक-भ्यच्छेदस्यान्ययोगव्यच्छेदस्य
 अन्वययोगप्रतियोगिकत्ववच्छेदस्येति । समयाभावविच्छिन्नाभावतापारणत्या-
 न्ययोगव्यच्छेदस्येति । अतिप्रसक्तत्वाद् पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ
 पार्थान्ययोगधरोममत्वारच्छिन्नप्रतियोगिताक-भ्यच्छेदस्यान्ययोगव्यच्छेदस्य
 द्रव्यत्वादावपि तत्त्वाद् । तथा च पार्थ एव इत्यपरमित्यादेरपि प्रसक्त इति
 भावः । शानत्यामसिद्धिरिति । अन्ययोगस्य केवलान्वयित्वात् तत्रावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्ववच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वन्वयसमवेतत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्ववच्छेदे एवकारस्य कतिर्वाच्यता । स चासमवेताभावादावेव प्रसिद्ध
 इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह—पापित्तत्पमिति । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ
 धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यच्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थः ।
 तथा च पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽन्यः स्वादिति भावः । इदं च
 गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते, अन्यथाऽन्यसमवेतत्वाभावस्य कापदेन
 समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनाप्रसिद्धेरपरिहारादिति ज्ञेयम् । नन्वन्व-
 यसमवेतत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताकरवदेव एवकारकपतावच्छे-
 दकम् । तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यच्छेदेऽपि निष्ठति ।
 पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यच्छेदस्यावधिं त्विति न्यायेन
 तादृशप्रतियोगिताकत्वव्यच्छेदत्वाद् गौरयेण पार्थान्येवविषयनादिरप्य आह—पार्थ
 एवेतत्वादाविति । पार्थपरं सत्त्वन्तं धनुर्धरत्वमिति विशेष्यत्वम् । अन्यथा
 पदस्य प्रथमान्तत्वे, तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासद्व्युत्पापत्तेः । तस्य पार्था-
 न्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यच्छेदस्य । ततः अन्यसमवेतत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यच्छेदस्य । यद्यप्यधिक्यमिति न्यायेन सोऽपि शक्य
 एव तथाऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यच्छेदस्य शक्य-
 तावच्छेदकत्वे विच्छिन्नाभावोपमाभावमादापातिभक्तैरन्यसमवेतत्वस्यपार्था-

१ प्रतियुद्ध इति पाठः ।

प्रतियोगितावच्छेदकताकेति सत्स्य सत्रायं दोष इति मामकी सप्रमहष्टिः ।
 स्वेति । पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्ति-
 कल्पने चेत्पथः । अत्रतुगमात्र पार्थवृष्टिच्यविधेदेन नानात्वात् । शक्यपानन्य
 वृष्टिभ्यामेव गन्ध इत्यादौ वृष्टिभ्यन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
 च्छेदस्य शक्यत्वेन शक्यपान-त्यमिति भाव । नन्वन्यसमवेतत्वात् स्यवच्छेदे
 च स्रष्टव्यकतावपि कथं पार्थ एतेत्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तावच्छेदस्य दोषस्तेन रूपेण शक्येत्कल्पनादित्यत आह-नील इत्यादि ।
 नीलघटस्यावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतीतिरर्थेत्यर्थः । अन्वयितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगितावच्छेदस्य व्युत्पत्तिबलभ्यत्वेन पार्थान्यसमवेतत्वरूपान्वयिताव-
 च्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-व्यवच्छेदे प्रतीयत इति भाव । नन्वेकपरो-
 पात्तयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयस्यापङ्गीकारे अगत्या शक्यपानन्ये स्वीकार्य-
 मित्यत आह-समानं चेदमिति । कृती आप्यातार्थकृती, वाळिति, वर्तमान-
 स्वादीत्यर्थः । तथा च नैशयिकमते एकपरोपात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वय,
 यथा पचतीत्यादौ तथा पचमान इत्यादौ मण्डनस्यापीति भाव । ननु चैरेण
 तण्डुलः पच्यत इत्यादिवत् महीरुहेण विहगः संवृज्यत इत्याशयपि महीरुह-
 ष्टित्त्यापारजस्यपात्रार्थसंयोगशास्त्रिसमर्थो वाच्यः । तथा च निबद्धे विह-
 गादिकर्मजस्यसंयोगशास्त्रिनि महीरुहो महीरुहेण विहग संवृज्यते इति
 प्रयोगो योग्य इत्यादित्यत आह-धात्वर्थेति । ईदृशावयवहारानुपपन्न
 आह-संयोगेति । महीरुहृत्तिसंयोगात्तयो विहग इत्याकारिकाया एव प्रती-
 तेऽप्यर्थः । सकर्मकत्वं संयुक्तधात्वादीना सकर्मकत्वमर्थेत्यर्थः । नन्वेवं पाक
 इत्यादिवत् संयोग इत्यादावपि संयोगात्तण्डुलस्यापारः कृत्वं । तथा च निबद्धे
 महीरुहादावत्र संयोग इति प्रयोगो न स्यादित्यत आह-संयोग इत्यादा-
 विति । तथाच संयोग इत्यादौ कृत्वं न व्यापारत्वाचरुतेति नोक्तदोष इति
 भावः । ननु पचतीत्यादौ वाक्यवचनवर्तमानस्य न शास्त्रबोधोऽपि
 कदाचिदाहमानिकादिरूप एवेत्यत आह-पचतीत्यादेरिति । प्रयोगस्य
 प्रसङ्गादित्यभिप्रेतान्वयः । नन्वदृष्ट्यावृत्तमण्डुलत्वमाह्वयार्थव्यापारे भासते
 तथैवाश्यादिसंज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादिति नोक्तदोष इत्यत आह-विभा-
 नेति । त्यजतीत्यादेरिति । अत्र पात्रार्थो विभागः तदनुकूल्य पूर्वदेशसंयोगः
 नासंयुक्तस्य विभाग इति युक्तेरिति भावः ।

मण्डनमत्तं सम्यह त्यजतीत्यादौ पात्रार्थविभागादिति तस्य सन्दृष्टते-
 रनुहृत्स्यैवगलपातार्थव्यापारगतरेण नानाशुपगमात् कथमन्वयः कथानु-

कृत्व्यापारस्य घात्वर्षत्वमतेऽपि पञ्चतीत्यादीं विकल्पयन्तुकृत्व्यापारस्तेनादृष्टा-
सीनां न प्रतीतिरित्यस्मद्गुरुवरणसरोरुद्वन्द्वम् ॥ १६ ॥

(रघु०) मण्डनमत दूषयितुं तन्मते दर्शयति—घातोर्षः फलमिति ।
तथा च फलानुकृत्व्यापारे घातोः शक्तिवादिनोऽपि फले शक्तिरूपनस्याव-
श्यकतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः । नन्वेव गच्छतीत्यादी संयोग-
रूपफलानुकृत्व्यापारवोपस्यानुभवसिद्धस्य कथं निर्वाह इत्यत्र आह—अनु-
कृत्व्यापार इति । यदायैकदेशे अन्वयानङ्गीकारे त्वाह—व्यापारमात्रं वेति ।
ननु केवलव्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादी घात्वर्षसंयोगाख्यातार्थव्यापा-
रयोः कथं जन्यजनकभावस्तत्राह—जन्यजनकभाव इत्यादि । नन्वेव सति
सर्वत्र फलस्य घात्वर्षत्वे गच्छति यत्रैतेत्यादी संयोगस्वर्गादिरूपफले वर्तमान-
त्वेऽवसाधनत्वादेरभावात्तदन्वयानुपपत्तिरित्यत्र आह—उदादीत्यादि । उदा-
हरणं वर्तमानत्वादिकं, सिद्धार्थं इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः । वर्तमानत्वादी-
त्यादिना मविध्यत्वादिपरिग्रहः । इष्टसाधनत्वादीत्यादिना कृतिषाम्पत्त्यपरि-
ग्रहः । एकपदवोपपत्त्येति । एकपदजन्योपपत्तिविषयत्वेनेत्यर्थः । तत्रै-
वेति । व्यापार एवेत्यर्थः । तथाचाख्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयाङ्गी-
कारे भावत्वर्षं वर्तमानत्वादेरवहित्यन्तराकल्पने लक्षणमिति भावः ।

ननु फलस्य घात्वर्षत्वे औदनादिरूपपारुषकानुत्पत्तिदशायां तदनुकृ-
त्वादिदिरूपव्यापारसत्त्वे पाको मविध्यतीति प्रयोगापत्तिः । तत्र निरर्थकपक्षम-
नित्याहृतपक्षघात्वर्षे औदनादिरूपे फले वर्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वरूप-
मविध्यत्वस्य सत्त्वादत् आह—भावप्रत्ययस्य घनादेरिति, भावविहितस्य
घनादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनुकृत्व्यापार एवेति । तथा च तत्र
भावविहितघनर्षतादृशव्यापारस्य सिद्धतया तत्र प्रवर्तमानप्रागभावाप्रति-
योगित्वरूपमविध्यत्वस्य भावित्वेन तथा प्रयोगापत्यसम्भवादिति भावः ।
तेनेति । मानविहितपक्षप्रत्ययस्यानुकृत्व्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः । फलानु-
साददशापत्तिमिति । औदनादिरूपफलानुपाददशापत्तिमित्यर्थः । तादृशफलो-
त्पाददशायां तु तत्र वर्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपमविध्यत्वस्यौदनादिरूप-
फलेऽभावेन तथाप्रयोगासंभवापत्तेरिति । प्रयोगानुकृत्व्यापारार्थकत्वे
शुक्त्यन्तरमाह—नवेति । व्यापारविगमे, पाकादिरूपव्यापारविगमे इत्यर्थः ।
पाको विद्यत इति । अत्र तदा घात्वर्षे औदनादिरूपफले वर्तमानकालस-
न्धित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्त्वेन तथा प्रयोगापत्तिसम्भवादिति भावः । भाव-

विहितघनादीत्यजादिषुप्राप्त्युत्प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे युक्तिमाह—नापी-
त्यादि । अत्र भावविहितस्युत्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य गम-
धात्वर्थे तस्य च घटभूतलोभयवृत्तितया घटभूतल्योर्मिधोगमनमिति प्रयोगा-
पत्तिर्दुर्वारैवेति तस्य व्यापारार्थकत्वभावस्यकमिति भावः ।

मन्वेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् । कलस्यैतन्मते
धात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकत्वामावेन तथा लक्षणस्यासंभवदुक्तित्वात् । नापि
परमात्रसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत् । स्वात्मानं प्रयाति विहग
इति प्रयोगापत्तेः । विहगस्य स्वस्मात्परो यः स्वावयवस्तत्समवेतो यः स्वात्मक-
व्यापारः तज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आह—प्रत्ययोपनी-
तेति । प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तत्रान्यं यद्भात्वर्थफलं तच्छालित्व-
मेतन्मते कर्मत्वमित्यर्थः । तथाविधस्वात्मकव्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन
न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रत्ययप्रसङ्गः । न चान्न व्यापारस्य व्यर्थमिति
वाच्यम्, व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्वप्राप्तये तस्योपादानात् । अन्यथा कर्त-
मानत्वादिः प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतकालोपाधिस्तत्रान्यधात्वर्थफलशालित्वेन
स्वात्मनोऽपि कर्मत्वसमवे न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रत्ययापत्तिः ।
न च त्रयापि धात्वर्थेति व्यर्थं गच्छतीत्यादी पूर्वादेशस्यापि कर्मत्वापत्तिः,
तथापि प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यफलं विभागस्तच्छालित्वात्
तदुपादाने च न तयापत्तिः । तस्य धात्वर्थत्वाभावात् । अत्र परसमवेतत्वं कर्म-
प्रत्ययार्थं । तस्य च कर्त्ताख्यातरथले आख्यातार्थव्यापारे कर्त्ताख्यातरथले च
निष्कृष्टमते तृतीयाव्यवहार एवान्वय इति । परत्वं तु धात्वर्थे आधे-
यतासप-धेन मदन्वेति तदपेक्षया धात्वर्थेऽधिकरणतासंबन्धेन यत्रान्वेति
तदपेक्षया च बोध्यम् । इत्थं च ग्रामं गच्छतीत्यादी ग्रामवृत्ति-
संयोगजन्यग्राममिच्छसमवेतव्यापारवाक्यैः । चैत्रेण ग्रामो गम्यते इत्यत्र चैत्र-
वृत्तिग्राममिच्छसमवेतव्यापारजन्यसंयोगशाली ग्राम इति बोधः । ननु कर्त्ता-
ख्यातकर्त्ताख्यातयोर्व्यापारत्वरूपकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वे कथमेकत्र कर्त्तृप्रत्यय-
व्यवहारोऽत आह—फलव्यापारयोरिति । तथा च फलस्य विशेषणत्वे
व्यापारस्य विशेषणत्वे कर्त्तृप्रत्यय इति व्यवहारः । एवं फलस्य विशेषणत्वे
व्यापारस्य विशेषणत्वे च कर्मप्रत्ययव्यवहार इति भावः ।

ननु कर्त्ताख्यातरथले धात्वर्थफलस्य साक्षाजामार्थेऽन्वयबोधाङ्गीकारे नामार्थ-
धात्वर्थयोः साक्षान्नेदान्वयबोधो नाङ्गीक्रियते इति द्युत्पत्तिमङ्ग इत्यत आह—

१ चैत्र इति वाक्य-इति पाठः ।

यस्तुतस्त्विति । अधिहरणत्वमित्यादिप्रथमान्तद्वयस्य पूर्वोक्त-अर्थ इत्येता-
 न्वयः । ननु कर्माख्यातवत्कर्मकृतोऽत्याग्रयत्वबोधकत्वे तस्य नामार्थेऽन्य-
 बोधाप्रसङ्गः, नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्यावहोमरुदित्यत आह-कर्मकृत इति ।
 आश्रय इति । पन्थयेत्यादिः । कर्तृकृतो यत्नाश्रयबोधकत्वे एकाकारबोध-
 जनकत्वरक्षणमाख्यातस्यापि यत्नत्वविशिष्टभक्तत्वातिरत आह-कर्तृकृत
 इति । कर्तृकर्मत्वादि । उपदर्शितोभयस्थले कर्तृकर्मण्यो मह कृतप्रत्ययार्था-
 भेदान्वयबोधस्यानुभवविरोधादित्यर्थः । आनावीत्यादिप्रयोग इति । आख्यात-
 कर्मकर्तृकृतमिति शेषः । पूर्वोक्तैव शीतिरिति । आश्रयत्वविषयकत्वे कर्माख्यात-
 कर्माख्यातबोधाश्रयविशेषौ च कर्तृकृतकर्मकृतोरर्थ इत्यर्थः । सुबयं एवेत्यादि ।
 पश्यत इत्यत्र ध्यापारदशाख्यातार्थत्वाभावात् कृते वर्तमानत्वान्वयबोधाङ्गीकारे
 व्यापारस्यदशायां फलस्यदशायां पश्यत इति प्रयोगापत्तिः । एवं
 पक्ष इत्यादाशाख्यातस्याभावेन तदर्थव्यापारेऽतीतत्वस्य बोध इति बहुमशक्यत्वेन
 धात्वर्थफलेऽतीतत्वस्यान्वयाङ्गीकारे फलस्यदशायां व्यापारनाशदशायां पक्ष-
 स्यप्युक्त इति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः । वर्तमानत्वादीत्यादिना अतीतत्या-
 दिपरिमहः । ननु पञ्चमान इत्यादौ ज्ञानचूर्णपर्यायकदेशे व्यापार एव वर्त-
 मानत्वादेरन्वयः स्वीकर्तव्यः । तथाच पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थक-
 देशेनेति ध्युलभिमन्त्र इत्यत आह-पञ्चमान इत्यादि । तथाच प्रकृतस्थले
 शाहशान्त्वत्तेः सङ्कोचः बल्यत इति भावः ।

सर्वत्र शाहशान्त्वत्तिसिद्धौ च आह-स्तां वेति । नन्वेवं गति तत्र व्यापा-
 राश्रयताबोधपरानुभवसिद्धत्वं लोच्यमन्न इत्यत्र आह-विशिष्टमिति । आश-
 र्याज्जलबन्धेन व्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः । अन्यपक्षमप्यमिति । एकपदोपरथा-
 नित्योपर्ययोः परस्परमन्वयबोधोपाङ्गीकारेणाकाङ्क्षाकार्यकारणभाषितदशाब्दबोध-
 गिण्य इत्यर्थः । तथाचैकपदोपरस्यान्वयोः परस्परमन्वयबोधे पाषाणभावेन
 तात्त्विकविशिष्टबोधो नानुभव इति भावः । नन्वेकपदोपरगाप्योपर्ययोः
 परस्परमन्वयबोधो ध्युलभिमन्त्र इत्यत्र मानामान इत्यत आह-युक्तकारस्येति ।
 तथाचैकपदोपरस्यान्वयोपर्ययोः परस्परमन्वयबोधोपानुष्ठीकारे पार्थ एव धनुर्धर
 इत्यादी पार्थन्वयबोधवच्छेदबोधोऽनुभवः । एककारणानि अन्ययोगे व्य-
 प्तेदे च प्रदेहे शक्तिद्वयस्वीकारेनोपदर्शितानुपपत्तिप्रत्ययत्वादिप्रति भावः । नन्वे-
 ककारणोपानुष्ठीकारे स्वीकृत्ये किन्तन्मन्वयबोधोपानुष्ठीकारेणैकपदोपर्ययोः
 एव । तथाचोपदर्शितान्वयबोधो नानुभव इत्यत्र आह-अन्वययोगेत्यादि ।

अन्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदमात्रस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वादिति । सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः । तथा च पार्य एव धनुर्धर इत्यादिसत्, चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगापत्तिः । चैत्रान्ययोगघटोमयव्यवच्छेदस्य चैत्रान्ययोग-प्रतियोगिकस्य धनुर्धरे विद्यमानत्वादिति भावः । नन्वन्ययोगत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकव्यवच्छेद एव एवकारशक्यः । तथा च न चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगः । पार्यरूपधनुर्धरे चैत्रान्ययोगस्य विद्यमानतया धनुर्धरत्वाव-च्छेदेन चैत्रान्ययोगत्वावच्छिन्नत्वाभावात्त्वादतस्तत्र दोषमाह—अन्ययोगत्वाव-च्छिन्नेत्यादि । अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे अन्यता दात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः । पार्य एव धनुर्धर इत्यादी अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्मशक्या-प्रसिद्धिः । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादी अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नत्वाभावरूपशक्या-प्रसिद्धिदोषो न संभवति । असमवेते तस्य प्रसिद्धिसंभवात् । अतस्तत्र दोषमाह—आधितर्त्वं चेति । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादी गन्धे अन्य-समवेत-ताभावरस्य आधितर्त्वं चेत्यर्थः । ननु तत्र गंधे अन्यसमवेतत्व-व्यवच्छेदस्य आधितर्त्वेऽपि पृथिव्यन्नसमवेतत्वाभावस्य तत्रावापसत्त्वेन बोधस-मवात् । एवं पार्य एव धनुर्धर इत्यादी अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नत्वाव-पार्यान्मतादात्म्यत्वाभावस्य प्रसिद्धिसमवेत-बोधसंभवाददोषो दूषणान्तरमाह—पार्य एवेत्यादिविति । तस्य पार्यान्मतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यव-च्छेदस्य ततोऽन्यत्वात् । एवकारशक्यतावच्छेदकवच्छिन्नान्यत्वात् । शक्य-तावच्छेदकवच्छिन्नस्यैव पदानुपस्थितिसमवेत-एवकारत्वापार्यान्मतादात्म्यव्यव-च्छेदस्य प्रसमवासंभव इति भावः । ननु स्वान्मतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकामावादी एवकारस्य शक्तिः कल्पनीया । अत्र स्वपद यत्पदसमभिव्याहृत-विभक्तिसमभिव्याहृत एवकारः श्रुतस्तत्परम् । तथा च नोपदर्शितानुपपत्ति-स्तत्रादोषमाह—स्वान्येत्यादि । स्वत्वस्थाननुगमात् । पार्यपृथिव्यादिसाधारणा-नुगतस्वत्वस्याभावात् । पार्यान्वयोगव्यवच्छेदादौ एवकारस्य नानाशक्तिकल्पने शक्यत्वानन्वयम् । तथाचानन्तरशक्तिकल्पनमिथा उपदर्शितप्रकारो नादरणीय इति भावः । नन्वेवकारस्यान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च नानाशक्तिवादिमते कर्म पार्य एव धनुर्धर इत्यादी पार्यान्मतादात्म्यव्यवच्छेदबोध इत्यत आह—उत्समादित्यादि । यथा नीले घटो नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्ने नीलस्थान्यपेन नीलपट्टत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते तथा पार्य एवेत्यादौ एवकारार्थं अन्यैक-

देशे भेदे पार्थस्यान्वयेनान्यस्य च योयेऽन्वयो न योगस्य च श्वन्तेऽन्वयेन
 पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदः प्रतीयते इति समुदितग्रन्थार्थः । ननु कर्तृकृत्य-
 व्यापाराभवेकदेशे व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयस्वीकारे मण्डनमते पदार्थः पदा-
 यनोन्वयि न ॥ पदार्थैकदेशे इति व्युत्पत्तिमङ्गोच एव दोषः । व्यापाराभय-
 योस्तस्य नानाशक्यत्वेनानन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यत आह—समानं चेति ।
 तथाचाख्यातस्य कृत्वित्वेन कृती शक्तिवादिनापि कर्तृकृत्यव्यापारेकदेशे
 कृती वर्तमानत्वादेरन्वयाभ्युपगमे उपदर्शितव्युत्पत्तिमङ्गः । कर्तृकृतः कृता-
 याभये च शक्तिद्वयस्वीकारेऽनन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गोऽन्वयमभ्युपेय इति मत-
 द्वयेऽपि समानमिति भावः । ननु आख्यातकर्तृकृत्योर्व्यापारद्वयाभययोः शक्यत्वे
 संयुज्यते संयुक्त इत्यादावपि तथैव वक्तव्यतया बुद्धवातोः सकर्मकत्वापत्तिः ।
 प्रत्ययोपनीतधात्वर्थाङ्गुलव्यापारजन्यफलशक्तिस्वरूपकर्मत्वस्य तत्र वृक्षादी
 संभवादित्यत आह—धात्वर्थत्वादि । तथा च तत्र प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे
 तथाविधव्यापारविरहिणि वृक्षे तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । नन्वदृष्टवदा-
 त्तसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र वृक्षादी सर्वदा सत्त्वेन तत्र तथाविधव्यापार-
 विरह एवाप्रसिद्ध इति संयुज्यत इत्यादी प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तगुण-
 पत्तिरतो दूषणान्तरमाह—संयोगभात्रप्रतीतेभेति । मात्रपदेन व्यापारव्यव-
 च्छेदः । तथाच तथा सति तत्र व्यापारस्यापि वीचः स्यादिति भावः ।
 न सकर्मत्वमिति । व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन प्रत्ययोपनीततादृश-
 व्यापारजन्यफलशक्तिस्वरूपकर्मत्वस्य तत्र व्याप्यमावाच्य सकर्मत्वमिति भावः ।
 ननु घञो व्यापारार्थत्वे भावे घञित्यनुशासनविरोधः । तादृशानुशासने घञः
 प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतेरत आह—संयोग इत्यादाविति । तथा च तादृशानु-
 शासनं तदर्थक्याभिप्रायकमिति न दोष इति भावः ।

तत्रेत्यादि । तत्र लक्षणया तादृशानुभवोपपादने तु व्यपवाद्यस्त्वमेवा
 स्यात्तस्यैवावच्छेदकं युक्तमिति भावः । मण्डनमते दोषान्तरमाह—कृत्विति
 तथा च 'पाकानुकूलसाधारणजन्यत्वात्मानवति व्यष्टादिरूपसाधारणव्यापार
 नति पुरुषे पचतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गो मण्डनमते दुर्घार इति भावः । नन्
 साधारणजनकताभयव्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह—विभागा
 दीति । चरुति, इष्टापत्तिः संभवतीत्यतो निष्प्रत्याशवित्युक्तम् ॥ १८ ॥

(अथ०) मण्डनमते मंदंगमाह—धात्वोर्ध्वे इति । फलं च विः
 स्वादि । फलवच्छिन्नव्यापारस्यार्थत्वे नाश्वीतविशेषणन्यायेन फलमात्रः

तन्वीचित्यादिति भावः । अनुकूलत्वस्य संगर्गत्वे लाभवमभिप्रेत्याह—व्यापार-
मात्रमिति । नन्वेवं जानातीत्यादौ घात्वर्थ एव वर्तमानत्वादेरन्वयादत्रापि
संघात्ने फलानुत्पादकाले व्यापारसत्त्वे पश्यतीति स्यात्, न तु पचतीति व्यापार-
विगमे च फलसत्त्वे पचतीति स्यात् न तु पपाचेत्यत्राह—लडादीति । यथास्ये
मान्वयः । वर्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्वमविष्यत्वयोः परिग्रहः । इष्टसाधन-
त्वादीत्यादिपदात्कृतिषाम्यत्वनलवदनिष्ठाजनकत्वपरिग्रहः । तत्रैव भाष्याता-
र्थव्यापार एव ।

घातोः फलार्थत्वे भावप्रत्ययपनादेर्निरर्थकत्वे वक्ष्यमाणदोषादाह—भाव-
प्रत्ययस्येति । अत्रानुकूलताकृत्यादिव्यावृत्त्या प्राज्ञा । तेन चैत्र इन्धनादिकं
वा पाकयदित्यादिर्न व्यवहारः । तादृशानुकूलता संगर्ग इत्येव व्यायः । ननु
व्यापारभरिभ्यत्वातीतत्ववर्तमानत्वानामेव परंपरया फलेऽन्वयो वाच्य इति न
पूर्वोक्तदोषोऽत्र आह—नापीति । मिथ इति । उचरसंयोगरूपपाल्यर्थकत्वरूप
द्विनिष्ठत्वादिति भावः ।

नन्वेव घात्वर्थताकृतेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वं व्याहृतमत आह—
प्रत्ययेति । चैत्रो घातं गच्छतीत्यादौ चैत्रभिन्ने ग्रामाद्यवपने समवेतो यो
ग्रामादिरूपो व्यापारस्त्रजन्यसयोगादिरूपफलशालिन्चैत्रस्य वारणाय प्रत्ययो-
पनीतत्वं व्यापारविशेषणम् । ग्रामादिस्तु न प्रत्ययोपनीत इति भावः । प्रत्य-
योपनीतत्वस्यैवजन्यघात्वर्थसंयोगाद्यात्मकफलशालिनि चैत्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय
परसमवेतेति । गमनात्मकश्च व्यापारो न चैत्रान्वयसमवेत इति भावः ।
चैत्रो गच्छतीत्यादौ प्रत्ययोपनीतः परसमवेत, सर्वत्रियादिरूपवर्तमानत्वादि-
स्तजन्यसयोगमागित्यम् । चैत्रो गन्तेत्यादौ प्रत्ययोपनीतव्यापारभयधैत्रोऽपि
चैत्रावयवे समवेतस्तजन्यफलशालित्व चैत्रेऽपीति पुनरतिव्याप्तेर्वारणाय व्यापा-
रेति । व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः । तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारशालिन
आत्मनो गमनादिजन्यविभागशालिनः पूर्वदेशादेश चारणाय धात्वर्थेति ।
तद्व्यत्यर्थेत्यर्थः । फलेति एरूपक्यनम् । फलादेशात्वादिलम्बत्वादाधेयत्व-
द्वितीयार्थमाह—फलेति । आदिपदार्थां कर्मकर्तृद्वयगोपयत्तयाः परिग्रहः ।
अन्वयप्रकारमाह—एवं चेति । अत्र फलविशेषो विकल्पिभिः । व्यापारः कृतिर्न तु
वद्विसंयोगान्नस्य चैत्रात्कृत्वात् । गच्छतीत्यादौ च क्रिया रथादिसाधारण्या-
दिति बोध्यम् । ननु अद्युभयवैव व्यापारोऽर्थसददा कर्तृकर्मप्रत्ययव्यवहारभेदो
३ स्यात्त आह—फलेति । तथा च फलविशेषणकृत्यार्थव्यापारविशेष्यकवोच-

जनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं स्वार्थव्यापारविशेषणककलविशेष्यकबोधजनक-
प्रत्ययत्वं च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । कर्तृकर्मणोर्मुख्य-
विशेष्यतानिबन्धनोऽपि व्यवहारभेदो बोध्यः ।

संख्याकालादिभेदविशिष्ट—धातृत्तरप्रत्ययबन्धोपस्थितेर्धात्वर्थविशेषणकबोधे
तन्त्रत्वात्, धात्वर्थस्य कलस्य भेदेन प्रातिपदिकार्थेऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वत्वाद्—
वस्तुतस्त्विति । इत्थं च चैत्रेण पच्यते तद्भुज इत्यत्र चैवस्तृतीयार्थे व्यापारे,
व्यापारः कले, कलशधिकरणत्वे, अधिकरणत्वं च तण्डुले प्रकार इति
बोध्यम् । फलाभय इति । तथा च चैत्रेण मामो गत इत्यत्र तृतीयार्थो
व्यापारः, स च धात्वर्थे फले, फलं चाभवे, आभयश्चामेदेन मामा-
दावन्वेतीति भावः । व्यापाराभय इति । चैत्रो ग्रामं गत इत्यादाविति
भावः । सामानाधिकरण्यानुरोधात् भवेदान्वयानुरोधात् । नन्वेवं जानाती-
त्यादौ फलव्यापारयोःप्रतीतिः का गतिरत आह—जानात्यादाविति । तत्र
धातोरुनादिकं, प्रत्ययस्यभ्रवविषयत्वादिकं वर्तमानत्वादिकं चार्थः । कर्त-
मानत्वादेश्च धात्वर्थ एवान्वय इति भावः । पूर्वं समानरदोषात्त्वप्रत्या-
सत्त्वा व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वय इत्युक्तम् ।

व्यापारस्य कर्माण्यन्तरकले तृतीयार्थत्वे च क्रम उदन्वय इत्यत आह—
सुवर्षे इति । तृतीया कर्तृविहितपशयोः व्यापारणत्वात् सुवर्षत्वेनाभिहितम् ।
वर्तमानत्वादीत्यादिवदादतीतल—मविष्यत्कयोर्लिङादाविद्यसाधनत्वादेश्च परि-
ग्रहः । फलार्थरुधात्तरप्रत्ययार्थनिवर्तमानत्वाद्यन्वयबोधे प्रत्ययबन्धव्यापारोप-
स्थितेरेव तन्त्रमिति भावः । ननु पचमान इत्यादौ कर्तृकृदर्थकदेशे व्यापारे
कर्म वर्तमानलाङ्गनय इत्यत आह—पचमान इति । वर्तमानत्वातीत-
त्वभेदेनोदाहरणद्वयम् ।

इतां वेति । तथा च शास्त्रस्य नैकदेशत्वमिति भावः । नन्वेकपदा-
र्थयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्कर्म व्यापारान्विताश्रयस्वरुपविशिष्टलाभ इत्य-
त्वाद्—एवकारस्यैवेति । तथा च तत्रेवात्रापि तथान्वयो नाव्युत्पन्न इति
भावः । ननु तत्रान्ययोग्यवच्छेदो विशिष्ट एवार्थोऽस्तिरित्यत आह—अन्य-
योगप्रतियोगिकेति । जतिप्रसक्तत्वादिति । तथा च यत्त्वादिनिष्ठस्य श्रुति-
व्यन्यसमवेतावस्य द्रव्यत्वेऽथभावसत्त्वात्श्रुतिव्याभेव द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोग-
प्रसङ्ग इति भावः । शक्या प्रसिद्धिर्पिति । पार्थ एव घनुर्धर इत्यादावन्व-
यादात्मत्वाद्यवच्छिन्नस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नव्यवच्छेदोऽप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

न च पृथि यामेव गन्ध इत्यादावन्यसमवेतत्वत्वच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्ध इति वाच्यम् । समवेतत्वत्वापेक्षयाऽन्यसमवेतत्वत्वस्य गुरुत्वेन तत्रापि तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धितादवस्थ्यात् । यदि च गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकस्तदात्राप्रसिद्धेरभावात्सर्वसाधारण दोषमाह—घातितत्त्वं चेति । अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावः सामान्यादौ प्रसिद्धोऽपि गन्धादौ नाघतः पृथिन्ना भयि क्लृप्तपेक्षयान्यरवादिति भावः । ननु भाषानवतारस्थले तत्प्रसिद्धिरस्त्वत् आह—पार्थ एवेत्यादि । पार्थ इति सप्तम्यन्तम् । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नत्ववच्छेदस्थाप्रत्ययप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्य पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नत्ववच्छेदस्य । ततः अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नत्ववच्छेदात् । असमवेतमाननिष्ठान् । तथा च शक्यतावच्छेदकानामान्तत्वात् तद्वोधो न स्वादिति भावः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यभिप्रायेणान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावत्वाप्रसिद्धत्वेन तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासंगतिर्बोधा । एवकारदमेष शक्यतावच्छेदक, न तु तत्तत्पत्नीयैवकारत्वम् । येन प्रकृतस्त्रीयैवकारक्या प्रसिद्धया तत् इत्यन्यनुपपत्तिः स्यात् । इत्थं च तत् एवकारकतावच्छेदकावच्छिन्नादन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावादित्यर्थ इत्यपि ब्रूमः । ननु भवन्मतेऽप्यन्ययोगस्य षष्ठ्यच्छेदे प्रतियोगितामात्रेणान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया वाऽन्ये विवक्षितार्थोत्थाम इत्यत आह—नीलो घटो नास्तीति । यथा नमयोभावे विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यस्य व्युत्पत्तिरुत्पन्नानं तथा यथाश्रुत एवकारार्थव्यवच्छेदेऽपीति भावः । इत्थं एकपदार्थयोः परस्परान्वयित्वम् । तथा च कृत्स्न्यर्थमानत्ववोरैकपदार्थयोः परस्परान्वयवदत्रापि तथाऽन्ययो नाव्युत्पन्न इति भावः । नन्वेवमाख्यातमात्रस्य व्यापारवाचिषे सद्युजिप्रभृतेरपि सकर्मकत्वे चैत्रो मास सद्युज्यते इत्यादिप्रयोगे स्थादत आह—घात्वर्थेति । घात्वर्थे, संयोगस्तदनुकूलव्यापार, क्रियात्प. । नन्वेवमपि सद्युज्यत इत्यत्र चैत्रस्य संयोगानुकूलकर्मवत्त्वे वाधविरहाद्वापारवानित्यसमवात्सकर्मकत्वं स्थादत आह—संयोगवत्त्वमात्रेति । तथा चात्र नैयायिकानामिवास्माकमप्याख्यातरशाधपत्वं कृतध्याय एवार्थ इति प्रत्ययोपनीतव्यापारमावाञ्च सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेवमपि संयोग इत्यादौ घनादिना व्यापाराभिधानाद्घातो, सकर्मकत्वं स्थादत आह—संयोग इति । मन्नेनानुकृतस्याभिधानान्मदनमतानुवायिन इत्युक्तम् ।

पाठेति । पाठस्य घात्वर्थत्वामावाच्यत्वेन यत्नस्य व्याख्यातार्थत्वाभावात् पाठानुसृत्यत्वेन बोधो न स्वादित्यर्थ । ननु लाटशबोधो लक्षणया शक्ति-

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्रथापारविशेष एव
धात्वर्थः । सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यावर्त-
मानत्वादिकं कचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ
इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ॥ १७ ॥

इति महोपाध्याय—धीरधुनायशिरोमणिमहाचार्यकृत
आख्यातवादः समाप्तः ।

अत्रेण वा भविष्यतीत्यत आह—फलेति । नन्यसाधारणानुकूलत्वस्य संसर्ग-
त्वात्साधारणपीत्यत आह—विभागेति । विभागाद्यनुकूलत्वस्य त्यजिष्यात्वर्थ-
त्वात्सातिप्रसंग इति भावः । ननु विभागस्य परंपरया कृती वाह्यमनुकूलत्वं
तादृश एव संसर्ग इति नान्यमपि दोष इति चेत्, तथापि निराकृतं प्रागेव
ध्यापारत्वस्याख्यानशक्यतावच्छेदकत्वं यन्त्वस्य लापयेन तत्सौचित्यात् ।
यनादेः शक्यन्तररूपगतायां गौरवाज्जानाति संयुज्यते जानीयात्संयुज्यादित्यादी
धात्वर्थे प्रत्ययार्थान्वयस्य क्त्वाभावात्सर्वत्र तथासौचित्याच्च । किं च धात्विक-
स्यैवादिभ्यस्त्रिधाया अपि धातुना प्रतिपादनात्सर्वदत्त्वादेः संयोगत्वाद्यपेक्षया
गुरुत्वमावाप शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारम् । यत्र च कलापेक्षया ध्यापारो
गुरुत्वात्तादृश फलगेनासौ ध्यापारेच्छता, पुनक्त्वाकेरेवोपगम्यदिति दिक् ॥ २६ ॥

(मधु०) गुरुमतमाह—तत्र तत्रेष्वादिषु । तत्तत्फलेति । तानि तानि
कदापि संयोगविभाग-विक्रिति-स्वत्वविशेषादिक्रियाणि, तदनुकूलो ध्यापार-
विशेष, गमि-स्पति-पक्षीनां कर्तुः स्पन्दत्वददात्वादेर्जातिरूप इत्यादिध्यापार-
विशेष इत्यत्र विशेषपरिपादानात् बोद्धमाहृद्यजनकवृत्त्यादिभ्युदासः । पक्षेः
साक्षाद्विक्रितिसंभवस्य तदनुकूलत्वमवच्छिद्यतेऽनुदासः । तस्य पक्ष्यसंख्ये तदनुकूल-
पक्षतीक्ष्णार्थे तदनुकूलस्य तदनुकूलत्वपरतया परतमवेतस्य द्वितीयाधस्य
धात्वर्थसाक्षाद्विक्रितिसंभवस्य पक्ष्यसंख्येऽपि पक्षतीक्ष्णार्थे यैरादेः स्वज-
नकवृत्त्यादिमण्यसंख्येन धात्वर्थान्वयत्वादिति भावः । आश्रयत्वादिभ्यस्त्रिधाया
आदिपदात्प्रतिषेधोक्तिपरिग्रहः । भावकमाह्यातवात्तथापि कचिदिष्टमम् ।
कर्माश्रयत्वात्तस्य फलमेवार्थः । तादृशेति । यत्तमानत्वादिभित्तिष्ठेत्पर्यः । तादृ-
शात्तन्मवाः स्वारसित्वात्वेन विशेषणीयः । तेन लक्षणया तत्र यत्नानुमद इति

निरस्तम् । इदमुपलक्षणम् । यत्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुरुत्वादित्यपि
बोध्यमिति सिद्धं ॥ १७ ॥

इति महात्महोषाध्याय-श्रीमद्युरानाथतर्कभाषीश-
विरचितमाख्यानवादादित्यङ्गी समाप्तम् ।

(राम०) गुरुमतं दूषयितुमाह-तत्र तत्रेति । पचनि-गच्छनीत्यादा-
वित्यर्थः । पचनीत्यादीं विद्विष्यन्तुद्वय्यापादोऽयः सन्तापनादिः । गच्छ-
नीत्यादी संयोगानुद्वय्यापाद इत्यर्थः । नन्वेवं न्यायमताविशेष इत्यत्र आह-
स्वर्थत्रेति । पाश्र्वाभयत्वं च क्वचिन् परस्परस्या क्वचिच्च साक्षादित्यर्थः ।
तथा आश्रयतामन्वयेन पाश्र्वाभयस्य वैशदावभयः । साक्षाद्भेदेन नामार्थपा-
श्र्वाभयप्रकारकावयवोपपत्त्यापुत्पन्न एवेति भावः । नन्वेवमाह्यतात्पर्यं को भवि-
ष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह-संरयेति । पचनीत्यादीं वर्तमानत्वादिकमाह्यतात्पर्यः ।
नामार्थपाश्र्वाभयपोर्भेदेन साक्षादन्वयस्यापुत्पन्नत्वमते स्वाह-क्वचिदिति ।
पचनीत्यादावाश्रयत्वमाह्यतात्पर्यं इति न नामार्थपाश्र्वाभयोर्दित्यादिसुत्पत्ति-
रित्येव इति भावः । नदपचनीत्यादीं प्रतियोगित्वस्यैवकारतात्पर्यत्वं क्वचिदित्यु-
क्तम् । भावयत्वादीत्यादिपदेन क्वचित्प्रतियोगित्वमित्यस्य सप्रहः । गुरुमत-
मपीत्यस्याहुपादेयमित्यनेनान्वयः । अनुपादेयत्वे इदमाह-तत्र तत्रेति । पचति
गच्छतीत्यादावित्यर्थः । वस्तुनस्तु चैव पचनीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाशादे-
विद्विष्यन्तुद्वय्यापादस्य स्पर्धावक्तिसंयोगादेराश्रयत्वस्य वैशदावभावात्
पाकविशेष्यत्वात् इति भावः इति भावः इति भावः इति भावः इति भावः इति भावः
तथाहमवविरहात् । अपि च तादृशपरम्परासङ्घातच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया
लाघवेन दृष्टित्वजाते श्रवणनावच्छेदकताया एव शुक्लत्वादित्यादि वदयन्मूढनीय
मिति सङ्केपः ।

इति श्रीमहात्महोषाध्याय-रामचन्द्रन्यायशास्त्रीशमसाहचर्ये
विरचितमाख्यानवादादित्यङ्गी समाप्तम् ।

(रघु०) प्रामाण्यमतवस्तुन्यस्य तत्र दूषणमाह-तत्र तत्रेत्यादिना ।
तत्र तत्र गच्छनीत्यादी । तत्तत्कल्पेति । संयोगविभागादीत्यर्थः । 'क्वचिदा-
श्रयत्वादिकमपीति । माहात्म्यात्तस्यैव आश्रयत्वादेरभावात्क्वचिदिति । प्रसङ्गा-
दिति । लक्षणदिना तादृशानुभवोपपत्तेरनु लक्षणवत्त्वस्यैव शरणीकरणीय-
त्वादिति भावः ।

इति श्रीरघुदेवमहाशयविरचितस्यातनादित्यङ्गी समाप्तम् ।

(जय०) गुरुमतमाह-तत्र तत्रेति । तानि तानि संयोगविभागविद्वि-
ष्यदित्यङ्गी । तदनुद्वयो व्यापादो गमित्यङ्गो, त्यन्दः । पचेरश्रिसंयोगः ।

विशेषः अन्यदीपगमनानुकूलनोदनादृष्टजनककृत्यादिव्यावृत्तः । सर्वत्रैषां वृत्तिर्न भवतीत्यत्र उक्तं तत्र तत्रेति । गमित्यज्यादिषालुविशेषे इत्यर्थः । धात्वर्थाश्रयत्वं तत्तद्दानुसमभिव्याहृतस्वातप्रतिपातस्तत्तद्भाल्पर्यमन्त्रः । तत्र च गमित्यभिधात्वर्थस्य तु संयोगविभागानुकूलसंदस्यामकत्वं कर्तर्यव्याहृतमेव । पञ्चादाद्यां-प्रिसंयोगाद्यांश्रयत्वस्य कर्तर्यभावेऽपि स्वजनककृतिसंबन्धेन तदसंबन्धित्वं चैत्रादावव्याहृतं तदेष चाख्यातार्थः । यत्तु विक्रिस्यनुकूल कृतिरेव वन्पर्यः, कृते-रपि क्रियादाया विक्रिस्यनुकूलत्वादिति, तत्र, विक्रिस्यनुकूलकृतिविगमेपि पाको विद्यत इत्यादिप्रयोगात् । पाक इत्यादौ तेजःसंयोगः, पचतीत्यादौ तदनु-कूला कृतिः वन्पर्य इत्यपि केचित् । आख्यातार्थः किमित्यत्राह—संसृयेति । आदिपदादतीतत्वादीदृशावनत्याधेरत्तमनेपदार्थस्व फलस्य ग्रहणम् । धात्व-र्थस्य मामर्थे भेदेनाश्रययो नालीयि त्योक्तमनुसृत्याह—कचिदिति । आदि-पदाश्रयतीत्यादौ प्रतियोगित्यपरिश्रहः । कर्माख्याते कलायक्ति भाषाख्याते चाश्रयत्वाश्रयत्वाभावात्कचिदित्युक्तम् । तत्र तत्र चैत्रः वचति, सुंदरः पच-तीत्यादौ । मण्डनमतदुपभेदेन तन्मतं दूषितमित्यस्मात्कृत-शब्दालोचनस्ये विस्तरः ॥ १७ ॥

अपूरि जपरामेण भिक्षुधानन्ददायिनी ।

आख्यातस्यदन्त्यास्यान्तुषा कठे मिधीयताम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परामन्वापपञ्चाननकृताऽऽख्यातवादीका समाप्ता ।

वादार्थसंग्रहः

शिरोमणिऋताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य धत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । द्यव-हरादिव धाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किङ्करोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनुकूलव्यापारे लक्षणेति प्राञ्चः ॥ १ ॥

ध्याययाचस्पतिरुक्ता व्याख्या ।

आख्यातस्येति । अभिप्रायानां तादृशपरिभाषाविषयस्वरूपं आख्यातस्य न शक्यतावच्छेदकं तदर्थानेऽपि शाब्दबोधोपात्तः । किंतु निष्ठादिकम् । तर्षं दृशालकारसाधारणे तथा, तदज्ञाने शक्तिप्रमाण्यादर्थोक्तिरिति केचिन् । एवं सति आख्यातत्वस्यैव तत्प्राप्तौ चिन्त्यात् । शक्यतावच्छेदकत्वाद्यभावेन सर्वत्र तत्पदस्यैव शक्तिव्यवधानम् । यथादिपदानां शक्तिविकीरणापत्तेरिति । एवं वृत्तेऽपि यत्ने शक्तिः । उच्यते शक्यतावच्छेदकत्वात् । सुत्रेण उच्यते शक्यतावच्छेदकत्वात् । किंच निष्ठादिकमेव । वर्तमानाद्यादियत्नयोरेकोधारणागतभावे सा प्रुप्पत्तादिपद्वन् शक्यतावच्छेदकम्, अतएवानीनयत्ने वर्तमानबोधे न तादपर्यम् । तत्र पचनीत्यादि न प्रयोगः । उच्यते प्रुप्पत्तादिति च । अन्यथा उच्यते तत्र सत्त्वान् सामान्यतः केवळव्यवधानापत्तेः, धत्नो वाच्यः । यत्नार्थं वाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ।

सर्वाप्येति । व्यापारबोधकत्वमत्राप्येति । शक्यतावच्छेदकत्वेनोपय-मवनिदसवन्त्यापत्तेर्षर्ष इति वा । तेन मयनीत्यादौ तथा विवरणेऽपि न पतिः । अपथा सर्वावधान-विभाषकोपपत्तेर्षर्षक-पचतिनापमागार्षक-वृत्तिव्यादित्यर्थः । पचतेपाकं कृपांदिस्थादिना लिङ्गाज्येत्यानि विवरेणात् । विवरणं तर्षबोधव्यापिप्रायतुर्वचनद्वयत्वमित्यत्राप्यनम् । पचति पाकं करो-

१ मन्त्रावच्छेदकम् इ. पाठ । २ 'शक्तिप्रकार' इ. पाठ । ३ हीति प्रथे इ. पाठः । ४ 'तुम्' इति पाठ ।

तीति विवरणमन्ये शक्तितारणायद-वाधकं विनेति । रथो गच्छतीत्याद्यौ
ध्यापारविवरणेऽपि लक्ष्यस्य गृह्यत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वम् । अतो वापकं
विनेतीति केचित् विवरणशक्त्या तदाहुः । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशात्-
वाक्याद्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृत्ते वदन्ति सातिष्पतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।
विवरणं चाद्यमानविषया शक्तिग्राहकत्वम् । यत्नत्वं आख्यातवाच्यतावच्छेद-
कम् । परन्त्वविशिष्टबोधकं तदीयविवरणविषयतावच्छेदकत्वात् । अभिप्रायान-
वाच्यतावच्छेदकत्वेन तात्पर्यविषयात् । आख्यातं परन्त्वविशिष्टबोधकम् ।
यत्नत्वविशिष्टबोधकपदाभिष्यन्तानार्थरथात्, इति वा अनुमानम् ।

ननु विवरणं सन्दिग्धम्, मीमांसकैर्ध्वोपात्तवानिरपेक्षं विवरणम्-यद्वा ।
अप्यकल्पत्वं यमिनि शक्तौ यथा वापकं तथाऽप्यजन्मस्वपत्नेऽपि इत्याशये-
नाह-किं करोतीति । यद्रूपविशिष्टे प्रभविषयत्वसम्बन्धः प्रभवाक्येन प्रतिपा-
द्यते तद्रूपविशिष्टे विशेषणैरेव तत्सम्बन्धबोधकोत्तरवाक्यादेव प्रभनिवृत्तिः ।
तथा च किंविषयकयत्नत्वमिति प्रभे पचतीति वाक्यस्य वाक्यविषयकयत्नत्वानि-
त्पर्यकारं विनानुपपत्तेरित्यर्थः । किमिच्छतीति प्रभे घटमिच्छतीत्युत्तरत्वम् । पद्यपि
किं करोतीति प्रभे वाक्यमित्येवोत्तरमुचितं तथापि संशयनिवर्तकविशिष्टार्थबोध-
कोत्तरवाक्यप्रयोग एव साम्प्रदायिक इत्यभिप्रायेणेदम् । अचेतने अचेतवा-
न्वितायैवोपके ॥ १ ॥

रामकृष्णनिर्मिता व्याख्या ।

गुह्यवचरणद्वन्द्वमाश्रयं हृदयान्तुजे ।

आख्यातवादसद्रुधाख्या रामकृष्णेन तन्यते ॥ १ ॥

आख्यातस्यैति । यत्नत्वमाख्यातवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः । सैन व्यापारशक्ति-
वादिना यत्ने सामान्यतः शक्तिस्वीकारेऽपि न सिद्धताधनम् । अद्य च यत्नत्व-
माख्यातवाच्यतावच्छेदकम् । तत्त्वबोधकविवरणवत्त्वादिति प्रयोगः । विवरणं प्रमा-
णत्वव्याप्यमिति हेतौ लक्षणेशः । वाधकमिति । कुञ्जविदाभयक्यप्रतियोगित्वादि
विवरणेऽपि गौड्यात् वन शक्तिरित्यर्थः । व्युत्पत्तेरिति । व्युत्पत्तिः शक्तिग्रहः
कोशादिबन्धु विकः कोकिल इत्यादिविवरणे यथा कोकिलः पिनपरवाञ्च
इति बोधस्तथा पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणस्यापि तत्तदर्थं तत्तत्पदवा-
च्यताबोधकत्वमिति विवरणं शक्तिग्राहकमिति भावः ।

एवं विवरणस्थले अपादिग्राहकत्वस्यपदार्थकत्वम्, कोशस्थले तु उप-
मित्याहारस्यैवार्थक्यमिति भेदः । तादृशं विवरणं न सर्वसंभवत आह

किमिति । एतादृशाप्रभोचरमात्रस्तु सर्वसमत इत्यभिप्राय । यद्वा—पाकमित्य-
शब्दार्थकर्मत्वस्य विवरणवदिदमुपपत्स्यत इत्याशङ्क्यामाह—किमिति । किमा-
दिशब्दस्य प्रभविषयत्वेन रूपेण शक्तेः । किं करोतीत्यादिवाक्येन प्रभविषय
निरूपितविषयिताश्रयकृत्याश्रयतावानिति जनितो बोधः । कृतिविषयस्य प्रभ
विषयत्वमादाय पर्यवस्यतीति तादृशप्रभनिवृत्तये पचतीत्युचरम् । प्रभो यद्यपि
जिज्ञासैव, सा च सामान्यतो न सम्भवति, स्वकारणीभूतज्ञानस्यैवातत सिद्ध
त्वात् । अत एव सामान्यतो घटज्ञानेच्छा न सम्भवति, कारणीभूतघटज्ञानज्ञान
स्यैव घटज्ञानत्वात् । किन्त्वसिद्धप्रत्यक्षादिगोचरा भवति । तथा च प्रकृतेषुक्त
रीत्या प्रभविषयविषयकज्ञानसत्त्वात् सामान्यतो जिज्ञासा दुर्लभा, तथापि
घस्तुगत्या ये कृतिविषयत्वव्याप्यपाकत्वादिप्रकारकाः पचति गच्छतीत्यादि
प्रत्यया तद-यतरेष्वेव कृतिविषयगोचरज्ञानत्वादि...सामान्यरूपेणेच्छा । सा
च तदन्यतरसिद्धावेष निवर्तते । अतएव किं पचतीत्यादावपि ओदन पचति
एवं पचतीत्यादिप्रकारकज्ञानानाम-यतमेष्वेव सामान्यत इच्छा । सा च ओदनं
पचतीत्याद्येकतरज्ञाने जात एव निवर्तत इति किञ्चाश्चादृशाजिज्ञासाविशेष-
मवगत्य भोतुस्तथैवोत्तर प्रभवाक्यस्यपचतीत्यनेन साकाङ्क्षं कदाचिदोदनमिति,
कदाचिदोदन पचतीति । एव किं द्रव्यमित्यादावपि । द्रव्यत्वव्याप्यघटत्वपटत्वा
दितत्प्रकारकज्ञानेष्वेव द्रव्यत्वव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन द्रव्यज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन
वा जिज्ञासा । उत्तरमपि तदनु रूपमेव । प्रतिबन्धकश्च तादृशजिज्ञासाया सामा-
न्यिकरण्येन स्वविषय एवेति न काऽप्यनुपपत्तिः । एव निर्वह्नि स्यान्निर्धूम
स्यादिरादिशब्दस्यैव निर्वह्निप्रकारक-पर्वतज्ञानप्रपुत्र-निर्धूमत्वप्रकारकज्ञान
विषयोऽयमिति बोधः स्यादनिर्धूमत्वनिर्वह्निपदैर्लक्षणादिना समर्थनीयः ।
अत एव निर्धूमत्वप्रकारक-पर्वतज्ञानद्वेष्यस्यैवतत्प्रयोजक-निर्वह्निप्रकारक-
पर्वतज्ञाने द्वेषो भवति इति तादृशज्ञानेच्छा निवर्तते । ततश्च बलवत्या आशयं
तादृशनिर्वह्निज्ञानसामग्र्या निवृत्ती निराभाषानुमितिरिति रीत्या परिशोध
कस्य तर्कस्यानुमितानुपयोगः ।

अप्येति वाभाषामात्रे परामर्शेनाहत्यानुमितिरेव अन्यत इति कुत्र विषय
परिशोधकस्य तर्कस्योपयोग इति चेत् यत्र निर्वह्निपर्वतज्ञानगोचरेष्टसाधनता
विषयको निर्वह्निपर्वतज्ञानस्य निर्धूमत्वप्रकारकपर्वतज्ञानातिरिक्तफलगोचरेष्ट-
साधनताविषयकश्च वह्निव्याप्यधूमपरामर्शः । तदनु च तत्पूर्वनालीनफलेच्छाया
यत्त्वेनेच्छासामग्र्या बलवत्त्वेनेच्छैव निर्वह्निपर्वतज्ञानविषयिणी तत्फलविषयिणी

च जायते नानुमितिः । तदनन्तरमपीच्छाघटितसामग्र्या बलवत्ताजिर्वह्निपर्वत-
ज्ञानमाहार्यंशुपनीततादृशोऽसाधनतादिविषयकं जायते, ततस्तादृशोऽज्ञा, ततः
पुनरपि तादृशं ज्ञानमिति क्रमेणानुमितिर्न चायत ध्रुवेति ।

यदा पुनर्विषयपरिग्रहोपकृतकविचारस्तादा तर्कात्मकनिर्भूमत्वप्रकारकपर्वत-
ज्ञानरूप-द्विष्टसाधनताज्ञानात्मकेन तादृशपरामर्शेन विनश्यदवस्थज्ञानोत्पादित-
स्वपूर्वकात्वीन-निर्भूमत्वप्रकारक-पर्वतज्ञानमङ्गुत्वेन द्वितीयदृष्टे निर्वह्नित्वप्रका-
रकपर्वतज्ञाने द्वेष एव जायते, न पुनर्निर्वह्नित्वप्रकारक-पर्वतज्ञाने इच्छाद्वेष-
स्यैव द्वेषसामग्र्या अपि विरोधिसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकत्वात् तदनन्तरमपि
नेच्छाद्वेषेण प्रतिबन्धात् द्वेषोऽपि तदा न जायते, तत्पूर्वं कलत्रेषामाधात् ।
अनुमितिसामग्री तु निराशाया भवतीति इति मयत्पुनरुमितिरिति ।

नन्वेवमपि तर्को व्यर्थः, तदानीं कलेच्छाया अभावनेवेच्छासामग्र्यभावा-
दनुमित्युत्पत्तौ बाधकामायादिर्न चेत्, न, कलेच्छाया अकारणत्वात्, इष्ट-
साधनताज्ञानेन तस्याः कारणतापन्तेदकत्वात् । तदवच्छेदकत्वं च तस्या
एककालापन्तेदेन एकत्रमभूतत्वेन । काल-आत्रानुभवानुसारेण क्षणद्विप्रतमकः
सूक्ष्मो भावः । इत्यनेन बलवदनिटाननुबन्धीयसाधनताज्ञानस्य कारणत्वं
संगच्छते । अन्यथा द्वेषेच्छाज्ञानानामेकदा मिलनाभावादङ्गुत्तेः । एवं तदा-
तीमपि क्षणद्वयपूर्वं कलेच्छावत्प्रादिच्छासामग्री निरवभाषेति सुधीभिर्विभा-
नीयम् ।

एवं च बहिष्पदेऽभ्युत्थित्वात् भोदनमपाधीदित्यादौ प्रबलनाभयवह्निप-
नावप्रयुक्तौदनकर्मकपाकाभाववानिति बोधः । अत्र च पूर्वप्रतीके बहिष्पदे-
स्याभावे लक्षणा । प्रयुक्तत्वं चेत्सदार्थः । उत्तमप्रतीके बाल्यवत्स्वैवाभावोऽर्थः ।
निवृत्तत्वं च प्रथमार्थः । उत्तमप्रतीके बाल्यवत्स्वैवाभावोऽर्थः । यद्य-बहि-
निःप्रबलनाभावप्रयुक्त-प्रबलनाभावप्रयुक्त-तादृशताकागावयानित्येव बोधः ।
एवं चोभयप्रतीके आख्यातस्यैवाभावोऽर्थः । निवृत्तत्वं च प्रथमार्थः । ॥ च
घात्वयंवेति । बहिष्पदे बहिष्कर्तृकलक्षणया बहिष्कर्तृक-प्रबलनाभावप्रयुक्तौ-
दनकर्मकपाकाभाववानिति बोध इति कश्चित् । तथिन्वम् । बहिष्पदस्य-
क्रियाधिरोपणस्य द्वितीयावापत्तेः । यत्तार्थ्यंस्त्वं विवेति । अन्यथा पाक-
विषयत्वानारवानिति बोधस्य प्रभावविषयत्वाभावेन तवः प्रस्थानिर्हृत्प्रसङ्गात् ।
अचेतनेत्यादिरुद्धेण्डव्यन्तं प्राचां मतम् ॥ १ ॥

अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्य-
प्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-विद्यते-निद्रा-
तीत्यादौ च क्रियानुकूल-कृति-व्यापारयोरप्रतीतेः
गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च
प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । चैत्रः पचति तण्डुलः

(न्यायशा०) नवीनमतमाह-अन्यदीयेत्यादिना । नोदनादीति ।

आदिपदादभिप्रायारिसंग्रहः । निश्चयेऽपि पुरुषे रथगमनादनुकूलव्यापारवति
गच्छतीति स्यादित्यर्थः । न च प्राप्तं गच्छतीत्यादीं व्यापारिगमनसमये
स्वरूपयोग्यतां प्रयोजकतां वा आश्रय तस्य प्रयोगः, तथानोरनादनुकूलयत्नवति
पुष्टये हृदयैव गच्छतीति धी-कृतो न स्यादिति वाच्यम्, तत्र हाह्यप्रयो-
जकताव्यापारवृत्तप्रयोजकतैव गमनवृत्तयोः सम्बन्ध इति नातिप्रसङ्गः । इह
तु नोदनाकृतो रथपुरुषनिष्ठ एक एक व्यापारः, स चैत्रयो गच्छतीति व्यवहारं
अनयेत्तदा पुरुषो गच्छत्यपीति भावः । नह गमनविशिष्टो व्यापारस्तत्र भासते
इति वाच्यमत आह-जानातीति द्वेष्टीत्यर्थं प्रयोगवाहुल्यवर्जनाय । नन्वपि
ज्ञानं विहितं एव व्यापारो यतः संयोगादित्यत्र भासते अतो विद्यते इति
सत्तावर्तमानार्थं... ..सम्बन्धः । तत्रतुल्यो व्यापारो गुणादीं धर्मा-
नास्तीति भावः । निद्रातीति । निद्रारूपनात्मन-संयोग एव निद्रा, तत्रतु-
ल्यो व्यापार आसाधारणो व्यापारस्वदायीमात्मनि नास्ति, अहर्षं तु साया-
रणमेवेति भावः । न च निद्रामनःसंयोगस्य निद्रये मनो निद्रातीति स्यात्,
परम्परासम्बन्धे विशेषेणैव तद्गनात् । केचित्तु द्वेष्टीत्यन्तेव द्वेषापददुल्लङ्घति-
व्यवच्छेदः, विद्यतेत्यादिना व्यापारव्यवच्छेद इत्याहुः ।

अनुमदं प्रमाणमाह-गत्यादीति । नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलव्यापारस्या-
पयत्नस्य वा बोधे हन्तरी कषादादी च नश्यतीति प्रसङ्गः । गमनार्थव-
गमिषातुसमभिव्याहनाख्यानस्य गमनाभयवशकारणबोधत्वं कार्यतावच्छेद-
कम् । अतस्त्वं गच्छतीत्यादावपि शुभमत्परादेः शरीरविद्येपे लक्षणेत्यपि
पुनरिति । निरूढेति । अनादिप्रयोगसत्त्वेऽपि यत्नतापेक्षया गौरवात् । न शक्ति-
रित्यु निरूढशब्देनैव । अनादिप्रयोगानुसारिणी लक्षणा निरूढलक्षणा । इत-
रातुपपत्तिज्ञानं विना बोधिका लक्षणा वा सा । नह रथो गच्छतीत्यादी आये-

१ अत्रान्यत्र च गलिता प्रत्य । अतस्तत्सत्त्वानि.....एतद्विष विहं निवे-
दितम् । एतन्नामोऽपि हेतुम् ।

केचित् नामार्थयोर्भेदान्बन्धवशे विभक्त्यर्थोपरिपते न हेतुत्वं, किन्तु निपातातिरिक्तनामार्थप्रकारकनामार्थविशेष्यत्ववशे निपातबन्धोपरिपतिविशेष्यतया हेतुः । निपातातिरिक्तपदान् घट- पटो नेत्यत्र भेदस्य घटप्रकारत्वेऽपि न दोष इत्याहुः । तत्र, तण्डुल पचतीत्यादौ बोधवारणाय वक्तृप्रकारस्यावश्यकत्वात् । परे ॥ तण्डुल पचति ज्ञानातीत्यादौ कर्मत्वादित्र संसर्गोऽपि । तण्डुलः पचतीत्यादावन्वयायोपातन्दुलादिप्रकारत्ववशे प्रथमान्वयविभक्त्यर्थोपरिपते- रेकरत्वात्प्रथमत्ववशोपरिपतेषां हेतुत्वकल्पनात् । वाप्येतावच्छेदकसम्बन्धस्तु समवायः । अत एव जानाति चैव इति शब्दवशे ज्ञानवाच्यं वेति न संशयः । यद्वा-तण्डुल पचति ज्ञानं चैव इत्यारिसमभिव्याहारस्तु तण्डुलादिप्रकारकशब्द- वशे प्रथमत्वक । तण्डुलं पचति चैवो जानातीत्यादिसमभिव्याहारजन्या इत्य- स्तिपत्य, वक्तृविशेष्यविशिष्टानामे तति पाकचैवशौ तण्डुलः ज्ञानादिप्रकारको बोध इत्याहुः ॥ ३ ॥

(रामक०) ननु रथो गच्छतीत्यादौ नोदके क्रियोत्पत्तिर्न भवतीति तद्वच्युक्तः कश्चिदनुसृतोऽस्ति क्रियोत्पत्तौ स एव व्यापारत्वेन विवक्ष्यताम् । नोदनस्यैव वा सम्बन्धविशेषः निपातबोधजन्येन व्यापारत्वेन स्वीक्रियताम् । जानामीत्यादि- चतुष्टये च तादृशव्यापारत्व मन्ययोग्यत्वं मनोऽतिप्रसङ्गत्वेऽपि विशिष्टज्ञान भादाय जानामीत्यत्र इच्छतीत्यादिभित्तयसामान्ये च ज्ञानस्य यतत इत्यत्र चेच्छामास्य तादृशव्यापारत्वमस्ति चेति नेदित्वादिर्के विभक्त्येव यत्पति-अप्रती- तैरिति । नत्वमावादिदिति गत्यादिमन्वमाश्रयित्वेति च । अत्र निद्रातीत्यत्र निद्रामन सयोगादिस्त्वावा निद्रावामिच्छापठितवरत्वरथेवाभरत्वं यत्तद्व्यम् । अतो नातिप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ । रथो गच्छतीत्यादावाव्यापारत्वमपि विना रथ- गमनयोरन्वये वाचकमाह-चैत्रित्यादि । एकत्र कर्मतासंसर्गेण तण्डुलत्वप्रका- रकवोचामाव, परत्र कर्तृतासंसर्गेण चैत्रप्रकारकवोचामाव, । अत्र प्रथममेव साधुत्वनिर्वाहे साधुत्वज्ञानस्वासाधुत्वनिश्चयामावस्य हेतोः सत्येऽपि शब्द- बोधवामो निराकासत्वादेनेति भाव । साक्षादिति स्वरूपकथनम् । भेदे- नेत्युपादानात् स्तोत्रं पचतीत्यादिव्यापृताम् । अत्र यद्यपि विशेष्यतासम्बन्धे- नामेदातिरिक्त-सम्बन्धकप्रतिपत्तिकार्य-प्रकारकबोध प्रति निपातमुत्पत्तिता- दन्वयवशोपरिपतेर्विययस्या कारकत्वकल्पनस्यैव तदतिप्रसङ्गकारणं सम्भवति । प्रकृते च वाच्यव्यवहारक-प्रतिपत्तिकार्यविशेष्यत्ववशे किमपि वापठं नोक्तं तद्यपि वाच्यव्यवहारकवोपलब्ध निरोधप्रसम्बन्धेन नामार्थे अभावात् विशेष-

ध्यातासम्बन्धेन धात्वर्थप्रकारकबोध प्रति ति तदन्यतरन्व्योपरिस्थिते कारणत्व
 कल्पनीयमिति हृदयमूहम् । अत्र सर्वत्र कार्यतावच्छेदककोटी नामार्थत्वादिक
 नामान्यप्रतीतिवैशिष्ट्यादिगर्भं कारणतावच्छेदककोटीत्वमि जन्यत्वमुपधानमे
 वेति नातिप्रसङ्गः । एव विशेष्यतासम्बन्धेनाभेदसम्बन्धक तन्नामार्थकबोध प्रति
 तन्नामोत्तरसार्थकविभक्त्यसमानकालीना तन्नामोत्तरविभक्तिविजातीयविभक्त्य
 समभिव्याहृतपदजन्योपरिस्थिति कारणम् । तेन त्वोक पचतीत्यत्र घातोर्धन्वेन
 धनीत्यत्र धनपदस्य नीलो घट इत्यादौ घटपदस्य समग्रः । अकालीनेत्यन्तोपरिस्थ
 तिविशेषणान्नोदन पचतीत्यादावोदनस्य पाकोपरि सादृशप्रकारतेति । अत्रानेदो
 द्विविधः, तादात्म्यतदवच्छिन्नाभ्यासिद्धः । तेनोद्देश्यविधेयस्यलसग्रहः । वस्तुतस्तु
 यथा क्वचिद्रूपेण तस्य करिष्यत्कार्यकारणमावद्रयस्यापि ज्ञान जानातीत्यादौ
 व्यभिचारः । तत्र धात्वर्थस्यापि सुषयोर्यपि प्रातिपदिकार्यस्य च तिद्ययोर्य
 र्यपि प्रकारत्वादिति घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकनिरूपितत्वादिसंसर्गकशाब्द-
 बोधविज्ञेय प्रति घटमेतादृशानुपूर्वीज्ञान कारणम् । तादृशबोधे विशेषश्च अव्य-
 वहितोत्तरतासम्बन्धेन तत्तदानुपूर्वीज्ञानवत्त्वमेव । आनुपूर्व्यमि अव्यवहितोत्तर-
 त्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववत्तद्वर्णवत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णैः । इयमेव च पदवृत्ति साचताव
 च्छेदिका प्रातिपदिकमुवादिवृत्तिः । घातुविहादिवृत्तिश्चाकाशा । मौनिलोकादौ
 वर्णप्रत्यक्षामाशेषेऽपि तादृशानुपूर्वीवर्णानुमानम् । एव तादात्म्येन घटप्रकारक-
 तादृशबोधे द्रव्यं घट इत्यानुपूर्वीज्ञानम् । एवं पाकप्रकारकवृत्तिविशेष्यक
 बोध प्रति पचतीति । घट कर्मत्वमित्यादिकमभेदसंसर्गकतत्पदार्थबोधे ।
 तण्डुल पच्यत इत्येतादृशविशिष्ट आख्यातार्थप्रकारकतन्तुलविशेष्यकबोध इत्या
 घनमवानुसारेण स्वयमूहम् । एव च तत्र तस्यास्तस्यानुपूर्व्या प्रयोनक नान्यत्र ।
 कपालस्यैव पत्रे इत्येव च तत्तदर्थे तस्य तस्य वाक्यस्य निराकाशत्वम् । अत्र
 नियत संसर्ग आकाशाज्ञानतोऽनियतश्च तात्पर्यज्ञानभास्य इति । यदि घटपदाम
 पदयो प्रत्येकं गृहीतगतिः तस्य तात्पर्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि तादृशसमभिव्याहार-
 विसापस्य तादृशाशब्दबोध प्रति कारणताप्रहूरुपन्याकरणादिकारितव्युत्पत्ति-
 धन्यस्य तादृशाशब्दबोधामावोऽनुभवसिद्धस्तदा तादृशकार्यकारणमावद्रहस्य-
 धुरातिरपि कारणम् । अत्रैव विपरीतव्युत्पत्तस्य घट कर्मत्वमित्यादितोऽपि
 बाधः । व्यभिचारोद्धारस्तु घट कलशमित्यनयोरेव कर्तृ इति न किंचिदनु
 पपन्नम् । आर्षात्तत्र यद्यत्पदार्थानां परस्परमन्यवबोधस्तेषां विशेष्यविशेषणवा-
 चकपदानां निरुक्तानुपूर्वी तज्ञान चान्यव्यतिरेकाभ्यां कारणम् । अत्रैव च

कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात्पटांकुरयोः कृताकृञव्यवहारात् जात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वा कर्मपदार्थः स्यात् । अथ स्थो गच्छति गमनं करोति धीजादिना अंकुरादिः कृञ इति विनापि यत्नं कृञः प्रयोगात् तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च श्लोकादी योजनया तादृशानुपूर्वीज्ञानं कार्यते । अतएव च पदार्थपक्षकवैशेषिकानुमानव्याख्यानप्रस्तावे आसत्तिसाध्योपस्थापकपदान्यवधानरूपेति मिथ्याः । न च निराकाङ्क्षानासन्नस्येऽपि शाब्दसमानाकारो मानसज्ञेयो दुर्वार एवेति किमपराद् शाब्दबोधेनेति वाच्यम्, संज्ञापाकारतादृशमानसबोधसामग्र्यास्तदानीं प्रायशः सीलम्येन शाब्दसमानाकारनिश्चयनियमामावात् । शाब्दबोधस्वीकारे च शाब्दसामग्र्या बलमत्वेन नियमतो निश्चयस्वीकारापत्तेः । अतएव भूतलं पटवन्न वेति संज्ञायो भूतलं घटवदिति शब्दरूपेण निवर्तते । न निवर्तते च भूतलं पट इति शब्दरूपेण । इदमेव च पदेनानेकार्थोपरपापनस्यने तात्पर्यप्रसङ्ग हेतुतायां भीनम् । अतएव तत्रापि भूतलं तुरगात्त वा एषवयव वेति संज्ञायै छति भूतलं छेत्परवदित्यत्र यस्मिन्नर्थे तात्पर्यं पश्यते तस्मात्तयो निवर्तते, न पुनरन्य इति स्वयमुद्भयमिति दिक् ।

एकदेशिनस्तु द्वितीयादीनां कर्मत्वादिसत्तो मानामात्र । कर्मत्वत्वादिप्रकारबोधश्च संदिग्धः । तण्डुल, पक्षतीत्यादिरतिप्रसङ्ग कारण तु कर्मत्वसंज्ञा-
 बोधादौ द्वितीयासमभिव्याहारादेः कारणत्वस्वीकारेणापि भवतीत्युच्यते ॥ २ ॥
 (न्यायशा०) इतो यत्नवाचकत्वे पूव तेन आख्यातविश्रयत्वात् आख्या-
 तस्य यत्नवाचकत्वं संतस्यति अतः इत्यः यत्नार्थकत्वं सापयति-कृञर्थेति ।
 त्रिया संयोगादि, संयोगादिजन्यत्वं पटे अंकुरे चास्ति, तथापि पटवृत्तौ अंकुर
 इति व्यवहारात् यत्नं परं कृञ्वाप्युप्युत्तर्यम् । ईश्वरनिजन्यत्वज्ञानदशायां
 अतरेत्रि इव इति व्यवहारात्प्रतिसंधानानुपायत्वम् । नउ इत्यतो इति-
 षत्पदे वृत्तं कर्मवृत्तौ कर्मत्वव्यवृत्तौ निबोधः स्यादतो जात्रादीति ।
 तद्विषयसंयोगानुपायत्वः समसादिप्रयोगवत्त्वात् । त्रियायाः कृञ्पदार्थे कर्म-

कृत्रो यत्ने निरुदिलक्षणा, यदि क्रियायाश्रयमा-
त्रेण न तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयो-
गात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्वाचकं विना गौणत्वा-
योगात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तण्डुलक्रयणा-
देश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । कथं तर्हि
पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्ना-
विनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्या-
नुमानात् । पचति पाकत्रिपयकयत्नवानिति तात्पर्य-
विवरणम् । अन्यथा घर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः ॥३॥

यद्यस्याविरहस्वरूपवाचकमप्याह—भाषे वाचकं तदाभव इति, द्वितीये कारण-
मिति । कारणमाहस्यैव क्रियातुल्यव्यापारवत्त्वादित्यर्थः । अत एव वृत्ताहृतविमा-
नेन कर्तृरूपव्यवस्थया यत्न एव इति पूर्वपरत्वम् सैव भावना इत्यादुराचायाः ।
तस्य वृत्तः । यदीत्यनेन तत्रापि प्रयोगोऽस्तीति सूचितम् । दानो वादकना
इत्यादिप्रयोगात् । तत्प्रयोगः कर्तृपदप्रयोगः ।

आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वं साधयति—एवं खेतपादिना । एवं वृत्तो
बलार्थकत्वामावः । अचेतनेपीति । स्फाली पचतीत्यादिप्रयोगात् । इधो
गण्टनीत्यादौ तु मतद्रवेऽपि गमनाधयत्ये लक्षणैः । जनकव्यापारेति ।
व्यापारश्च प्रवृत्ते संयोगयत्नत्वादिसाधारणो जन्यमानमेव । ननु तण्डुलक्रय-
णारे यत्नजनकत्वात्तदाशय पचतीति स्यात् अतस्तण्डुलेति । अग्रेषु तत्रापि
तण्डुलक्रयणादुत्कृष्टपादिनापि तथाप्रसङ्गादिनि बोध्यम् । तर्हि आख्यातस्य
यत्नबोधकत्वे पाकादिनेति । पाकादियत्नासाध्य एवेति । व्याप्तिज्ञानादत्र
पाकशब्दे परमिपरः । इयं क्रिया यत्नजन्या वाच्यत्वात् । सादृश्येन पाकशब्दा
इत्यनुमानेन तदनुभव इति पचति वाच्यत्वाविति विवरणादेवाख्यातस्य
यत्नार्थरत्न स्यादत आह—पचतीति । तात्पर्येति । धूमोऽस्तीति वाच्यत्वे
बद्धाश्रयानुमानलक्ष्येऽर्थे कर्तृरूपव्यवस्थयात्वादिपर्यः । अन्यथा विवरण-
स्यैव शक्तिनिर्वाहकत्वे अन्यथलक्ष्यत्वापि वाच्यत्वं इति वा । परिण. कर्तुः ॥३॥

(साम्ब०) ननु सर्वमिदं कृत्रो यत्नार्थकत्वे सिद्धे भवतीति तन्मुन सिद्धम्,
अनुकूलव्यापारस्य क्रियामात्रेण तदर्थं वादिति, तस्मिन्साध्यपुराह—कृत्र इति ।
अन्यथा... पीभूतसंयोगादित्यपि क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि । यत्नजन्यत्वाजन्य-

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं न प्रतीयेत तस्याप-
 दार्थत्वात् । अन्यत्र घात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा
 लडादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न
 च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमान-
 यत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः । धर्मि-
 विशोपनिष्ठता च यत्नस्य न प्रतीयेत तद्व्यधिकरण-
 व्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्या धिनाभूत-
 चैत्रत्वाद्विशोपितेन तेन यत्नानुमानमिति चेन्न,

स्वेति । पटाकुरयोर्दवासङ्घेनान्ययः । अत्र यत्नः प्रवृत्तिरूपः । तेनास्मम्पते
 ईश्वरकृतिगन्धरपाकुरे प्रतिष्म्वानेऽपि न क्षतिः । ननु कृतः कृतिशकौ धातो-
 ऽपि कृतिवाचकत्वे कर्तव्यत्र कृतिकर्तेति बोधः स्यादव आह-ज्ञात्रेति ।
 बोधकज्ञात्रेति । निरुद्धलक्षणया वधिपर्यवृत्तसंगति-ग्राह्यकृतः सम-
 वापित्यमात्रोर्धत्वादिद्वयर्थः । साधकनुस्त्वा' साधकमाह-क्रियाया' इति ।
 क्रिया सन्दः । लडानुकूलेति, कापांनुकूलेत्यर्थः । प्रथमे साधकमाह-तदा-
 भयः क्रियाभयः । शिरीषे तदाह-कारकेति । अधिकरणादेरिति । लडनु-
 कूलव्यापारसंयोगादिसत्त्वादिति भावः । गन्तव्यत्वेन विवरणे गमने कथ्येतीति ।
 शीतादिना कर्ता अथेत्ने स्यात्पादो । यत्नविनेति । क्रिया सयत्ना' पाक-
 त्वात् पाकाद्वा इत्यनुमानादित्यर्थः । अन्यथा प्रहारात्तरलम्पस्यापि पाक्यते
 विवरणविषयस्यैव दक्षयत्वे वा । धर्मिणः कर्तादिः ॥ २ ॥

(व्याख्यानं) एवं अस्वस्यापदार्थत्वे तस्य यत्नस्य अत्र पचतीत्यारितोऽन्यत्र
 जानातीत्यपारी स्वार्थव्यापारे...ति पचतीत्यादी अत्र स्वार्थव्यापारादन्वयः । तथाच
 घात्वर्थक्रियायाः स्वार्थव्यापारादन्वयतरस्मिन्नेव वर्तमानबोधकत्वं, न लडनुमानो-
 पस्थितेऽन्योत्पत्त्ये इति कथितम् । अत्र चात्रपत्त्वबोधकत्वात्तज्जन्मवर्तमानत्वबोधे
 घात्वर्थोपस्थितिव्यापारे बोध.....तज्जन्मवत्त्वोपे आख्याततन्मव्यापारेप-
 स्थितिः देवः समानविद्येत्त्वत्वं प्रवृत्तसतिः । नश्यतीत्यादी वर्तमानोत्पत्ति-
 र्बोध्यः । तादृशव्यापारे स्यात्सपत्नानुमाने कालिकस्याप्तौ व्यभिचारमाह-
 यत्नविगमेऽपि । यत्न तादृशवेद्यवच्छिन्नव्यापारेण लडनुमेवत्त्वकालमादाय
 चान्वाहितो धर्मिविद्येतेति ।

ननु यत्नसमानाधिकरण एव व्यापारः पाकजनकः, तथा च तेनैव धर्मि-
 विशोपसिद्धिः स्यादतो व्यधिकरणेति । व्यभिचार्यं वाह्यसंयोगादेः । तेन

सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचनीत्यादौ
शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीनेरिति चेत्, सत्यं,
तत्रान्वयानस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात् । मैत्रं,
जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्य-
त्वात् । यत्नं विहाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघ-
घान् नथा चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न,
अपचन्यपि पाकजनकादृष्टवन्ति पचनीनि प्रयोगा-

पाकानुसृत्यासां न तादृश्यासां चैत्रेण तादृश्यासां न शोभनाह-
चैत्रत्यायेति । हेतौ कदाचिन्नररपात् प्रभारान्तेन प्रतीनेन सर्वत्रेति
भावः । शोभनस्य स्थारगदिसाधारणत्वात् शोभनादेः कति तादृश्यासा-
दावं न दन्तापेक्ष इति भावः । लाक्षणिकत्वादिति । तथा च तत्रैव वर-
मानांवर इति । लाघवेनेति । धाराणापेक्षया दन्तस्य जातिभेद
कारणम् । धाराणापेक्षया शोभनादित्वात् मानाभाहः । सन्नस्यैव स्वतन्त्र-
त्वमिति लक्षम् ।

न च एकदनावच्छेदकप्रया धाराणादेर्निदग्नि, येन रूपेण धाराणाधो-
प्लवमिदलान्तेन शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् । अन्यथा नून-मूर्तं विनु-न-
व्यत्यादिपरानां एकदनावच्छेदकत्वाया अशक्यतावच्छेदकः स्यात् । न स्यात्
पचनि नन्दनीनि मानानीं दादौ दलप्रतियोगित्वप्रतानाद्यन्नादित्वायमित्यामः ।
त्वन्मते तादृश्यासां न तादृश्यासां प्रभारान्तेन प्रभारान्तेन प्रभारान्तेन । यत्न पचनी-
स्यैव पचनीवच्छेदकत्वात् गुण्ये एवाध्यायवच्छेदकत्वात् न । तपारि
धाराणा शक्तिरित्यासात् । लाघवेन कने शक्येति शक्यतात् ।

चैत्रे दन्तमिति । अत्रेतेऽपि स्थान्यादौ पचनीनि प्रयोग इत्यर्थः ।
अदृश्यासां कृतिभेदे पचनीनि प्रयोग वरपति-मानानादादिति । तादृ-
श्यासां दन्तस्य धाराणासाह-मात्रे वेति । ननु जनकत्वेन अदृश्यासां कृति-
मापन इति पृथगिति चपनीनां जन आह-यन्तमात्रमिति । नन्तरीय-
शक्यतामोत्रेऽपि शक्यतावच्छेदक इति प्रयोगात् । तत्र च कृतिविरचना-
मासात् । अतो जनकत्वं वेति । अत्रेतेऽपि पाकविषयत्वप्रसङ्गात् ।
अतो जनकत्वं वेति । जनकत्वमात्रवच्छेदकस्य गमनविषयके दन्ते सत्यपि

पत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजनकत्वं
मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे
साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गो-
ऽपि प्रत्युक्तः । भावे चा तादृशकृतिनिवारणाया-
दृष्टाद्वारकत्वेन जनकतायास्त्वंयापि वाच्यत्वात् ।
घत्नमात्रं शक्यं विषयित्वं जनकत्वं वा संबन्धमर्था-
द्वया भासते इति तु नव्याः ॥ ४ ॥

गच्छतीति न प्रयोगः । जनकत्वस्य गुह्यत्वेऽप्यननुगत्या तस्वैव पाककृत्योः
संतर्गतत्वात् । अत्राप्यैव वा जनकत्वेत्यप्ये । नन्वीपरः पचतीति
प्रयोगः स्यात्, तत्र रागजन्यतावच्छेदकभावेराख्यातकृत्यतावच्छेदकत्वेन
तथा प्रयोगाप्रसङ्गेः । न पर्यं मीनशरीरेण वेदं पठतीति चीर्णं स्यात्, न स्याच्च
निश्चितीत्यादौ भीवनयोनियत्नलाभ इति वाच्यम्, आख्यातस्य तत्र वाङ्मणि-
कत्वात्, भीवनयोनियत्ने मानामादाच्च । चेष्टादिद्वारा विवक्षणामेव जनकत्वं
भासते । असौ मेघरः पचतीति प्रयोग इत्यनेन चारमा पचतीति स्याद्विशेष-
वर्तिनामिहापत्तेः । नचै... चैव पचतीति न स्यात्, चैवपरस्य चैवत्वात्पिठ-
कारमनि वाच्यिकत्वात् ।

केचित्तु सर्वभावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वृत्तेरन्वयः, अतो मेघरः पचतीति
प्रयोगः । न च त्वं पचतीत्यादिप्रयोगो न स्यात्, तत्र वृष्यत्वस्य सर्वोप्या-
त्मवाचकत्वात्, न स्याच्च मीनशरीरे वेदं पठतीति प्रयोगः, ईश्वरवाचस्य
शरीरानवच्छेपत्वात् इति वाच्यम्, तत्र वृष्यत्वस्य च शरीरे वाङ्मणिकत्वाप्रती-
तिवशाद्गुहाप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकत्वस्वीकारस्य । न च इदं पचतीति प्रयोगः
स्यात्, इहापत्तेः, हरति विश्वभूषणामस्य वाग्निः शिर्षतीति प्रयोगादित्याहुः ॥४॥

(रामकठ०) एवं यत्नस्यानुयानिकत्वे । कदाचित्पदान्तरेण यत्नोपस्थितावपि
वाचकमाह । अन्यत्रेति अन्यत्र स्वार्थव्यापारादन्वत्त्वाम् । स्थलान्तरे वा ॥
अथ यदा पाकजनकव्यापारस्तदा पाकजनकत्वमिति व्याख्या वर्तमान-
कालावृत्तित्वमनुमेयमिति वा । अथवा यो यदा यादृशव्यापारवान् इति व्याख्या
वर्तमानकालावृत्तित्वमनुमेयमिति वा । स तदा तादृशव्यवधानिति व्याख्या
धर्मिणि वर्तमानतादृशजनकत्वमनुमेयमिति, सत्राद्यर्थमिचारेण दूषयति—यत्ने-

१ कर्तृजं इति पाठः । २ द्वारकत्वेन जनकताया स्त्वयापि वाच्यत्वादिति पाठः ।

कर्त्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये, चैत्रः पचति पच्यते
तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्, अन्यथा
पचतीत्यत्रापि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र क-
र्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात्
त्यादि । तत्रैव दूषणान्तरमाह—घर्माति । द्वितीये वशादावपि व्यभिचारमाह—
सद्व्यभिकरणेति, यत्नव्यधिकरणेत्यर्थः ।

अथ चैत्रत्वे सति यो यदा यादृशस्यापारवानिति वक्ष्यमित्याह—चैत्रन्वेति
शब्दाद्यैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि प्रकारान्तरेणोपस्थितित्वात् न नियता । वर्तमानयत्नवत्क-
प्रतीतित्वात् नियतेति भावः । यदा—व्यापारानुवृत्तेरतवत्पर्यन्त यत्नस्य वर्तमानत्व-
प्रतीती वाचकम् । घर्मात्यादिकस्तु चित्रत्वादी शुद्धयत्नवत्त्वबोधोऽपि न
सम्भवतीत्येतत्पराभिप्रो प्रत्ययः । अतएव तत्र केवल्यत्नपदमेव भूयत इति ।
तत्र शोभनः पचतीत्यादौ । स्वमते वाचकमुद्धर्तुमाह—तदित्यादि । अतएव
अदृष्टजनककृतेर्जनवाचे प्रमाणसद्भावे वा । अष्टाद्वारकरवस्य स्वजनकीभूता-
दृष्टजनकत्वस्य । त्वयापीति । पाकजनकादृष्टजनककृतिमादायातिप्रसङ्गस्यो-
भयमतसाम्यादिति भावः ।

नवीनमतमाह—यत्नेति । सिद्धपाकविषयकासिद्धतत्फलोद्देश्यककृतिमा-
दाय पचतीति प्रयोगापत्त्याह—जनकरत्वं वेति । अत्र जनकरत्वं फलोपघाम,
तत्र चेशादिद्वारकम् । तेन न स्वरूपयोग्यपुरुषान्दरीयकृतिमादायातिप्रसङ्गः ।
अतएव ईश्वरो गच्छति पचतीत्यप्रयोगः (!) । तादृशजनकताविशेषः ससर्ग
आकांक्षाशानभा.....तेन योग्यताभ्रमदशायां पुनरिष्टापत्तिरेव । ईश्वरकृति-
व्यावृत्त कृतिविशेषणत्वं शक्यतावच्छेदकमिति केचित् ॥ ४ ॥

(न्यायवा०) वैशाकरणमतमुपस्थापयति—कर्त्तृकर्मणीति । सामाना-
धिकरण्याभिजात्यां घर्माभ्यामेव कर्मिचोपपत्तय, तत्र नामाख्यातस्य कर्त्तृत्वेन
कर्त्तृचोपकं विना अनुपपन्नमिति भावः । ईदृशासामानाधिकरण्यं यथसिद्धं
तत्राह—अन्यथेति । आख्यातेनानभिहिते कर्त्तरीत्यर्थः । तयोस्तृतीयाद्विती-
ययो । अविशिष्टत्वात् कर्माख्यातेनापि वृत्त्यनभिधानात् । तथा च वृत्त्यन-
भिधानमपि न तृतीयानियामकम् । कर्माख्यातस्यैव तृतीयानुपपत्तेरिति भावः ।
इदं प्रार्थां मतेन ।

स्वमते कर्माख्यातस्य फलवाचकत्वं वक्ष्यति । कर्तृकर्मणोऽप्यभिधाना-

कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्ख्याभि-
धानानभिधानाभ्यां नियमः—न चैवं चैत्रेण दृष्टो
घट इत्यादौ विनापि तिष्ठं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः
सुप एव संख्योपरिधितिसंभवे तिष्ठो न तदभिधायक-
त्वमिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ
विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवच-
नत्वादिनैव एकत्वाद्दौ शक्तत्वाच्च—इत्यपि नास्ति,

अभिधानाभ्यामेव नियमो भविष्यतीत्याह—कर्तृकर्मैति । इत्यपि नास्तीत्यत-
न्यायमसं नियम इतीयादिनियमः । तथा आरुवातेन कर्तुः सङ्ख्यायामन-
भिहितार्था इतीयाकर्मणः सङ्ख्यायामनभिहितया वा द्वितीया इत्यर्थः । तर्हि
त्रिपाराहितं वाक्यमस्तीति रीत्या घटो द्रव्यमित्यादिकाक्ये अस्तिपदाभ्याहारे
तिष्ठ एव सङ्ख्याया बोध इति वक्तं वाच्यम् । अतः क्तिवावद्वाक्यमाह—
चैत्रेणेति । चैत्रो मैत्रश्चेति । न चैत्रपरादुत्तरसुप एव द्वितरे लक्षणा,
सुविपकौ तदभावात् । भावे वा चैत्रे मैत्रे वा द्वित्वमनुभूयेत, ५ तुभ्यमाशय
व्यनयस्यैकमकृत्यर्थाभावात् इति ।

न चैकत्वविधिरे कर्ध द्वित्वान्वयः, एकमैत्रः, एको मैत्र, द्वौ वामनाद्वहल-
वृत्तिमन्तौ इति बोधसम्भवम् । अतु तथापि वाक्यभाः पक्षत इत्यत्र बहुवो
वाक्यभाः, द्वौ पाकःद्वहलवृत्तिमन्तौ इति बोधः स्यात् । आलयात्तद्व्यति-
रिक्तोपे वाक्यभाः पक्षते वाक्यभाः पक्षत इत्यादिशावस्य प्रतिषन्धकारत्वात् ।
द्वित्वादिति । इदञ्चलक्षणम् । वदयमाणदिशा द्विवचनत्वेनैव द्वित्वशक्ति-
रित्यपि बोध्यम् । नतु तथाभ्याव्ययतस्य द्विवचनबहुवचनयोर्द्वित्वबहुत्वाद्दौ
शक्तिरस्तु न त्येकमे.....अतो लाघवादिति ।

अत्र यद्यपि एकवचनार्थं नैकवचनत्वम्, आरुवाक्यत्वात् । न स्वीकारवधोचकत्वे,
एतन्ने च तस्यैकत्वेऽन्यालाघविकत्वापि सन्तुक्तत्वप्रसङ्गात् । तथाप्येकवचन-
त्वेन परिभाषाविचयत्वं तत्त्वम् । ताग्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति संज्ञाप-
यत्वेनैव सुप्तिरेकवचनाद्विद्वि कथापरिमाणवापानिब्रूयात् । नामतर्धं धातुःशाल्या-
त्वेत्थोदिवद्विनाभाषां न तेषामननुगमेन सर्वे विशंतुःकमापायतेति (१) श्येयम् ।

केचित्तु तच्च निवृत्तीत्यादौ लक्षणविभक्तिप्रतिषन्ध्याच्च विनापि एकरवोवात्
तर्हि एव तत्र शक्तिरन्यथा नीलपट इत्यादेरन्यथाहतरास्तीति कियप्येकैकव-
चनोचनत्वं न सुपः सङ्ख्यायां शक्तिः स्यात् । न च सन्दुल वक्षतीत्यादौ सुप

कृता संख्यानभिधानात् । किंच एकत्वादिसं-
ख्याभिधाने न नियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न-
स्याकांक्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य
दुर्वारत्वात् । कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्रादे-
रप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्ततावच्छेदकशक्यतावच्छे-
दकयोश्च गौरवमधिकम् । तस्मादाख्यातत्वेन कर्तरि,
आत्मनेपदत्वेन च कर्मणि एकवचनत्वादिना तत्तद्भू-
पेण वा एकत्वादी शक्तिः, एकपदोपात्तत्वाच्च

एवावे शक्तिः कृतेति वाच्यम्, तथापि प्रथमैकवचनत्वैरने शक्तौ विनि-
गमनाविरहादिरवाहृ ।

एतु पक्षतीत्यत्र पाठकृतुरेकरसंप्रयामावातिवस्तव न शक्तिः, तत्र,
एकत्रप्रतीतावपि चर्यमाने संशयावच्छेदम् परिमिति लक्षणार्था धिकत्वमि-
तिष्ट एव तस्मात्पुक्तत्वात् । अस्मिन् पक्षतीत्युक्ते शक्यता लक्षणया वा अवस्थिते
कर्तरि एवरेवस्य प्रतीतेः तत्र तित्तादीनां शक्तिरित्याह, तत्र, श्यामने पक्षती-
त्यत्र सर्वत्र लक्षणयापौ धीमाभावेन इधित्वावृत्तिमात्रप्रतीतेः । सर्वत्र कर्तृ-
कत्वप्रतीत्यसिद्धेः कृतेति तदुत्तरव्यप एव संख्याबोधकत्वात् कृत. संख्यायां
शक्तिः । तथा च वैशेषिके धर्म गतवानित्यादावपि कृतीया । मैत्रेण प्रामो गत
इत्यादावपि द्वितीया इत्यात् । कृता संख्यायनभिधानादित्यर्थः ।

नन्वाख्यात एव शक्यतावच्छेदकविभागोऽत्र किञ्चेति । न नियमः संख्यान्वयः
कर्माख्याते कर्मण्येव कर्माख्याते कर्तव्येति नियमो न । कर्मेकत्वाध्या-
पयनेति । तथा च तदुच्छेदं पक्षतीत्यत्र तदुच्छेदनिश्चापि संख्या कदाचिदाख्याते-
नाभिधीयते । एवमन्यत्रापि वैशेष्यं बोध्यम् । कर्त्रेकत्वादिना शक्तौ वाप्यदेश
कर्मेकत्वं न भागते अतः कर्त्रेकत्वेति । कर्त्रेकत्वेन शक्तौ चतुष्टयिकत्वना-
वच्छेदावच्छेदककर्त्रेकत्वबोधकापि शक्यतावच्छेदकत्वे कर्तृकत्वे गौरवमित्यर्थः ।
एकवचनस्य पूर्वोक्तदोषद्वयमभिप्रेत्याह-तत्तद्भूयेणेति । तिस्रारित्यर्थः ।
एकपदेति । कर्माख्यातान्त्वसङ्ख्यायाप्रकारकत्वापि कर्माख्यातत्वपकर्तृकत्वस्य-
विशेषः । एवं कर्माख्यातत्वस्यैवेति भावः । वाच्यताविरतं आख्यातत्वोपस्था-
प्यकर्तृकत्वमित्यम् । नन्वात्मनेपदस्य चर्मावाचकत्वमस्त्वेष कर्तृतावच्छे-
त्वावच्छेदकत्वमित्यम् । तथाच वैशेषिकेः पक्ष्यते तदुच्छेद इति प्रयोगः इत्यात् अतः

संख्याया वाच्यगामित्वम् । कर्तृ-कर्मबोधकत्वं च
एकदाऽव्युत्पन्नम्, अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्या-
द्यो न प्रयोगाः । कर्त्तरि षकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते
चैत्र इत्याद्योऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः ॥ ५ ॥

कर्तृ-कर्म-नेति । आख्यातशब्दे कर्तृबोधे कर्मतात्पर्यज्ञानं, कर्मतात्पर्यबोधे च कर्तृ-
तात्पर्यज्ञानं विरोधिफलवशात्तथा कल्पनं कृतिवर्गत्वशक्त्यापि तुल्यमिति भावः ।

अत इति । मैत्रं पाचयतां तण्डुलं पाचयन्तीति बोधो मैत्रं पच्यते तण्डुल
इति वाक्यादितो न भवतीत्यर्थः । ननु तत्र मासु तत्र कर्तृकर्मबोधोर्ध्वोर्ध्वोप,
चैत्रं पच्यते इत्यत्राख्यातशब्देन कर्तृकर्मबोधमनेपरात् कर्तृकर्ममस्तु श्यादत
कर्त्तरिति समभिप्रायतमख्यातशब्दकर्मबोधोपस्थिते, आख्यातशब्दकर्म-
बोधे हेतुत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

(रामकृष्ण०) वैयाकरणमतमाह—कर्तृकर्मणीति । सामानाधिकर-
ण्येति । भिन्नान्यां कर्मान्यामेकर्षामिबोधकत्वमिह सामानाधिकरण्यम् ।
अन्यथा कर्मान्नभिधाने । तयोस्तृतीयाद्वितीययो । अथ कृत्यभिधाना
नभिधानान्यां कर्त्रभिहितत्वानभिहितत्वव्यवस्थेयमाह—कृत्यभिधानस्येति ।
अविशिष्टत्वात् कर्तृकर्मप्रत्ययसाधारण्यात् । इदं च प्राचां मतम् । एतन्ते
कर्मप्रत्ययस्थले तृतीयाया एव कृत्यभिधायकत्वात् स्वपरपाप्मत्वात् कर्तृकर्म-
बोधोऽप्यादिरित्यपि नास्तीत्येको मयः । चैत्रो मैत्रश्चेति । अत्र प्रथमा-
यामेव द्वित्वलक्षणया निवर्हि तिङ्गतिर्न कल्प्यत इति श्रम्ये हेयः । तथा
सति द्वौ चैत्रो द्वौ मैत्रो इति बोधत्पत्तेः । तिङ्स्तदर्थत्वे स्वार्थविशेष्य-
चैत्रमैत्रोभयमिति तयोरेव द्विवचन्येति ।

एव द्विवचनबहुवचनयो शक्तिं व्यवस्थाप्यैकवचनेऽपि वा व्यरत्त्यापयति-
त्याद्यत्रादिति । एकवचनमुत्पन्नेन तयो कल्पने गौरवमिति भावः । अत्र
एकवचनान्नैकत्वशक्तत्वमात्माभयात् । एकत्वबोधकत्वं तु अद्यगिक्तापा-
रणम् । एकवचनत्वेन शास्त्रकारपारिभाषितस्य तत्तदन्यतरस्य तत्र ज्ञान-
विरयत्वस्य वा तत्पत्तेः मानाभावः । किञ्च शास्त्रव्यक्तीनां प्रत्येकमादाय विनि-
गमनाविरहेण जानाशक्तिकल्पने च एतद्वचनम्, कथं वा मुष्पाप्रपुत्रवन्वत्तया
पेठया त्रि-सु-बापाणां यतस्त्वस्य लपुत्रम् । किञ्च एकवचनत्वं न शब्द-
तावन्तेदकम्, षट्पदनिङ्गणवचनवत् । किन्तु अव्यवहितोत्तरतासम्भवेन
एवदत्तादिवत् उपरोत्तरयोः पूर्वपूर्वतत्तद्वर्णवत्त्वमेवेत्यादिक विचिन्त्यानुपद-

मेव नश्यति—ताद्रूप्येण वेति । यत्तु केवलं पचतीत्युक्ते एकत्वसंशयाभावात् एकत्वे शक्तिरिति तत्र, एवमपि कर्मणुपस्थितौ पाकवृत्तिरेकत्वमित्येव बोधश्च संशयानिवृत्तः । तिष्ठ, कर्त्तरि लक्षणास्यलेऽपि एकत्वविशिष्टकर्त्तरि लक्षणैव । तादृशबोधोपपत्तौ रुन्देह्निराससम्भवात्रैकत्वशक्तिकल्पनम् । तद्विच्छितीत्यादावपि द्रव्याया एव विभक्तेः प्रतिसन्धानम् । अन्यथा दधि पश्येत्यादौ का गतिः । यत्तु सुप एकत्वशक्तिग्रहाभावदशाया तिष्ठ एकत्वशक्तिग्रहे सति एकत्वानुभव, सर्वसिद्ध इति तिष्ठ एकत्वशक्तिर्बुद्धिरिति मतं तत् घटपदे पटे शक्तिग्रहेण समं तुल्यवोगक्षेममित्युपेक्षितम् । कुतेति । क्लृप्तशक्तेस्तदुत्तरसुप एव तथा बोधकत्वादिति भावः । एकत्वत्वादिरूपेण तिष्ठः संख्याभिधायकत्वात् योग्यतावशाद्वाधिलस्यले कर्तृकर्मणाधारण्येनैव तदन्वये भवन्मते विनिगमनाभावात्तिष्ठभिहितसंख्याकत्वाभिहितत्वमपि न नियामकं सम्भवति । मन्मते तु एकपदोपात्तत्वात्सत्या तिष्ठसंख्या कर्त्तरि कर्मणि वा एकस्मिन्नेवान्नेतीत्याशयेनाह—किञ्चेत्यादि । न नियमः अभिहितत्वानभिहितत्वनियमाभावः । पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्यतावच्छेदकीभूतैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्य,.....कर्तृकर्मिति । तथाच तिष्ठसंख्यान्ययित्वाद्बुभयोरप्युच्यते स्यादित्यर्थः । अत्र कर्मण्यित्त्वार्यैकवचनत्वं कर्मान्वितस्वार्थैकवचनत्वं च शक्यतावच्छेदकं कर्त्रैकत्वं कर्मैकत्वं च शक्यतावच्छेदकम् । तथाच कर्त्रैकत्वरूपेण यत्र तात्पर्यवशात्तिष्ठा संख्याऽभिधीयते तत्र कर्त्रैभिहितत्वम् । एवं रीत्या कर्माभिहितत्वमपीत्यत्राह—कर्त्रैकत्वाभिधानेतिविति । शक्यतावच्छेदकतया कर्त्तरिभिधानं शक्ती गौरवं तन्नानात्व शक्यतावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोश्च शरीरगौरवम् । पूर्वोक्तास्वरसादाह—तत्तद्रूपेणेति । तुल्यवच्छिन्नत्वादिनेत्यर्थः । एतन्मते केवलं पचतीति प्रयोगस्यलेऽनुभवसिद्ध एकत्वबोधो न, तिष्ठस्तत्र शक्तिं विनेति बोध्यम् । यद्वा—तच्छितीत्यादौ सुपनुसन्धानं विनापि एकत्वबोधात्तिष्ठ एव तत्र शक्तिः । अन्यथा अभ्युपगमात्तिष्ठः स्थले चैषेण दृष्ट इत्यादावपि तिष्ठुपस्थितिं कल्पयित्वा तत् एव एकत्वबोधः स्तिष्ठियत्वामिति वैपरीत्यमेव न रोचयेः । एकेति । एकेनैवाख्यातेन संख्याकर्त्तात्परोरुमयोरुपस्थानादेवपदोपात्तत्वम् । न च सर्वेषामेव पदार्थानां एकपदोपरिपठितरुत्वात् किमत्र लाभवमिति वाच्यम्, पदान्तरार्थेन समं तस्यान्वये तत्पदे तत्पदघटितानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वमेतदन्वयबोधे कल्पनीयमिति तदपेक्ष एतत्पदघटकवर्णानुपूर्वीज्ञानमावस्य कारणताकल्पने लाभवमिति ।

अत्र वदन्ति-भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समान-
पदोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावना-
याश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथ-
मान्तपदोपस्थाप्यः । तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रः

एकदेति । पश्यत इत्यस्य कर्त्तरि कर्मणि चाप्युत्पत्त्यादाख्यातार्थद्वयस्य
युगपदुपरिपश्यत इति बोधोऽप्येव कर्त्तरि कर्मणि च युगपदन्वये बोधकाभावात् ।
कर्तृविशेष्यकान्वयबोधतात्पर्यज्ञानादेः कर्मविशेष्यकान्वयबोधे तदन्यबोध-
तात्पर्यज्ञानादेश्च कर्तृविशेष्यकान्वयबोधे प्रतिबन्धकत्व कल्प्यते । कलामासस्य
निर्णयित्वादिति भावः । न प्रयोगा इति । अत्र ज्ञानबोधभाषे तात्पर्यम् ।
प्रयोगसाधुत्वे बाधकाभावात् । कर्त्तरि यक इति । आत्मनेपद तु पविधातो-
यत्तत् कर्त्तव्येति साध्मिति यक इत्युच्यते ॥ ५ ॥

(न्यायवा०) लाघवादाख्यातस्य वृत्तौ शक्ति, न तु कर्त्तरि । आख्या-
तेन कर्त्तृसङ्ख्यानधिकानाधिकानाभ्यामेव वृत्तौ शक्तिरिति सिद्धान्तः ।
तत्र सङ्ख्याया कर्त्तृसंज्ञायाश्चैव बोध-स्यादिति बाधकस्युद्धरति-भावने-
नेति । तपाशाख्यातस्यैव सङ्ख्यायाश्चैव भावनाप्रकारश्चोपसाधनीत्येन हेतु-
त्वम् । प्रथमान्तपदग्रन्थीपरिपश्यतार्था हेतुत्वमिति भावः । अत्र पश्येत्
नेत्यादौ वृत्तिसाप्यत्वक्याख्यातार्थविशेष्ये पाकादौ न संख्यान्वयः । पाकादेः
प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वात् । यद्यु आख्यातत्वेन तत्त्वेन वा घञ्छक्तवन्-
वच्छिद्यते सा भावना वृत्तिसाप्यत्वं न तथेति तत्र तयो गच्छतीत्यादौ तयो
सङ्ख्यानन्वयापत्तेः । तद्वीत्यानपत्त्वस्य भावनात्वाभावात् ।

भाष्यनायायेति । विशेष्यत्वेन पाकार्थाभावत्वात् विशेष्यत्वेनेत्युच्यते ।
कर्मणि वृत्तौ भावव्यवस्था-कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । कर्मत्वविशेषणत्वेन
तन्मुखादेरपरिपश्यते भावनानिरासङ्गतमित्यर्थः । प्रथमेति । तपाश्चेत्परिशो-
षणत्वेन तात्पर्यविषयत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं भावनाशब्दे तन्मात्रम् ।
तत्र तदन्तमेवास्तु सन्दुष्टं पश्यति जानातीत्यादौ यत्र तन्दुष्टस्य कर्मत्वविशेष्य-
तया बोधे यत्तात्पर्यं तत्रापि तन्दुष्टे भावनाशब्दत्वात् । नच प्रथमान्तोपस्था-
प्यत्वमेवास्तु सन्दुष्ट इव ह्यस्यस्तीत्यादौ चन्द्रे भावनाशब्दत्वात्, तस्यम्,
तस्याप्यपेक्षितत्वारिति ।

अपमर्षो भावनाशब्दसाक्षात्ता नुत्तरोऽपि त्रिषाकपविशेषणसाक्षात्ता इति
उभयासाक्षात्तात्पर्येनाशब्दबोधः । तदुक्तवित्यादेः कलेनाशब्दानिरासङ्गतम् ।

१ रा. 'स्याप्य एव साक्षात्तत्वात् । चै' । २ मपुराणायास्तु चैत्रेण मुच्यते,
इत्यत आगिर्दं शान्तं न्याय्यते ।

पृथगि पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणी प्रथमान्न-
पदोपस्थाप्यनया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्ख्या-
न्वयः । चेत्रेण सुप्यने गगनेन स्थीयते इत्यादौ

तदुक्तमाचार्यैः—न चन्द्रराकांश्च अन्यपदेषुः चिन्तयमाकांशा । प्रातिपदि-
कायो हि पठेनात्प्रकृतमभाव. त्रियासम्बन्धमांशते । भावनारि व्यागार-
मृदा एतां व्यावर्तिनानिन्धुमदाशंभेति । नचैवं चैरादिविशेषणया भाव-
नायां इतो भाव्य इति वाच्यम्, अवबुधवात् । न च भावनाप्रकारेणै
प्रथमान्नोपस्थाप्यत्वात्प्रकृतत्वात् । चैत्रः पृथगाप्यारात्रि भावनाप्रकार-
सौवो भास्य, तद्विधेयकम्पु इति वाच्यम्, भावनाप्रकारक-सौव्यत्वात्प्रा-
तद्यप्येतावप्येकत्वात् । न च चैत्रेण एत एव दृश्यते इत्यत्र एवकार्येण्य-
न्वित्तपि घटस्य विशेषणतया इत्यविधेयत्वेन तावत्प्रधानाभावरदासत्वात्
कथं भावनात्वम्, कर्मत्वापनवत्त्वं इत्यनेन तन्मुख्यविधेयकत्वं तावत्प्र-
धानत्वं हेतुनाशं कथ्यन्वात् । मुख्यविधेयकत्वं तु स्वकल्पसम्बन्धविधेयोऽपि-
रिक्तं वा न चिद्विधेयत्वम् । तथा मत्पदैर घटे मुख्यविधेयकत्वव्यव-
हारा न स्यादिति ध्येयम् ।

यन्तु कर्मत्वापनवत्त्वसौकीं चात्त्वर्थादिहाशयस्य, प्रथमान्नपदोपस्थाप्य-
सौकीं चन्द्र इव मुख्यमस्तीदत्र चन्द्रमाधारण्यम् । अनौ द्वयं चन्द्रवारिजाय
इत्यविधेयत्वान्ने लाप्यर्थाविवरणार्थकत्वमन्तेति । तत्र इत्यविधेयत्वान्नेत्यस्य
सम्बन्धवात् । केचिन्तु आशयानं वावर्तिनान्प्रधानतः कर्मत्वविधेयत्वतया भावना-
त्वतो न स्यादतो इत्यविधेयत्वत्वभावनात्त्वर्थाविवरणार्थकं कर्मत्वेति वाच्यम्,
तथाच एव तण्डुले कर्मत्वविधेयत्वान्ने भावनाविशेष्यत्वे च तावत्प्रधानत्व
तण्डुले भावनात्वपकारनाथ प्रथमान्तेर्वादात् । (१)

आंशुनः पृथगि चैत्र इत्यत्र प्रथमादाः कर्मत्वे तदुपस्थापनोदनस्य भावनाया
विधेयत्वान्प्रधानादाः—कर्मत्वेति । कर्मत्वसौव्यकल्पदापेभमविप्यादवपदोप-
स्थाप्यत्वात्कथमिति कथिन्तु । आशयानं वावर्तिनि महुहादंशरविधेयत्वान्प्र-
धानत्वम् तृतीयान्प्रधानत्वपदोपस्थाप्यत्वेन तत्रविधेयत्वे । प्रातिपदिनि नर्क
मिदमि इत्यत्र प्रथमान्नपदोपस्थाप्य प्रातःकाले म्पिन्प्रधानत्वमन्तेति तद्वि-
तन्प्रधानत्वपदोपस्थाप्यत्वं । न च प्रातःकाले प्रथमैव न स्यादितिरिक्त-
कार्यत्वत एव तद्विधानादित्यत्र । ननु प्रथमान्नपदोपस्थाप्यस्य विधेयत्वतया
एतो नान्प्रधानत्वमिति । सादृश्यानुभवदित्यर्थः ।

व्यर्थप्रदाहरणेन स्वतत्त्वति—चैत्र इत्यादिना । सुप्यन इत्यत्र स्यात्त-
दुपस्थाप्यत्वेन कदाचित्प्रत्ययवाद्य आद्य—गगनेति । चान्वर्धविधेयत्व एवा-

प्रथमान्तपदाभावात् घात्वर्थस्य भावनायां विशेषण-
तयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, भावनाया वाधितत्याद्य,
भावनाविशेष्यचिरहादनन्वितैव संख्या । एकवचनं
तु साधुत्यार्थम् । अत एव स्वापस्य द्वित्वबहुत्वेषूप्यो-
त्सर्गिकमेकवचनमेव । एवं च भावतिङां ध्यायर्थं
घर्तमानत्यादीष्टसाधनत्यादिकमर्थः, तच्च घात्वर्थं
पृथान्येति, तथैव प्रत्ययात् । तद्वोधकानां तु घत्रा-
दीनां प्रयोगघातुत्वमात्रम् । भावनायाश्च कर्तरि

श्वयोऽणु, प्रथमात्तपरस्य तु यावामिनाद्ययत्नार्थप्रैरिक्तबोधे हेतुत्वमस्य
अनो घात्वर्थस्येति । घात्वर्थप्रकारस्यार्थबोधे आख्यातस्य हेतुत्ववत्त्वनादि-
स्यर्थः । तत्रात्रापि भावत्वात्तभिन्नस्य तयोरेवपरस्परमत्त आह-भावनाया
इति । गगने स्थीयत इत्यादी । इदं च वृत्तिरेव भावनेत्याशयेन । वस्तुनस्तथा-
भवात्स्य भावनात्प्रैरपि प्रथमान्तपरोपस्थाप्यवद्विषेप्यचिरहात् संख्यानन्वय
इति पूर्वोक्तमेव साधु । तथा वापेरान्त्वभावे चरभित्त्वप्रत्यये गीत्यात् ।
प्रथमात्तपरोपस्थाप्याभावेन भावनात्त्वपरवामाभावात्तत्त्वमेव वाधितत्वमिति
नैषिद् । यत्न चैवैव सृष्यते इत्यत्र चैवहात्त्ववत्ताया विकल्पकस्यत्वान्धे-
नान्वये तस्य प्रतिपद्योक्तान्त्वप्रैरिक्तवत्त्वमिदं न सृष्यते इति न स्यात् ।
अतएवभाष्यताया इतिनिष्पन्न-भावनेभावस्यो वाच्यः । तत्र च वाधित
इत्यर्थः । तत्र, भाषेदनात्तान् न्याय इति बोधगम्यत्वात् । तस्यात्प्रथमान्तपदा-
भावात्तत्त्वप्राप्तेन तादृशवापेदनाप्रकारः दशागतिरेवको बोधो न तन्वत् इति
बोध्यम् । अतएव संख्याया इतरात्प्रकारेण औत्सर्गिकं प्रथमोदित्वं कृतं
भावनाया अन्वितात्प्रैरभावात्तत्त्वत्वं कर्तमानतात्त्वयः कृतं वृत्तिरेव भावतिङा-
मिति । वृत्तिरेव नट छिद्रादि (१) । एवं चैवैव सृष्यते इत्यादी चिरविहात्तायो
कर्मवान् इत्यादिवोचो बोध्यः । यदर्थस्यत्वमस्यस्य मयैव ध्यायर्थेऽदेति
तथापि चान्त्वपरोपैरि कृतान्त्वमाम्त्रात्तत्त्वमिति । अतएव भावनाया इत्यमित्य-
स्यात् कदाचित्प्रैरभावनात्त्वमस्यः साम्यवदपि अत्र तद्व्यापारकार्थं वृत्तिरेव
इति वा भावयः । तौद्वैवमेवेदम् । तन्वने इत्यादिभावनात्त्वमस्यवदित्यद्वये ।
अत्र भावतिङा द्वावर्थे आस्यवनात्तादना वाच्ये, तत्रैव कर्मभावनेरेवभावना-
त्त्वमस्यः कर्मवार्थमविकल्पं चैवैव सृष्यते इत्यादी वृत्तिरेवभावना कर्मभावना
चैवमिदंवादिबोधोऽणु अत्र आह-अर्थेऽपि । वृत्तिरेवभावने कर्मभावनात्त्वमि-
द्वोत्पत्तादुपारिक्तव्यापारकार्थवदित्यर्थं भावतिङर्थं इति याच. ।

आश्रयित्वेन कर्मणि पुनरन्वयान्वयः, तव कर्तृ-कर्मा-
भिधायित्ववच्चास्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् ।
अतो मैत्रेण पचति तण्डुलः, तण्डुलं पच्यते मैत्रः,
मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना
च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेतनानुरोधात् । भि-
न्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामाना-
धिकरण्यमप्रसिद्धं संभवदन्यादृशं तु न धार्यते ॥ ६ ॥

तद्व्योपकारार्थं वर्तमानत्वापबोधकत्वानाम् । भावनायाः इत्र कीदृगन्वयस्त-
माह-आश्रयित्वेन आश्रयत्वंसंगेण । अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या तवेत्यादि
यथा त्वन्मते परस्मैपदेन कर्मणोनभिधानं तथा मन्मते तद्रूपस्थाप्यतेविपय-
तया कर्मणि नान्वयः । आख्यातजन्ये-विषयतासम्बन्धेन कृतिबोधे आत्मने-
पदजन्यदृश्यपस्थितेरेव हेतुःश्रादिति । यथा तव मते कर्तरिपक्षोऽसाधुत्वं तथा
मम कृतेराभयतया बोधेऽपि तस्यासाधुत्वम् । यथा तव कर्तृकर्मणोर्नैकदा-
न्वयस्तथा आश्रयतया विपयतया च नैकरा कृतेरन्वयः । क्रमेणोऽशहरणानि ।
मैत्रेणेत्यादि । इत्यादय इत्यादिपदबोधेण पचति तण्डुल इत्यत्र कृतेः सम-
वायिनया चैत्रस्तण्डुलं पच्यते चैत्रेणेत्यत्र विपयतया तण्डुले न बोधः । प्रथमा-
न्तपदानामावात् । अत्रानिप्रसङ्गभिद्या स्वयमपि तन्नियामकतापी...वाच्यत्वा-
दित्याशयः ।

नत कृतिरेव भावना तथाच तदन्वयः नियमेऽपि रथो गच्छतीत्यादौ कथे
निपमोऽत आह-आश्रयिना चेति । व्यापारो व्याप्याधरत्वादेशपञ्चकः,
जानातीत्याचरतोऽप्यात् । भिन्नाभ्यामिति । नील-घट इत्यत्र घट एव धर्मी नील-
त्वेन नीलपदेन घटत्वेन घटपदेनोपस्थाप्यते धर्मिवाचकत्वं चोपयोस्तथा...क...
कृते कर्तृत्वेन कर्तान्नाख्यातेनोच्यते...मित्रधर्मावस्थितैकधर्मिभृतिमस्यलक्ष-
णम् । सामानाधिकरन्धं सामान्यान्तयोरभिद्धमित्यर्थः । अग्यादय एकधर्मिभृ-
तिष्ठे धर्मास्तत्त्वोपचत्वम् । परस्परार्थांनितत्त्वार्थबोधकत्वमिति यावत् । तथा
चैत्रपरोपस्थाप्य चैत्रत्वादित्रिभिष्टे पाककृतिबोधकत्वमाख्यातत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

(गमकृ०) अत्र वा पुनरप्ये । आख्यातार्थे संख्यान्वयित्यमेवाभिहितत्वं
मित्यत्र कर्तृकर्मसाधारण्येन संख्यान्वयबोधनियामकत्वात्वेन पूर्वोक्तमितिप्रसङ्ग-

मुद्गरति-भावनेत्यादिना । भावना चान् संख्याकालाद्यतिरिक्त आख्यातार्थः । समानेति । अतएव ऋषोर्बनिर्दिष्टानां सह या प्रकृतिः सह वा निवृत्तिरिति प्रवादः । औचित्यादिति । तदुभयप्रकारकतान्दबोधं प्रति एकैवानुपूर्वप्रयोजिकेति लक्षण-वादिस्वार्थः । यद्यपि संख्यान्वयनियामकत्वकल्पनायां समानपदोपात्तान्वयित्व-मपेक्ष्य समानपदोपात्तत्वमेव अस्त्विति पूर्वोक्तरीत्यानुपूर्वशान्तस्य कारणतायां तन्मत एव क्वापमिति च प्रतिभाति । तथापि कृतीनामानन्त्याद्यं शक्यता-यच्छेदकाद्यकल्पनामपेक्ष्य लक्षणमेव कृतित्वस्यैव शक्यतायच्छेदकत्वे सिद्धे वाटश-कल्पनामतस्तद्गौरवं फलमुखमिति ।

ननु भाषनान्येऽपि नियामकामावाचदोपताद्वैकस्यमत आह-भावनाया-भेदिति । धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वयादाह-विशेष्यत्वैनेति । कर्मस्त्वेत्यादि । इद-मपि तथाविशेषणत्वसूचनाय । अतएव चन्द्र एव मुख्यपदघटे इत्यादौ भुक्त्वा ब्रजतीत्यादौ चानाख्यातार्थश्चन्द्रं क्त्वाप्रत्ययार्थं वा । कर्मत्वाद्यनवकद्धो धात्व-र्थोऽपीत्यत आह-प्रथमेति । एवं च विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थभावना-प्रकारक-समवायादिसंसर्गाक-शाब्दबोधं प्रति इत्ययन्वित्यर्थक-प्रथमान्त-नामजम्बोपरिचितिकेपयतासम्बन्धेन कारणमिति सामान्यतः कार्यकारणमायः ।

यत्तु चन्द्रत्वेतदमित्यन्तेन नियमकान्त्वम्, एवं कर्मत्वाद्यनवकद्धत्वापीति । तत्र, एकविंशत्याद्यकद्धस्य विशेष्यान्तर-पदानाकाङ्क्षाविरहः, न तु विरीपणेऽपि । अतएव कर्मत्वविशेषणत्वादि घटस्य नीलत्वान्वये निराकाङ्क्षात्वं नीलं घटमानये-त्यादौ । विशेषणत्वमेति । तथा च न धात्वर्थे भावनान्वयः । अन्तिमोदा-हरणमपि प्रेक्षाह-भावनाया इति । धावित्तत्वं धात्वर्थे प्रातिपदिकार्थं च । यद्यपि चात्र भावनापदेन संख्याकालाद्यतिरिक्त आख्यातार्थ एवोच्यते अन्यथा जानातीत्यादौ संख्यान्वयो न स्यात्, तथा च प्रकृतेरप्रपादादेरबोध एव, तथापि पूर्वोक्तरीत्या कर्मत्वाद्यनवकद्ध-प्रथमान्तपदाभाषाद्भावनान्वयो बोद्धव्यः । अतएवाह-भावनाविशेष्यविरहादिति । अतएव संख्याया अनन्वयादेन । प्रथमोपरिचितमेकवचनमेव साधुत्वाय कल्प्यत इति सम्प्रदायः ।

एवं चेति । भावनाया अशेषकत्व इत्यर्थः । यथायत्नं लटतिहादिनिध-न्निवृत्तम् । तथैवेति । यत्तमानन्तप्रकारेण धात्वर्थस्यैव प्रत्ययादित्यर्थः । इष्ट-साधनत्वादेः सर्वत्र धात्वर्थान्वयस्वीकारेणात्र विशेष्यभावेऽपि वस्तुगतिसम्बन्-धोक्तम् । भावनाया विशेषणत्वेनान्वयनिमित्ते संसर्गाव्यस्त्यामाह-भावनाया-भेदिति । अन्यथा वक्ष्यक्रमेण ।

अथ तण्डुलं पचति चैत्रः इत्यादावाश्रयतया चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्, रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधाने का गतिः । अत्र प्राञ्चः—मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

ननु भवन्मते कर्मप्रत्ययस्थले आश्रयतया कर्तृप्रत्ययस्थले अम्यथेति वैर-
रीत्यमेव किं न स्यात् । अस्माकं ॥ घर्मिणि शक्तिबलादेव प्रतिनियततत्त-
त्सर्गाप्राप्तिरित्याशङ्क्या भवन्मते कर्तृकर्मशक्तावपि भवद्भिः कर्तृबोधे यन्निया
मक वक्तव्यमस्माभिरपि आश्रयतया कृतिप्रकारकबोधे तन्नियामक वक्तव्यम्,
भवद्भिश्च कर्मप्रत्ययस्थले यन्नियामक वाच्यमस्माभिरपि, अत्रया कृतिप्रका-
रकबोधे तन्नियामक वक्तव्यम्, अन्यथा भवन्मतेऽपि पचतीत्यत्र कर्मबोध,
पच्यत इत्यत्र कर्तृबोध, पच्यत इत्यत्रोभयबोध किं न स्यादित्याशयवा
नाह—तवेत्यादि । तदुक्तं सामानाधिकरण्य निराकरोति—भिन्नाभ्यामिति ।
अभ्याहना तदर्थान्वयिस्वार्थकत्वादिरूपम् ॥ ६ ॥

(न्यायया०) कर्मणि पुनरन्वधान्तरं विवृणोति—अयेत्यादिना । मैत्रेण
पच्यते रथेन गम्यते इत्यादौ विभिन्न एव कार्यकारणभाव । अतएव ...
पाकात्तण्डुलं तौ मैत्रादिनिष्ठत्वभ्यान्-ये च गमने तस्य भावम् । अतएव चाये
विषयत्वस्य भाव नात्यमिस्याशयेनाह—मैत्रेणेत्यादि । कर्मप्रत्यये कलात्
भवस्यादुभवसिद्धत्वादाह—मैत्रनिष्ठमात्रनेति । अत्र निष्ठत्वं तुनीयार्थं ।
तत्र भावनायां सत्यां किं ॥ च पचे तत्र तण्डुले प्रकार इत्यन्वयबोध (!)
इत्तम् । अत्र यद्यपि फलावच्छिन्नक्रियाबोधकत्वं धातोस्तथा च फलादौ कीदृशे
...कस्य वचनान्वय । तथापीदं दूषणमग्रे एव वाच्यमिति केचित् । परे तु
पठ पाकादिश्च पृथगेव पचधात्वादेरर्थ । तथाच भोक्तृबोध । नच भावना-
विशेष्यकत्वेव धात्वर्थान्वयस्य पचतीत्यादौ घटत्वात् कथमत्र भावनाविशेषणक
पाकान्वय इति वाच्यम्, पाकस्य भावनायां तस्या पठेऽन्वयात् । नच
द्विपाज्ज्यत्वात्ताम पले विद्याधामिव पठेऽप्यन्वयेऽपि रोधात् । यत्र घटत्व-
मित्यत्र प्रत्ययार्थे इतरत्वे साकल्ये च घटस्य प्रकारतयाऽन्वय । तथा च यत्र
निष्ठपाकभावनाविषय पाकत्रयं यत्कथं तद्वान् तदुक्त इति प्राचीनमत

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षा-
त्परम्परया भावनाया विशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते
ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफल-
शाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम
इति ॥ ७ ॥

नव्यास्तु भावनावेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्व-
मात्रं तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा, संबन्धस्तु पक्ष-
साधित्वाद्गुः । तत्र, तथापि फले धात्वर्थे विभक्त्यर्थभावनाविशेषणकाम्य-
बोधस्वीकारात् ।

केचित्तु चैत्रेण पच्यत इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थः पाके स च फले तदाश्रयत्वे
स च तन्दुले प्रकारः । आश्रयत्वं स्वरूपाकार्यः । अत्रापि धातोः क्रियाफल्योः
कण्ठशः कश्चिरस्तीत्याहुः । ॥ द्वितीयकले पाकस्य कर्म भावनाविशेष्य-
त्वम् । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्वादितिदृपणे सुख्यविशेष्यत्वया भावनान्वयबोधे
प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेधितमिरवासायेन परिहरति—साक्षादिति प्रथम-
कक्षामिप्रायेण, द्वितीयाभिप्रायेण परम्परयेति । रथनिष्ठेति च तृतीयार्थो
निवृत्तं गमने तच्च न्यापाने स च फले स च ग्रामे प्रकार इति । कञ्ज्यापार-
योत्सव्ये सङ्गप्रकारो बोधः ॥ ७ ॥

(रामकृ०) अयेत्यादिकेन कथमित्यन्वेन प्रश्नः । चेतनाचेतनयोर्निमित्त
एवान्वय इत्यभिप्रायेणाह—चैत्रेणेत्यादिना । कर्मप्रत्ययस्थले फलबोधोऽनुभव-
मिदं इत्यभिप्रायेण द्वितीयम् । आख्यातार्थभावनाया धात्वर्थविशेषणत्वेनाप्यन्व-
यत्वं तैः स्वीकारादिवस्तुत्वम् । उभयत्रापि पक्षे निवृत्तं तृतीयार्थः । एवमग्रेऽपि ।
साक्षादिति । आश्रयत्वे साक्षात् द्वितीयकले परम्परया ॥ ७ ॥

(न्यायशा०) संख्यामात्रं वेति । कर्माख्यात इव कर्मफल्यतेऽपि कृतिः
चैत्रयोः सम्बन्धो व्याकरार्थ इत्युभयत्र तदन्तेन वैदक्ष्यमित्याशयेवेद्म् । तथा
च भावनाः परे तृतीयाप्रवृत्त्यर्थान्वयो नामार्थेन धात्वर्थस्यैवान्वयोऽस्तुत्पन्न
अतस्तत्प्राप्तान्तिप्रत्ययः (१), अथपि अतस्तत्प्राप्तं अतस्तत्प्राप्तं अतस्तत्प्राप्तं
तत्र प्रवृत्त्यन्तिरिति नामार्थाविशेषणकाम्यबोधश्चेत्त्वम् । अतएव चैत्रेण पच्यते
तन्दुलमित्यत्र तन्दुलो न विशेषणतया भावनायाप्यन्वेति । अन्यथा सैव इव

तीत्यादायिव वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि संबन्धस्तथा फलं तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा, प्रकारीभूय भासमानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलालाभात् विशेषण-विशेष्यभावविपर्ययस्यावश्यकत्वात् ।

तन्मुदोऽपि विशेष्यतया विशेषणं स्वल्पयापि प्रवृत्त्यर्थप्रकारकावयवबोधकत्वं प्रत्ययान्तं भावनाप्रकारकतन्मुलविशेष्यक-शब्दबोधत्वमेव च तादृशा-कांक्षाज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति उगुलादिप्रकारकबोध इति भावः ।

केचित्तु आधेयत्वं तृतीयार्थं इति पक्ष एव साधुः । चैत्रेण पच्यते इत्यादीं चैत्रभावनयोः सम्बन्धो न वाक्यार्थः । प्रत्ययार्थविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-सम्बन्धेन प्रत्ययजन्यबोधे प्रवृत्तिभिन्नभानान्यपरत्वन्योपस्तिभेदेऽस्तुत्वात् । अन्यथा चैत्रेण पच्यते मैत्रो ज्ञानातीति प्रयोगे वैदस्यापि पाकभावनायामन्यवः स्यादिति प्रवृत्तिभिन्नेत्यादि विशिष्टाभावात् । वृत्तौ वर्तमानत्वान्भवेऽपि न छनिरित्याहुः । सम्बन्धस्तृतीयप्रवृत्त्यर्थभावनयोः सम्बन्धः, वाक्यार्थः संसर्ग-मर्पादया छ-पः । तथा संसर्गमर्पादालभ्यः आकांक्षायानभास्य इत्यर्थः । तदपि फलमपि । तथा वाक्यार्थः । तथाचातुभनविरोधेन न फलस्य संसर्ग-मर्पादया भानमिति भावः ।

नह चातोः फलावच्छिन्नक्रियायाचकत्वात् तत्र एव फललाभ इत्याह-
क्याह-फलावच्छिन्नेति । फलमेव क्रियायां प्रकारः, न तु क्रियापि फले देन
क्रियाजन्यत्वं फले लभ्येत । विशेषणविशेष्येति । यथा घटपदाद्घटत्वं नीलपदा-
र्वालगुणः प्रकारीभूय धर्मिभावे भासते तथा फलमपीत्यर्थः । न च फलनि-
जन्यतानिरूपकत्वपरजनकत्वभावे जन्यत्वमपि भानमिति वाच्यम्, जन्यत्व-
मेव जनकतानिरूपकत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्याजन्यताजनकता-
भिन्ने एव । अनन्यथासिद्धव्यापकत्वरूपजनकत्वभावे तु जन्यत्वमानं न सम्भव-
स्येत् । जन्यत्वभावे जनकत्वमानं तु स्यात् तादृशव्यापकसामानाधिकरण्यगर्भ-
त्वान्यजनकताया इत्यन्ये । एतेन समानसंक्रित्तत्रिधराण्यायो जन्यजनकतयोर्नि-
रस्त । अनन्यथामिद्वतदभाववदृष्टित्वरूपं जन्यत्वम् । तथा च तदभावेऽपि
जनकत्वमानमित्येके । चातुतो जनकत्वस्य जन्यत्वानिरूपकत्वरूपत्वं तदभावे

तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्थं च आख्यातो-
पस्थापिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः फले-
ऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावनाविषय-
क्रियायाः फलेऽन्वये तिहुपस्थापितभावनायाः क्रिया-
विशेष्यत्वेनान्यत्रान्वयः क्लृप्तो भज्येत । तस्मात्
कृत्यनभिधायकभावकर्मकृत्ययोगे क्लृप्तशक्तेः सुपो
लब्धया भावनाया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः,

अन्वयताभावेऽपि क्रियाजन्यफलवाचित्वं तद्गुणेन प्रकारीमूर्तं उपानुभावि-
कं तद्गुणं पचतीत्यत्रेव प्रापीति भावः ।

फलस्येति । क्रियाविषयभावनाजन्यत्वमेव लभ्यते क्रियाजन्यत्वफलवा-
चित्वरूपकर्मत्वबोधः कर्मांशुभावेन भावभक्ति इति भावः । यद्यपि क्रियायाः
फले भावनायां शब्दवे नायं शेषः, याकविषयकभावनाविषयत्वात्जन्यफल-
वादीति बोधसम्भवात् । तथापि तद्गुणं पचतीत्यत्रेव प्रापि फले याकजन्यत्व-
मेव भासते, न तु भावनाविषयत्वमपीत्येवं दूषणं बोध्यम् । ननु भावना-
विषयक्रियाजन्यत्वमेव फले भासते भावनायाः क्रियाविशेषणत्वादित्यत
आह-भावनायामित्येति । यत्त्वमेव एतौपर्यभावनविशेष्यत्वादाह-
तिहुपस्थादित्येति । अन्वयेति । पचतीत्यादौ कृतिरेव याकविशेष्यत्वेन
भासते यत्कार्यकालयत्नान्तर्गतानुसन्धयत्वात्कारकत्वबोधे आख्यातजन्यत्वलौप-
रिधतेर्हेतुत्वकल्पनात् । अतः कालो न विशेष्यत्वेन भासते पचति नदती-
त्यादौ वर्तमानत्वादेः प्रकारतया शब्दबोधोपाह ।

केचित्तु आख्यातार्थप्रकारत्वबोधे प्रकृतिविषयद्वययोपरिपतंर्हेतुत्वोक्तत्वात्
भावनायाः फले विशेषणत्वान्वयः । आख्यातार्थश्च कृतिस्त्वत्त्वादिभिन्नो
याश्च इत्याहुः । प्रथमान्तपदावुपस्थाप्यत्वादेव क्रिया न भावनाविशेष्येति
ऋद्धः पन्थाः । सुपो लब्धयेति । चैत्रेण गतं मैत्रेण पक्षालन्दुला इत्यादौ
वृत्तीयायाः कृतौ शक्तिः कट्ट्रेत्यर्थः । न च तत्र लब्धया प्रकृतेऽपि उत्सम्भवात् ।
करणत्वापेक्षया कृतानेव अथवावृत्तीयायाः शक्तिरित्यन्वये । एवं च वृत्तीयाजन्य-
कृतिप्रकारक याकविशेष्यकत्वबोधे यावज्जन्यत्वोपरिपतंर्हेतुत्वं चैत्रेण पक्ष-
इत्यद्वयेन कट्ट्रेमिति भावः ।

सुवर्ष-कृतेविह्वित्पां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्प-
न्नत्वात् कर्तृकर्मवच्च कृति-फलयोग्यभिधाननिय-
मात्प्रतिप्रसङ्गः । न वा पक्ष्यते तण्डुलो मैत्र इत्या-
दयः प्रयोगाः । तिङ्गुपस्थापितायाः संख्याया भाव-
नाया इय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः ॥८॥

द्विधाविशेषणतया भावनाश्रयं गृह्यत्पादयति-सुवर्षेति । सुवर्षस्य प्रकृतेः प्रकृत्या
बोधोऽस्तु कथेन पक्ष्यतीत्यादौ काठकणसादेरिव धाके चैत्रेण पक्षास्तण्डुला
इत्यादाविशायापि व्युत्पन्न इति बोध्यम् । कर्तृकर्मवद्येति । पक्ष्यतीति तत्र
कर्तृकर्मस्यादिना पूर्वमेशोक्तं तद्यापि विषयतया कर्मणि भावनाश्रययोग्येतिप्रसङ्गे
पूर्वं समाहितम् । इदानीं कर्तृकर्मवत्प्रमाणतयापायेति भावः । अतिप्रसङ्गो
मैत्रेण पक्ष्यति तण्डुल इत्याद्यतिप्रसङ्गः । यथा न स्वप्नते परस्मैपदस्य कर्मा-
नभियादित्यात्तथाऽऽप्रसङ्गतेऽपि तस्य पक्ष्यतिविद्यादित्त्वं नैत्यर्थः । नयेति । यथा
तत्र कर्तृकर्मणोर्नैत्रात्पक्ष्यस्तथा ममापि कृतिपक्ष्योरित्यारिपूर्वोक्तमेवेति ।

इदं तु बोध्यम्-चैत्र पक्ष्यत इत्यादौ चैत्रकर्तृत्वपीडात्वात् यथापरम-
भिधयाहनात्पातजन्यदृष्टपक्ष्यतिराहयात्तत्रन्यदृष्टिप्रकारकरोवे हेतुत्वस्य वा-
च्यत्वात् तदभावादेव चैत्र पक्ष्यते तण्डुल इत्यादौ न चैत्रादिदृष्टपक्ष्यत्वः ।
॥ त्वात्पक्ष्यतःपक्ष्यतिशोभे कर्मरत्नात्पर्यङ्गानं प्रतिबन्धकम्, गौत्वात्, चैत्रेण
पक्ष्यति तण्डुलमित्यादौ तु प्रथमान्तपदाभावादेव न चैत्रादौ दृष्टपक्ष्य इति ।

ननु कर्मप्रत्ययस्यैव भावनाया आह्वानकल्पस्ये तिङ्गुपर्याप्यसंख्याया
कथमन्वयो भावनाश्रयित्वेनैव तदन्वयात्तत्र आह-भावनाया ह्येति । तिङ्गुप-
स्थाप्यसंख्याययोग्येति प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनै कर्मण्यप्यनरुद्धस्य संश्रुति
भावः । न हि यत्र एव भावना तर्हि जानामीत्यसौ संख्याप्यनियामकं
न स्यात् । अतो भावनायाश्रयविशेषणप्रमाणत्वात्तथाच्यमेव तत्र कश्चिदेव,
प्रकृते तया सति तदन्वयिनेव संख्यावद्य इति केचित् ॥ ८ ॥

(राम०) नश्यागित्त्विति । प्राचीनमत दूषयितुं पूर्व तदनुवदति-
भावनादेरित्त्वादिना । संख्यामात्र वेति । नामाल्पात्तयोः माछादन्ये एति
दिरादिति भावः । इदं शम्भुसंग्रहमादेन । मैत्र पक्ष्यते इत्यादेरभावादिति ।
स्या वाच्यार्थः । तदपि कर्मणि । तथा वाच्यार्थः । अप्य कश्चादितिप्रतिपात्ता
वाच्यार्थः इत्यादेरैव कर्मणो मन्थित्वेत्त्वात्-पक्ष्येति । विशेषेति ।

कटावच्छिन्नत्रिययाया शाल्ययत्वेन कथं क्रियाप्रत्ययलक्ष्यमस्तेन रूपेण शक्त्य-
प्रहाय । नहि षट्पदस्य षट्त्वप्रकारकषट्विशेष्यकमकित्ताने सति जात्यपि
तत्रो षट्त्वविशेष्यषट्त्वप्रकारककथनमिति भावः ।

स्वमतमुपसंहरति-तस्मादिति । इत्थं फलस्यात्मनेपदार्थत्वे । अन्यत्रेति ।
संस्थाकाळातिरिक्तस्य प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेनैवान्वयस्य पञ्चतीत्यादौ
बलसत्त्वादित्यर्थः । चैत्रस्य पाठश्रवणेन पक्षास्तन्दुल्य इत्यादौ बलसगतेः ।
पूर्थं तस्य कर्तृकर्मोत्पादिना । आश्रयतया कृत्यन्यपयोषः । अन्यथा कृत्यन्यप-
योषे च कर्तृकर्मयोषनिवामकापनिवामकाश्रयो । नवीनमते तु कर्मप्रत्ययस्यले
कृतेर्बोधास्वीकारात्तत्र सम्भवतीत्याह-कर्तृकर्मोति । नातिप्रसङ्गः न चैत्रेण
पचति तन्तुलः चैत्रेण पच्यते तन्तुल इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । एवमेकदा कृति-
फलमयाबोधकत्वानियमाभिप्रायेणाह-नचेति । कर्मप्रत्ययस्यले भावनान्वयात्
पूर्वोक्तसंख्यान्वयनियामकं न सम्भवतीत्यतो लाघवाद्वा आह-तिहिति ।
तथा च भावनान्वये यन्नियामकं तदेव संख्यान्वय इत्यर्थः । तन्दुलं पाचयति
चैत्रो मैत्रेणेत्यादौ निश्चलं तृतीयार्थः । तस्य णिजर्षेऽन्वेति । णिजर्षय कृतिः ।
एवं चैत्रे दिदर्पकृतिः, तदुपरि अनुकृष्टतासंशर्गेण णिजर्षकृतिः, तदुपरि पाको
मैत्रनिश्चलं च, पाकोपरिकर्मता, तदुपरि तन्दुलोऽन्वेति मित्यते कुशलः स्वयमेवे-
त्त्यादौ च भेदानुकूल्यापारत्तय कर्तृत्वं भेदाभयस्वरूपं कर्मत्वं चैकदा ब्रूयते-
ऽन्वेति । घातुना चाकाङ्क्षामर्यादया तन्कुशलनिशान्भेदशुचिरेव बोध्यत । किञ्च
तत्कुशलकर्मकमेदात्वेनैव बोध्यत इत्यन्यथेत्तत् । यथोदने पचतीत्यादावति
प्रसङ्गमहाय उदोदनवर्मकापावम्भक्तिः । तत्र चाकाङ्क्षामेचित्वात् पाककृति
मत्कर्तृकैवोदनव्यक्तिभांसत इति न विभिन्नकर्तृकातिप्रसङ्गः । एवमन्य
त्राप्युक्तम् ।

आचार्योऽप्यतीत्यादौ शशनिपाणजन्यं कार्युकमित्यादौ च विशेष्ये विशेषण-
मित्येव प्रथमतो बोधः । आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशविषयित्वाभयशाना-
भयत्वस्य तादृशप्राप्त्याभयत्वस्यैव वा जमसो घर्षिणि भासते । तादृशनिप
यित्वायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च पश्यामीति विषयिष्ठानिरूपितस्वरूप-
सम्बन्धविशेषो व्यभिकरणः । यतो मैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादौ मैत्रस्या-
काराविषयक-चातुष्यत्वेऽपि न सतिरिति । यदि तु तदंशो स्वीकृतसत्त्विकर्षा-
जन्येऽपि दोषविशेषजनने तन्निरूपितो रजतं पश्यामीत्यनुव्यवसायसिद्ध
आकारानिरूपितो विषयताविशेषोऽपि स्वीकर्तव्यः । इत्थं चाकाशनिरूपित-

सादृशविषयिताभयन्चाशुभाभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितैव तयोः ससर्गः । आकाशं न दृश्यत इत्यादौ च शानविषयतायास्तादृशलौकिकविषयतानिरूपितस्वरूप-सम्बन्धेनामाव आकाशो भासते, तेनान्धवृत्तिचाक्षुषासत्त्वे चैत्रीयघटचाशुप-विषयताया आकाशो सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति शशाविषाणञ्चन्य कार्मुकमस्तीत्यादौ च शशाविषाणजन्यकार्मुकत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं परन्तु प्रतियोगिताव-च्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्ध, शशाविषाणयोर्जन्यस्वरूपो व्यधिकरण इति ।

एव पीत शक्तो नास्तीत्यादावपि पीतत्वशक्तस्वोभवावच्छिन्नप्रतियोगितैव सम्बन्धः । यद्वा—पूर्वरीत्या पीतत्वशक्तत्वयो प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक सम्बन्ध एव समवायः, न तु प्रतियोगितावच्छेदक इति नाप्रसिद्धिः । यस्तुतस्तु अन्नवितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्युत्पत्तिरिदमित्यस्याप्यु-परि प्रनारीभूतधर्म आकाश्यात्मादभावप्रतियोगिनो ससर्गतया भासत इत्यर्थः । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाद्दो लाघवमनुबन्धाना नरीना पुनस्तत्रैवात्स्यप्रति-योगितामामनन्ति ।

एव च नीलपटो नास्तीत्यादौ धर्मविषया प्रतियोगितावच्छेदकता । नीलत्वे नीलगुणे धर्मिणि घटत्वे च ससर्गविषया तस्य च नीलत्वसमवाये नीलगुणसमवाये तद्दमेदे घटत्वसमवाये च व्यासग्यवृत्तिरवच्छेदकसम्बन्धाश्च प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धास्ते च प्रतियोगिकोदौ तत्तदो भासन्तो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वस्य समवाय इव त एव धर्मा अभावप्रतियोगिनोः ससर्गतयाऽपि भासन्ते ।

एवं दण्डपुरुषवान् चैत्रो नास्ति दण्डपुरुषवाधेरो नास्तीत्यनयोराद्ये धर्मविषया प्रतियोगितावच्छेदकत्व दण्डत्वादी दण्डपुरुषतत्सदोगाभयचैत्रत्वेपु च । द्वितीये दण्डत्वादी दण्डसयोगिपुरुषतत्संयोगिचैत्रत्वेपु सम्बन्धविषया तस्य तु तत्तदादायानां तेषु तेषु सम्बन्धितु व्यासग्यवृत्ति.....अभावेन सह सम्बन्धाः । दण्डसयोगचैत्रत्वात्तुमयन तुस्थान्येवेति । सर्वत्रैव प्रतियोगिताव-च्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध, प्रतियोग्युपरि ससर्गतया तत्तदो भासते । प्रति-योगितावच्छेदकसम्बन्ध पुनरभावप्रतियोगिनोरिति ।

एवं आकाशं न दृश्यति शशाविषाणञ्चन्य कार्मुक नास्तीत्यादौ त एव पदार्था अभावप्रतियोगिनो ससर्गतया भासन्ते विशिष्टस्थानविरहेण विशिष्ट-ससर्ग इत्यर्थान्तरस्थामानादिति ।

एते रत्नरूपदण्डद्वितीयदिनिरूपिता एका प्रकृतिरिति रत्नदण्डो दण्डवानिति विशेष्ये विशेषणन्यायेन रत्नदण्डवानित्यादिशतव्यावृत्त्या रत्नदण्डवानिति विशेष्यैशिशयबोधे तिष्ठति विशेष्ये विशेषणमित्यत्र च रत्नरूपनिरूपितमेव दण्डनिरूपितं चैकमिति प्रचारित्वद्वय, तत्र रत्नदण्डः दण्डवानिति सम्पू-
 लम्भनादव्यावृत्तम् । एवं धार्मिकान्दण्डक विशिष्टमविशिष्ट वा कृत्वा विधेय च तादृश कृत्वा तच्चतुर्भयादिनिरूपिताविलक्षणविषयतानोभ्या । तत्रैव च विधेयोद्देश्यत्वच्छेदकयोः परस्परव्यत्ययेन तदुभयादिनिरूपिता एव । ततो-
 ऽन्या एताश्च विषयिताः सर्वाः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाद्यनुरोधेन कृता अनुभवात्ताश्च । ताश्च प्रतिनियतकारणप्रबोधाः स्वयमूहाः । एतेन साकार-
 शक्तिवर्तिताया सर्वत्र विशिष्ट्यैशिशयबोधादौ विशिष्टादिनिरूपित, ससर्ग-
 निरोपोऽतिरिक्तः संसर्गमपां देवा मासते, स च ससर्गविरोधो नान्यत्र संसर्ग-
 सत्ता वा अन्यथा वा भासते इति फलमलात्कल्प्य इत्यादि कुक्कसनमपा-
 स्तम्, विषयिताया विषयनिरूप्यत्वान्मुपगम एव साकारत्वात्प्राप्तात् ।

इदं लक्षणेयम्-विशिष्ट्यैशिशयबोधादियु स्वीकृता विशयिताः ससम्पन्नावृत्ता एव कल्पन्ते । परामर्शादिकारणतायां भ्वात्प्रादित्तत्तदशावच्छिन्ननिश्चयत्वम-
 पेक्ष्य स्थापनेन दण्डनिरूपिताविषयिता एव ससम्पन्नावृत्ताया अनकताप्रच्छेदक-
 त्वाचित्यात् । अलपवानुमानदीधितौ रत्नो दण्डो न वेति सशयानन्तरं रत्न-
 दण्डवानिति विशिष्ट्यैशिशयबोधाभावः स्वीकृतो दण्डो निर्णयकारो रत्नत्वादे-
 श्चापाकारस्तु जायत एव, तत्र सामग्रीसत्त्वादिति संश्लेषः ।

गर्वा कृष्ण। सम्पन्नक्षीरा इत्यादौ च कृष्णमिन्नगोसामान्यभेदोऽभेदश्च कृष्णोपरि भेदोऽपरि च प्रकृत्यर्थो गोरन्वेति । तादृशकृष्णत्वावच्छिन्नभावेदश्च सम्पन्नक्षीरकृष्णयोः सम्बन्धः । एव च गवाभिन्न-कृष्णाकृष्णाभिन्न-गोसाम्य-
 मिन्नसम्पन्नक्षीराभिन्ना इति बोधः । अतिप्रसङ्गश्चोक्तसम्बन्धाभ्यामेव निरा-
 कृतः । गोऽनु दुह्यमानास्वाग्ना इत्यादौ भावच्छमीरस्ये च कालीनत्व सत्-
 म्पर्ध, । काल एव वा त्वानवृत्तित्वे ससर्ग, । एव च दुह्यमाना मिन्न गोकाली-
 नीतागामनवानिति बोधः दुग्धात्वात्ता इत्यादौ चोत्तरकालीनत्वमुत्तरकाल-
 एव ॥ ससम्पर्ध इत्यादि स्वयमुच्यम् । उन्निषो यान्तीत्यादायजङ्गत्सार्ध-
 लक्षणस्यले च यद्यपि उन्नपदे उन्नमावविशिष्टच्छन्ने लक्षणम् । विशेष्यं च त्याज्यसामननलीनगामनवृत्तित्व, यदि चेच्छम्भच्छिन्नोर्विभिन्नदेशीय-

चैत्रो गन्ता गतो ग्रामो मित्रा पक्षी गतं पुरम् ।
भोक्ता तृप्यति पक्षानि भुंक्ते पक्तापसार्यताम् ॥
इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-

गमनवचनेनैतादृशप्रयोगः तदा वैशिष्ट्ये देशघटित सामानाधिकरण्यामपि प्रवेश्यताम् । यत्र च छत्री एकं छत्रत्रय्याश्च महव , तत्र बहुत्वान्ययानुरोधत् छत्रविशिष्टछत्राभावे लक्षणा । वैशिष्ट्य निवृत्तमेवेत्यापाततो वक्तुं शक्यते तथा छत्रिणौ द्वावच्छत्रिणौ च द्वौ तत्र कथितप्रकाराभ्यां बहुत्वान्वयो दुष्पपाद इति तत्र शब्देयम् । परंतु यथा पुष्पचन्दादिरस्थले एकैकशक्त्या चन्द्रत्वसूर्य-त्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भोज्यते । शक्यतावच्छेदकता च व्यासव्यवृत्तिरिति केवल-चन्द्रत्वादिकप्रकारको बोधो लक्षणयैव । तथा छत्रपदस्य केवल छत्रत्व शक्यता-वच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकमभ्यासव्यवृत्ति । लक्षणा तु उभाभ्यां छत्रत्वछत्रत्वामावत्वाभ्यामिति । लक्ष्यतावच्छेदकत्वं व्यासव्यवृत्ति । इव चोभाभ्यां रूपाभ्यामुपस्थितमुभयथा योष्यमन्वेति । तत्र च गमनाभयत्वादिक बहुत्वादिकमन्वेतीति न क्वाप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥ ८ ॥

(न्यायशा०) नन्वाख्यातोक्तगुकरणा कृतमपि वृत्त्यादौ धर्मं शक्ति इत्यादौ धर्मिणि वृत्तां शक्तिमुपपादयति-चैत्र इत्यादिना । सामानविभक्तिकरत्वस्य विद्वद्विभक्तिरादिरस्य वा अभेदान्वये तन्त्रत्वादिति भावः । यद्यपि चैत्रो दृष्टी कुण्डलीत्यत्र सामानविभक्तिवत्त्वेऽपि गुणानां च परार्थत्वादिति श्यायेन वदितुं कुण्डलिनो न परस्परत्वस्य , तथापीतरविशेषणत्वेन तास्पर्याविषयत्वमपि तत्र तत्र बोध्यम् । कर्मस्थले त्वाह-गत इति । विद्वन्वयेऽप्यभेदादुभय वृत्तवितुमपर-विद्वद्भवसाह-मित्रेत्यादिना । चैत्रो गन्तव्यत्र भेदावयेऽनुपपत्ति । न च सामानविभक्तिकयोर्भेदान्वयबोधो न दृष्टचर , निपातस्थले एव दृष्टत्वादिति । अतो यत्र तथा नोपस्थितिस्त्वदाह- भोक्तेति । यद्वा शोषान्तरमाह-भोक्तेति । अत्र वृत्त कृतिवाचकत्वे भोजनवृत्तिस्तृप्यतीत्यन्वय स्यात् , सा च बाधिता , न च परस्परया वृतेरन्वय , कर्तुरभानेऽव्यवविरोधात् । न च नियमेन पुरुष इत्यध्याहारार्थम् , तथा च भोक्ता पुरुष इत्यत्राभयतया वृतेरन्वय इति वाच्यम् , निर्वाजाध्याहाररूपेण गौरवात् । पक्षानीति । धर्मं शक्ती पक्षस्य तन्दुला-दर्शानं न स्यात् । धर्मं च भोजनवर्तत्वं बाधितमित्याशय । कर्मप्रत्यये वदाहरति-पतेति ।

कर्मणी कृद्वाच्ये । चैत्रस्य नसा मैत्रादन्यो घटात्
पृथक् परोऽपरो येष्यादाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव
कृत्पादिना धात्वर्थान्वयः, तथैव साकांक्षत्वात् । अस्तु

वृत्तः कर्तृताचरत्ये धेदुकेने इती पाठस्य कथमन्वयोऽत आह—चैत्रस्य
नतेति । नप्तृपदेन जन्यजन्यशरीरविशेष उपस्थाप्यते, न तु जन्यजन्यमात्रम्,
चैत्रपुत्ररूपारो नप्तृपदाप्रयोगस्तु । नत्र विशेष्ये शरीरे चैत्रस्येत्यन्वये चैत्रपुत्रेऽपि
तथा प्रयोगः स्यादतो जन्यत्वस्यैकदेव एव चैत्रस्येत्यन्वय इत्यर्थः । ननु
चैत्रजन्यजन्यत्वादिकं न नप्तृपदापत्तावच्छेदकम्, नावर्ण्यप्रसङ्गात् । न
वा जन्यजन्यशरीरत्वम्, जन्यत्वस्वानुभवमात् । किन्तु एकवचनानादिक ताव-
त्पदार्थे कण्ठशक्तिर्वाप्या । तथा चैकदेशान्वयोऽत आह—मैत्रादन्य इति ।

अत्रेदं कोऽयम्—नप्तृपदस्य चैत्रजन्यजन्यशरीरमर्थः । तत्र कण्ठशक्तिमति
चैत्राणि कृत्विरोहात् । चैत्रो नप्तृनप्तृप्रिय इत्यत्र चैत्रीयनप्तृकामो न स्यात् ।
न हि अन्यजन्यीयचैत्रो नप्तृप्रिय इति प्रयोगः । न च चैत्रस्य नप्तृपदाप्यपदा-
र्थेऽप्यन्वयः, तथा सति चैत्रनप्तृवाभेदप्रिय पुनर्भवेन नप्तृप्रियत्वं नान्वितं स्यात् ।
स्यात् नामार्थयोर्भेदान्नये व्युत्पत्तिविरोधः । तस्माच्च नप्तृपदकण्ठशक्तौ चैत्रोऽप्य-
न्वयवति । तथा च चैत्रमैत्रादीनां सर्वेषां एकपत्ते गौरवे स्वीकार्यमेव । तथा
चैत्रजन्यजन्यत्वे मैत्रजन्यजन्यत्वे विहित एव शक्तिरस्तु, न तु कण्ठशक्तिः ।
नान्तपदाशान्वयेन । अतएव प्राज्ञोऽपिदमेव धर्माविति । न च चैत्रजन्यजन्यत्वे-
नोपस्थिते चैत्रस्येत्थमन्वयो न स्यात् । सम्बन्धत्वेन तद्वचनात् इति ।

अन्ये तु नप्तृपदे जन्यत्वं कण्ठशक्तिवत् । चैत्राणि तु कण्ठशक्तिवत् । तेन चैत्र-
नप्तृकामः । पुत्रपुत्रपुत्रविरोधस्तु निरस्त एवेत्याहुः । केचित्तु चैत्रो

इत्यस्य विशेष-
न यथोपस्थितवपेक्षः

मैत्रादन्य इत्यन्वयपदार्थविच्छेदो भेदे कथमन्वयव्ययः । अन्यपदस्य इत्यने
भेदविशिष्टवाचकत्वं प्रार्थना मते पृथक् विधिद्वयचकत्वमिरूपयथाप्येकदेश-
न्वयः । यदप्यप्य इत्यादौ भेदे सात्त्विके च शक्तिद्वयस्वीकारे चैकदेशान्वयः,
तथापि शक्तिद्वयकल्पनागौरवाद्दर्शक्युत्पत्तिमेव एव कल्पत इति भावः । अन्य-
पदाद्रेदप्रकारेणैव परिमितो भावः, नात्राद्यपत्तादिप्रकारेण । अतएव अन्यपदस्य
शक्ति इत्यनेन भेदः । तथा च शक्तिद्वयकल्पनेऽपि न विरोध इत्यन्ये । ननु
घटादन्य इत्यादासम्बन्धवाच्यपत्त्या तथास्तु । अस्तु वा तथापि भेदवति घट-

वा कृत्यादिवदित एव कर्त्रादिना सममन्वयः ।
 मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृ-
 त्पादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः ।
 कृत्ना विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात् ॥९॥

प्रतियोगित्वादे परम्परासम्बन्धेनान्वयः । अन्यथा तद्दृष्टान्तेन गौर्निरवा
 इत्यग्रानि छत्रणा गोन्नेन स्यात् । न च तद्विशेष्यवपदाधोन्तरबोधे इतिअन्व-
 तद्विशेष्यवपदाधोन्ते हेतुत्वात् तथा बोधः । मैत्राद-यो नित्य इत्यत्रैकदेशे भेदे
 निरवान्वयात् ।

अत्रापि तयावत्पदान्त्वात् आह-अस्तु चेति । एवं पाकरय धर्मिण्येव
 स्वजनकवृत्तिसम्बन्धेनान्वयात् । तथा च पक्षेत्पत्र पाकवान् कर्ता इत्यन्वय-
 बोधः । न चैत्र पत्रा पत्रनीत्यन्वयबोधः स्यात् । वरेत्यन्तावच्छेदकविशेषयो-
 रैक्याभावादिति वाच्यम्, वरेत्यन्तावच्छेदकविशेषाभेदस्यैव इवात्रापि निरा-
 काङ्क्षत्वात् स्यनात् । केचित्तु तत्रेष्टाप्रतिरित्याह चैत्रस्य नन्त्यादावपि षष्ठ-
 र्थस्य स्वाग्रयान्यत्वसम्बन्धेनैव धर्मिणि अन्वयो विधेरपि तथैवोपपादिन इत्य-
 मणौ वृत्तौ कर्मत्वे आभवे च वृत्त अतिरतो वैकल्पेऽन्वयः । तेन पक्षेत्पत्र
 पाकवान् कर्तेति बोधे पाकावच्छेदवृत्तिमात्र वेति संशयनिरासो न स्यादित्यर्था-
 इतिरित्याहुः । केचित्तु अस्तु वेत्यादानत् । चैत्रपत्रा मैत्रादन्यो घट इत्यादि-
 बोधेन तद्विशेष्यवपदाधोन्वयबोध एव इतिअन्वयतद्विशेष्यवपदाधोन्वय-
 रशात् । अनौ गौर्निरवा इत्यादावेकदेशान्वय इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्, घटो ज्ञापन
 इत्यादौ घटरे ज्ञानविषयत्वान्त्रयापत्तेः । अन्त्र ॥ सुखं चैत्रस्य घनमित्यादौ
 सुखत्वघनःशारी सादृश्यान्वयापत्तिश्च । परे तु यत्तु कर्मसंज्ञायामात्र आह्वयविश-
 स्तत्त्वं अग्यादिपदानां मैत्रादिभेदवति लक्षणेति पदान्तरं तात्पर्यप्राहक आभवे
 अन्यत्वादी वा अन्यादिपदानां वा सन्देह शक्तिरित्याहुः ।

ननु वृत्त. कर्तृकर्मवाचकत्वे तन्मुक्तं पचति चैत्रेण पक्षेत्परि स्यात् अनौ
 मुख्येति मुख्यं तन्मुक्तं पचत्वादी माकं घटं ज्ञाता इत्यादौ । आदिपदेन
 जानान्नीच्छन्नायविषयत्वारिसंग्रहः । वृत्तादित्यादिपदात् रथो गच्छतीत्यादावा-
 भयत्वादिपरिग्रहः । यद्यपि वृत्तां कर्मादिशक्तौ सिद्धायां वृत्ताकर्माणभिधाने
 द्वितीयादय इत्येव वक्तुं शक्यं तथापि साधवान् कर्मत्वापभिधानमित्युक्तम् ।
 ननु कर्तृत्वानभिधान सर्वदेव वृत्तद्विविधत्वात्पचत्वाद्वा आह-कृतेति ।
 विविधत्वात्तद्विशेष्यवपदाधोन्वयविधानादिनि भावः ॥ ९ ॥

(रामकृ०) वृत्सु व्यवस्थामाह—चैत्र इत्यादिना । चैत्रो गन्तेत्यादौ समानविभक्तिकयोरभेदान्वयस्य व्युत्पत्तत्वादिति भावः । कर्मभ्यपि तथा द्रढ-
यति-गत इति । लिङ्गविशेषेणापि सामानाधिकरण्या द्रढयति—मित्रेति । ननु
लाघवादाख्यातयत् कृतामपि कृतानेव शक्तिरस्तु । अभेदससर्गबोधश्च सद्विद्यः,
चैत्रो गच्छतीत्यनेव चैत्रो गन्तेत्यादावपि कृदर्थस्य चैत्रादिना भेदेनैवान्वयो-
ऽस्तु, प्रातिपदिकार्थबोधेनाम्बयबोधे प्रकारीभूतेत्यादिष्युत्पत्तौ तु प्रातिपदि-
कत्वमर्थवदघातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति एतस्वरसिद्ध कृद्व्यापृत्तमेव वक्त-
व्यम्, लिङ्गैक्यं तु साधुत्वार्थकमन्ययाप्युपपरस्य इत्यत आह—भोकेति ।
कृतः कृतिपाचकत्वेऽत्र भोजनवृत्तिस्तृ-त्याभय इति बोधः स्यात् । न चैवमनु-
भवविशेषादिति लाघवेन कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे प्रकृते लक्षणेत्यत्र च प्राथ-
क्येव पश्यत इति ।

कर्तृशक्तत्वे एकदेशान्वयं वाचकमुद्धतुंमाह—चैत्रस्येत्यादि । ननुपदस्य
पुत्रपुत्रशक्तस्य पुत्रेणैकदेशेन यथा पञ्चपर्यान्वयो यथा वा भेदप्रथस्तादि गुण-
विशिष्टशक्तानां जन्वपृथगादिशब्दानां एकदेशेन भेदादिना पञ्चमर्थस्तथाऽना-
पीत्यर्थः । तथैव एकदेशेनैव । अस्तु चेति । पाचक इत्यादौ जननव्याभ-
यत्वं कृतिमात्रं वाचकतां । न्येत्पत्र स्वाभयपुत्रपुत्रत्वं स्वाभयपुत्र एव या
जन्वत्वारूपपञ्चमर्थन्योरन्व इत्यादौ च स्वाभयभेदवत्वं स्वाभयभेद एव याऽनु-
योगितारूपपञ्चमर्थान्वयः । एवं रीत्या परनापि सम्बन्धोऽस्त्वित्यर्थः ।

इदमत्रावधेयम्—पुत्रत्वस्य व्याप्तिपटितजन्मत्वपटितत्वाद्वापातोश्च व्यापक-
भाष्योमयपटितत्वाच्चेत्यस्य पुत्र इतिवद्वापि नान्यर्थनपृथग्दत्तात्पर्यग्राहकत्वमेव
चैत्रस्येत्यस्येति धेकदेशान्वयसमावना । अन्यथा चैत्रस्य पुत्र इत्येव एव
नोद्भाक्त्वमिति ।

इदाख्यातसाधारणमभिहितानभिहितत्वविवेकमाह—न्यादीति । आदिना
विषयत्वादिपरिग्रहः । कृत्यादीत्यादिना आभयत्वादिसङ्ग्रहः । ननु विशिष्ट-
शक्तस्य कृतः कृत्ये कृतिवत्त्वमिषावकत्वमन आह—कृतेति ॥ ९ ॥

यच्च घातुत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः, पाचका-
दिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे
लक्षणेति, तत्र, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः,
घातुत्वादिघटितात्तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च ।
पदपि कर्तृकृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु
लक्षणेति, तदप्यसत् यतो विनावच्छेदकरूपं
शक्यत्वासंभवात्, गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौर-

(न्यायया०) कर्मप्रत्ययेऽपि कृतौ शक्तिरस्येव सममिहात्विशेषाभावात्
तद्विषय इत्याशयेन तदुपेक्ष्याह-भायकृत इति । तथा च कृतिनाशकाले इदानीं
पाक इति धीर्न स्यादिति भावः । ननु तत्र प्रत्ययार्थे न तात्पर्यम्, स्थलवाचा-
वच्छेदेन वा वर्तमानत्वं भासते अतो घातुत्वातीति । केचित्तु भावकृतोऽपि
कृतिवाचकत्वमास्तां किं न स्थितम् । कृतिनाशकाले इदानीं पक इति
इदं प्रमातृमेवात आह-घातुत्वादीत्याहः । घातुत्वादीत्यादिपदत् प्रत्य-
यत्वादिसङ्घः । तथा च घातुत्त्वप्रत्ययत्वोभयवद्भित्तदुपेक्षया भाष्यतात्वस्यैव
लघुत्वादित्यर्थः । प्रत्ययत्ववद्वत्त्वान्वतरत्विच्छिन्नतावच्छेदापेक्षया तदप्यभेद-
घटिताकारतास्य लघुत्वावच्छेदस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिशयवाच कर्तृकृतः
कृतौ शक्तिः पाचक इत्यादी अभेदान्वयानुरोधाद्विशिष्टे लक्षणेति मतमाह-
यदपीत्यादिना । यत् इति । अस्तदित्यत्र हेतुर्भवे विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं
विधीयत ततोऽसदित्यर्थः । न च शब्दे गोत्वे शक्तिरास्ताम्, गोत्वत्वं संस्कार-
वशादुपस्थितं भासते लक्षणावामतिरिक्तत्वमित्येति शक्यम्, तथा सति धर्मिणो
छामो न स्यात् । आश्लेषलक्षणावच्छेदो जातिशक्तिवाशेकरोपापत्तेः । गौर्गोत्व
वानित्यन्वयोऽपि न स्यात् । तदप्यतावच्छेदकत्वमित्येति च न स्यात् गोत्व-
त्स्येति ध्येयम् । तदुत्तरो लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणेऽ । न च तीरत्वविच्छि-
न्नोपत्वं गङ्गापदलक्षणा ज्ञानकार्यतावच्छेदक इति तीरत्वार्थे लक्षणां विनापि
निवर्हि कृतिप्रत्ययपदार्थोपस्थितिहेतुः, न ह्य तदर्थेऽपि कृतिज-येति न तदर्पमपि
तद्व्यपेति वाच्यम् । एवं घटत्वेऽपि शक्तिर्न स्यात्, कारणताकार्यताशून्यानां
कारणतावच्छेदकत्वस्यैव शक्तिश्चन्यस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वाविरोधात् ।
अज्ञानयेनापि शक्यत्त्वमसम्भवादिति ध्येयम् ।

विशिष्टान्तराणांमिति । विद्युभूतपदानां महत्त्वविच्छेदे शून्यत्वादी शक्तिः

वादस्तु गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यं, विशि-
ष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत । केवलविशेषणे
स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ॥ १० ॥

स्वादिशर्प । मत्र तर्हि नेत्रलेज्जि भूतस्य भूतपदप्रयोगः स्यात् अत्र भा-
वेत्यलेति । तर्हिभाषि नेत्रलक्ष्मी न प्रयोग इति तुल्यत्वं । एव पदविशेषण-
बोधे तात्पर्येण यथा तुल्य इत्युक्ते तत्र भावना पक्षेऽप्यत्र लक्षणा, परेषां शक्य-
बोध इति चेत् भूतं तुल्य इत्येवमिति तुल्यत्वं । अत्र पर्योक्तं स्वारसिकेति ।
इत्यत्रापि स्यात्प्रयोगान्तराणां इति तदर्थं । एवं च यथातुल्यप्रतिप्रतिबन्धान-
रेव बोधस्तत्र लक्षणेऽपि लक्षणात्पक्षेऽप्यत्र इति भावः ।

कश्चिन्नु विशिष्यतराणामिति । भाष्यादीनां महत्त्ववाच्यत्वा न स्वादिशर्प
इत्याह, तत्र, महत्त्वदस्य दृक्कारिणं तुल्यतया महत्त्वं एव शक्तिः । तापरिवर्णं
चतुर्विधम्, अथ महतीर्षं हर्षं चेति भाष्यदृष्टा विभक्त्यात् । यत्तु लक्षणा
आख्यत्वविधिरेवास्या तर्हि इतिप्रकारेण चतुर्विधो न स्यात् किन्तु तत्र-
भक्तदेनेत्यदप्यवतिरोधारिणि, तत्र, इतिप्रकारेण चतुर्विधं लक्षणात्प्रभवत् ।

अत्र केचिद्-शर्प संयुक्तपर्येऽपि परिधिं च वि- स्यात् । न च तत्र नेत्र-
लक्ष्मी प्रयोगान्तराण्यम् । अत्रापि चैव. एवेति केवललक्ष्मी प्रयोगत्वं । न
चाभेदावयानुत्पन्न स्यात् इत्येवाह, अन्यथाख्यावेऽपि तौत्तवत्त्वं । न चाश-
भेदान्तरपथीविद्वन्निभक्तिरादिसंज्ञानुभेदान्तर एव स्यात्, इत्यत्र मममने-
रान्तये वापात् । अत्रापि वाचस्पति स्तोत्रे एवतीत्येवम लक्ष्मीं पञ्चतीत्य-
त्रापि लक्ष्मीवामिदन्तर- स्यात् । तस्मात्तत्र. इतीं चानि. मोक्षं तुल्यतीत्येव
तुल्यं कर्तारि लक्षणा । चैवो मन्तेऽप्येव कश्चिदाभक्त्या इति कश्चित्पद-
सन्ने लक्षणात् । तत्रतो भेदान्तर इति पक्षभावनपि कश्चित्परिधिप्रयोग
एवास्तीति ददन्ति, तत्र, चैव. पक्षेऽप्यत्र तुल्यतीत्येवमने भेदान्तरवात्त-
त्वात् । तावार्थेऽभिदन्तान्तरबोधे विमर्शवर्षोपरिक्तेऽप्येवत्वात्, चैव पक्षेति
प्रयोगापर्येऽप्यत्र आख्यातनिष्पत्तिप्रयत्नात्पक्षेऽप्यत्र इति पक्षे एव
तीत्येवौ पाकादिनिष्पत्तिं न स्यात्, एतः अनुमानचरिणि चैव तयोऽप्ये-
वत्ताप्रमाणात् । आदिशे च शक्यत्वात् । न च तत्र कट एव कर्तारि लक्षणा
तथापि क्वच्यते चैव पक्षेऽपि प्रयोगः स्यात् । न त्वात्पक्षेऽप्यत्र एवतीत्येवौ
पाकादिनिष्पत्तिः । लक्ष्मीप्रकारकबोधे प्रयोगान्तरबोधेऽप्यत्र इत्येवत्वात् ।

एवं च गतो ग्रामो गम्यत इत्यादी फलस्य कृदात्म-
नेपदाभ्यामेव लाभात् लाघवाद्वात्तोरनन्यलभ्य-
व्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं
कर्मत्वमर्थः । फले च प्राप्तिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेना-
न च कृत. सामान्यतस्तेन तेन रूपेण वा वर्तते शक्तिः । शतशानवादी तु
आदेयीपृथक् इतरणं वर्तमानत्वाद्ययोरे एव तन्मम । अन्वयबोधकाख्यात-
जग्यवर्तमानत्वाद्योरे आख्यातजन्यत्वोपरिवर्तेर्हेतुत्ववरूपनात् । अगम्या चैव.
पचतीत्यादौ चैत्रे वर्तमानत्वाव्यापत्तेरित्याहुः ॥ १० ॥

(रामकृ०) भावकृत्तौऽपीति । तयात्वे च पाचक इत्यादी पाक-
कृतिरित्यनुभवः स्यात् । स्यात् व्यापारस्य वर्तमानदशायां कृतेरतीतत्वे पाको
नष्ट इति भावः । धातुत्वादीति । धातूनां बहुत्वात्तदुच्यतान्यतरत्वरूपधातु-
त्वमपेक्षैव तत स्वल्पतरपित्मडितान्यतरत्वरूपाप्यातत्वस्य लघुत्व मुक्तां च
धातुत्वरम्यत्वपेक्षयेति भावः । इदं चाम्युपगमेन । वस्तुतो धातुत्वरम्यत्व-
माख्यातत्व वा न शक्ततावच्छेदकं किन्तु तिप्त्वादिकमेवेत्युक्तमेव प्रागिति ।

एतदस्त्वरेणैव वा । अदपीति । कृता विशिष्यशक्तित्वनेऽपि कृतित्वमेव
शक्यत्वावच्छेदकम्, लाघवात् । कृतिप्रकारक रोधस्तु लक्षणयैतन्मतामिप्राय
इति । प्रतिक्थान् सूर्यपति-यत इति । अस्तु वा गवादिपदानामित्यादौ हेतु-
विनित्यादिगौरवादित्यन्तम् । विशिष्टेति । आकाशादिपदस्यापि उक्तयुक्ते.
शक्ते शक्ति शब्दविशिष्टे लक्षणाऽस्त्वित्यर्थः । अथ केवले विशेषणे स्वार-
सिक्प्रयोगामात्र एव केवलविशेषणशक्ती वापकस्तदा प्रकृतेऽपि नुस्यमित्याह-
केवलेत्यादि । एतत्प्रतिशब्दा आख्यातस्यापि कृतिविलोपप्रसङ्गस्तु ध्येयः ॥ १० ॥

(न्यायया०) फलवच्छिन्ने व्यापारे चातोर्त्वं शक्तिः किन्तु घटे न्यापारे इति
मर्त रूपयितुं एवंचेत्यारभ्य केचिदित्यन्तेन तन्मत्तसुपन्यस्यति । एवं फलस्या-
रमनेपदसमर्थने व्यापारविशेषो गमनादि । तथाच गम्यादिपातुकोत्तरदेव-
सयोगापवच्छिन्ना क्रिया न बोध्यते किन्तु तत्तत्किपैवेत्यर्थः । भागपदात्तलभ्यव-
च्छेद । द्वितीयादेरिति । आदिपदाद्गामस्येत्यत्र चशवा अतुर्कर्म । इदं
चार्देते शक्तिरिति मते । वस्तुतः चशवा द्वितीया रमायते । आदेशो चक्री
गौरवाद् द्वितीयादेरित्यादिपदाहात्पनेपदपरिमह इत्यन्ये ।

न्वेति, फलमात्रं वा अर्थः । जनकत्वं तु संसर्गमर्षा-
दया लभ्यत इति केचित् । तदसत्, ग्रामं गच्छति
त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः- फलसामान्यलाभेऽपि
नियतसंयोग-विभागाद्यलाभेन फलविशेषावच्छि-
न्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । इतरथा त्यजि-गमिष-
श्रुतीनां पर्यायत्वापत्तेः । तवापि गम्यते ग्राम इत्यादौ
ग्रामादेः संयोगादिफलशालित्वं कृतः प्रतीयत इति
चेत्, न । तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहा-
रादेश्च, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरैव स्वर्गकामादि-
पदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं, प्रतीतिस्त्व-
ष्ट-फलयोरिष्टत्व-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोगत्वाभ्यां

अधिकरणत्वेनेति, संसर्गभूतेनेति बोध्यम् । आभेयत्वसंतर्गेण वा बोधो
बोध्यः । कापवासाद्—फलमात्रमिति, तदसत् । व्यापारविशेषवाचकत्व-
मसत् । नियतेति । तत्काले पृष्टादुच्यते यच्छ्रुते वागवयेई गपमं, न तु पृष्ट-
येति न स्यात् । पृष्टवृत्तिककप्रवक्तव्यसामान्याभावात् तत्रासत्त्वात् । नह
त्यभिगम्यारैरेव विनागसंयोगरूपकत्वात्पर्यं प्रवृत्त्यर्थं, प्रवृत्त्यर्थे द्वितीया-
दितः कालत्वेनेत्यत इतरस्येति । बहू—कालत्वं वाञ्छतमिति संयोगादि-
विशिष्टे द्वितीयादिशक्तिः, तत्र संयोगादिबोधे गम्यादिस्तात्पर्येऽप्यत्र इत्यत्र
इतरस्येति । इतरस्य चातोऽप्यत्राभिस्ये श्यायित्वापत्तेः । यमनादागपोरेका-
र्थता स्वादित्यर्थः । मभूमिपवात् इतिस्त्वन्वादेः परिवहः ।

ननु फलविच्छिन्नव्यापारवाचिन्येऽपि कालविशेषकत्वमस्तव मते कथं स्यात्,
कालस्य व्यापारविशेषकत्वेन कर्मणि कर्तव्यत्वात् । आहवात्तस्य फलसामान्यवा-
चकत्वात्तित्याहुते—तत्रापीति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थत्वपक्षेऽप्यसंयोगे
द्वितीयादिसंयोगेऽप्यसंयोगव्यतीतान्महात्मनोऽप्य । तद्वच्छिद्येति । विशेष-
संयोगावच्छिन्नत्वार्थः । तत्कालस्य चावादावन्वयेऽपि तत्समभिव्याहारेण
कालविशेषकत्व-द्वितीयादेरित्यर्थः । इतरसमभिव्याहारेण सामान्यवाचक-
त्वापि विशेषणोपपत्तेः उच्यते—यथेति ।

नन्वेऽपि तद्व्यापारवाचकत्वेन तेषामपि विशेषणत्वमिति वाच्यं स्यात्
विशेषणसमभिव्याहाराद्विशेषणोपपत्तिरिति स्वर्गवाचनपरिच्छेदेऽप्यस्य

चेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविशेषवाचकतदादे-
रिव च्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-
तच्छालिवाचकारप्यात-कृतोरपि विशेषरूपेण बो-
धकत्वम् ॥ ११ ॥

स्वर्गसाधनत्वादिप्रकारकसंशयो नेत्यत आह-अस्तु चेति । यद्वा-मनु विशेष
वाचकत्वविशेषेण त्वितरसामभिन्याहारादिद्विविशेषवाचकत्वम्, तथा सति स्वर्ग
कामो दधि न सृष्टीतेत्यादिर्न स्यात् । भोक्तृत्वे इहसाधनत्वसामान्याभावस्य
स्यात् (१) । तथा च कृष्टान्तासङ्गति । एव चामा गम्यते न तु गृहमिति न
स्यात् । रामनञ्-दण्डसामा याभावस्य गृहेऽसत्प्रादत आह-अस्तु चेति ।

अयमर्थ — गृहे चोऽस्ति न चेति प्रमे सोऽस्तीत्युत्तरात् सादेहमिदमे
विशेषरूपैव तदादवाचकत्व, न तु बुद्धिस्यत्वेन । तथा च यन्वादीना वृथक
वच्यतावच्छेदकत्वे बहुवचिकल्पनमित्येकवाचिर्वाच्यता तथाच घटत्वादिकमेव
वच्यतावच्छेदक तेषामनुगमकं बुद्धिरपनावच्छेदकत्वं तथा चैवैव शक्ति ।
वच्यतावच्छेदकस्यैव वच्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याप्यनुगमात्तद्वैक्यमिति
मतेनाह-बुद्धिविशेषवाचकेति । अत्राप्येव वच्यतावच्छेदकतावच्छेदकमपि
मासते । प्रकृते मद्राने विशेषरूपेण तद्बोधकता न स्थानथापि बुद्धिस्थतावच्छे-
दकत्वमिति शक्यं विवाकार शक्तिप्रह । यद्वाच्योपस्थितौ तु बुद्धिस्थतावच्छेदकं न
मासते तद्वच्च तद्बोधकविशेषादिति भाव । तथा च तदादिवत्तत्प्रकृत्यर्थताव
च्छेदकत्वमिति शक्यं विवाकार शक्तिप्रह । यद्वाच्योपस्थितौ तु बुद्धिस्थतावच्छेदकं न
मासते तद्वच्च तद्बोधकविशेषादिति भाव । तथा च तदादिवत्तत्प्रकृत्यर्थताव
च्छेदकत्वमिति शक्यं विवाकार शक्तिप्रह । यद्वाच्योपस्थितौ तु बुद्धिस्थतावच्छेदकं न
मासते तद्वच्च तद्बोधकविशेषादिति भाव ॥ ११ ॥

(रामक०) चैत्रो गच्छतीत्युदाहरणस्य चैत्रो गन्तेत्यनन साम्बाहूपयिष्ठ
केपाचिमतमुपन्यस्यति-एव चेति । एव च कल्पस्यात्मनेपदादिना वा-स्यै
च । व्यापारविशेषो गमनादिक्यारूप । ग्रामस्येत्यत्र पशुषा एव कर्मत्वमर्थ
इति । एकदेशापरीक्षया वाक्यतावच्छेदकत्वाववाय चाह-कल्पमात्रं चेति ।
अत्रामादित्यन्त कल्पविशेषेत्यादौ हेतु । कल्पसामान्यतामेऽपि कल्पत्वरूपेण
कल्पतामेऽपि । नियतति, यतिनियतेत्यर्थ । इतरथा... ..क्रियाया एव
वाच्यत्वे पर्यायेति । उभयत्रापि क्रियारूपवक्तव्यानिशोधात् त्वामगमनपदप्रमृती-
नामप्येकार्थत्व स्यादिति भाव ।

अपि च घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म-
त्वम् । न तु घात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-

शङ्कते-तवापीति । सयोगादिरूपतत्परत्वाच्चिन्मन्वापारस्य भाववर्धनवा-
दिनोऽपि । कुल इति, आत्मनेपदस्य फलशामान्यवाचकत्वादिति भावः ।
सद्वचिन्नेति । संयोगवच्छिन्न-भियात्वाच्चि-आप्तुसमभिव्याहृतत्वेनेपददिना
संयोगत्वं फलं बोधते । एवमन्वत्रापि सर्वज्ञानच्छेदकीभूतं फलं यत्र यत्
तदेव पदनात्मनेपददिना बोधते । तत्तत्समभिव्याहाराणां त्वेषु कार्यकारण-
भावकत्वनादिति भावः । अयं फलवच्छिन्नव्यापारवाचित्वं घात्रोमांस्तु ।
साहाय्याप्तुसमभिव्याहारादेव संयोगादिरूपो विभोपस्तत्र उन साहाय्यमित्या-
शङ्क । द्वाप्तुरोपित्वात् कल्पनाया निपायिणीर्षाद्-यथैत्यादि ।

इत्थं फलयोः स्वर्गत्वसयोगादित्वादिनैव रूपेण बोधानुपपादयति-अस्तु
यैत्यादिना । तवादेरिति । यथा बुद्धिपिपयत्वावच्छेदकरूपेण शक्तवति तदा-
देर्बुद्धिपिपयतावच्छेदकत्वात्तत्प्रागेव बुद्धव्यवहाररूपेण बोधवत्त्वं तथा फल
तदावस्थावच्छिन्नतामपि समभिव्याहारविशेषतायेन संयोगित्वादिना रूपेण
भाववर्धनान्-छेदवत्त्वं पदस्य तेन रूपेण बोधजननमस्तिवत्यर्थः ।

अथ भावः-यदि बुद्धिपिपयत्वरूपेणोपरिषत्-पदत्वपदत्वादिशास्त्रि-बुद्धि-
पिपयति सप्तमित्येवं तदादेः शक्तिश्च ; बुद्धिपिपयत्वरूपमुपरिषत्तो भद्रुगु
सकृत्कर्त्त, न तु तदनेऽपि शक्तिरिति शब्दबोधे तत्र भावते किन्तु छेदं पद-
त्वपदशास्त्रि कश्चित् भावते उक्तिशक्तिपरि बुद्धिपिपयत्वेन शक्तिशक्तिपरि
शक्तवत्तावच्छेदकत्वमहात् । शक्तिशक्तिपरिदिनामेवकारादिरवन् इत्यादि-
प्राशाद्वा । निवमस्तु छेदवर्धन इति तदा भद्रुतेऽप्तुत्वावच्छिन्ने इत्यादिपयत्-
फलतावच्छेदकत्वादिरूपेणोपरिषत्स्वर्गत्वसंयोगत्वादिपिपयते शक्तिमहात्ता-
कावसावच्छिन्नेपदकवेनैव बोधोऽस्तु । यदि वा बुद्धिपिपयै तदादिपदं शक्त-
मित्याद्युपदेसत्वात्कार्यतामस्यहृतेन मनसा प्रप्रवादिपयतापदादिशब्दमनसा-
नन्तरं गीतेऽन्तेणोपरिषत्ते शक्तिश्च, यदत्र च शब्दबोध इति मत्र तदापि
भद्रुते इतरापनतापदशक्तिबोधेन साहाय्यदोपदेसत्वात्साम्यंज्ञानवद्भूतेन मनसा
विधिपदकर्मोत्वात्साहाय्यतामनन्तरं स्वर्गपदेन स्वजिघत्सादिघातुना च विनोप-
रूपेणोपरिषत्ते त्वेषु शक्तिमहोऽस्तु, यदत्र च शब्दबोध इति न कल्प्यन्तु-
पतिरिति ॥ ११ ॥

(न्यायवा०) बहु तावत्त्वय तत्तद्भूतेषु शक्तवत्तावच्छेदकम्, अत्राप्यपार

पत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे
 स्पन्देः पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात् । फलावच्छिन्नव्या-
 पारचोपकत्वादेव च घातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः ।
 भाक्तस्तु जानात्यादेस्तादृशघातुयोग एव च कर्म-

गीरव स्वीकरणीयमेव, अथवा क्षतिविषयस्यबुद्धिस्यतावच्छेदकत्वादेरपि
 मान स्यात्, अथवा मस्तरपदादावपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकमान
 स्यात् । किञ्च इदं चोपेन चर्मण शक्यतावच्छेदकानुगम्यशक्यैक्ये सै-
 वधवादा
 बन्ध द्वापरयेन तदनुगमानानार्थता न स्यात् । अतो ह्यु-
 त्तविषये तादृशान्ति-
 स्यापि विषय । न च द्वितीयादेर्विशिष्यसयोगादिवाचकत्वे गम्यादिघातु
 विशेष्ययोग एव संयोगादिता-पर्यवाहक्ये वाच्य, तथा च स्यातात्ता-पर्येव
 ग्राम गच्छतीत्युक्ते संयोगरूपकप्रत्ययान्तिरिति वाच्यम्, गमिघातुयोगस्य
 संयोगतात्पर्यप्राहकत्वस्यैतत्सर्गिकत्वात् । इति-प्रकार-तरेण प्रकृष्यादिना
 विभागतात्पर्यप्राहक्यानि सम्भवत् । तत्र घातोविभागवच्छिन्नस्पन्दे तादृ-
 शित्वम् । इदं स्पन्दचोपेनगमिघातुयोगस्यैव वा संयोगता-पर्यप्राहकत्वमि-
 त्यभिप्रेत्य प्रकाशान्तरेण पठस्य ता-पर्यतावच्छेदकत्व व्युत्पादयति-अपि
 चेत्यादिना । ननु द्वितीयाया आयेप-वचोपने तस्य कलेऽन्वये त्रियाज्जपक
 शालि-कर्मत्व न भाक्तमेवात् कर्मत्वमेवाग्याहणमाह-घातपर्यतावच्छे-
 दकेति । गमिपत्योरिति । गमनजन्य ककमुत्तरसयोगो यथा ग्रामे तथा
 विभागरूप पूर्वदेवेऽपीत्यर्थः । इव पतनस्यापि त्यजेरिति उत्तरदेवेऽपि तज्जन्म
 संयोगत्वत्वादित्यर्थः । स्वमते तु संयोगादिरेव ता-पर्यतावच्छेदक स्पन्दे
 तदभावादेव न सकर्मताम्बुवहारः ।

घातपर्यतावच्छेदककलाकित्तस्य कर्मत्वं हेत्वन्तरमाह-फलावच्छिन्नमेति ।
 यद्वा-वस्तुतस्तयजिगम्यादिघातुपस्थापयिष्याया परपूर्वदेशयो कर्मत्वमस्त्येव ।
 अतस्तामेव त्रियामादाय कदाचित्तर्हं त्यजति लग्न कदाचित्तरोर्भूमि गच्छति
 लग्न इति प्रयोग, अतो हेत्वन्तरमाह-फलावच्छिन्नमेति । न जाननुगतगम्या
 रिगतदातृतामेव सकर्मकत्वव्यवहारविषयत्वम्, सम्भवतोऽनुगमस्य स्याता-
 योगात् । एव घातो ह्यदभ्यापार-अचित्तं त्रिजिगम्यादे पर्यापतापति स्मर्त-
 व्या । तथा च सकर्मकत्वव्यवहारप्रयोगस्यैव कर्मतात्वमिति भावः ।

जानातीत्यादौ तदभावेऽपि सकर्मकत्वव्यवहारमुपपादयति-भाक्तस्त्विति ।
 द्वितीयाया आयेप-तवे क्षति कल्पते क्षापयन् । न तु संयोगादिपठेयु पठेयु
 जानाशक्तिः गम्यादिघातोश्च त्रियाया विशेषेऽवश्यवत्प्रकृतौ संयोगादेर्विषय-

प्रत्ययाः । तत्र च द्वितीययाधेयत्वमभिधीयते
तत्राकांक्षावैचित्र्याद्वात्वर्थतावच्छेदकेऽपि फलेऽन्वेति,
अत एव चास्याः पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्तमीतो
भेदः । अस्तु वा कर्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि

तथाऽन्वेदवत्त्वं कल्प्यते । तत एव फलविशेषताभ्याख्यातुः । नत अत-
गतक्षयेण सकर्मकत्वानिर्बन्धने को दोषः अतस्तादृशेति । तादृशपातुयोगे
सकर्मकपातुयोगे नञेति । अन्यपातुपत्तेरैकैकदेशान्वयबोधः कल्पित इति
भावः । इत एवैकदेशान्वयबोधजननवरवादेव सप्तम्यर्थस्वाधेयता यदादौ पदार्थ
एवाभ्येतीत्यर्थः ।

नत तत्रैतत्पदार्थान्वयबोधे वृत्तिजन्यतद्विषेय्यदोषस्त्वितिर्गुरिति कथमेकदे-
शान्वयः, अत एकदेशान्वयेऽप्युपपत्तिमाह—अस्तु येति । नन्वेवमपि द्वितीया-
सप्तम्योः पर्यायता स्यात् । अतोऽस्तु धेयत्वमे । तथा फले उक्तदशादेशसंबो-
गादौ (?) अनवस्थादिलम्ब-भेन यामादिभरारः तच्च क्रियायात् । तथा च प्रामं
गच्छतीरपादेर्प्राप्तीयफलजनकक्रियाहृत्कृतिमानिरपार्थः ।

नत फलान्वयित्तत्प्राप्तयो पातुर्था, द्वितीयाधेय फलम्, तथा च प्राम-
दतिकलजनिका क्रियेत्यन्वयपर्यवसितः । नञर्थः.....सम्प्रती, उद्वेगता-
च्छेदकविषेयतावच्छेदकदोषैक्यात् । न च फलजनितत्र क्रिया यामीयफलज-
निकैत्यन्वयार्थः.....दण्डवान्...क...हृत्कृतिमिति च स्वार्थेति वाच्यम्,
प्राप्तीरैतत्प्राप्ति बोधास्तीवारादत आह—स्तां येति । नत फलस्य द्वितीयाधे-
यविशेषकमेव भावो न स्यात् । न च फलविशेष एव द्वितीयाधेयः । संयोगादि-
नायाककण्ठी गौर्यात् । एतादृशेनान्वेयस्यैव द्वितीयाधेयस्यारताः स्तां येति ।
यथास्यस्तु फलविशेष इत्येति न दोष इति केचित् । न चान्न मते आत्मनेपदस्य
वृत्तः फलवाप्यतः चान्वयभेदेनान्वयस्यारतादिति वाच्यम्, नायागंपास्त्र-
धेयोः साक्षात्त्वयामावेन तत्फलजन्यतात् । न च वृत्तिरेव तयास्तु तथा सति
द्वितीयाधेय आधेयत्वमात्प्राप्तार्थः वृत्तिः । तथा च क्रियाया कटत्वान्तये क्रिया-
जन्यं फलविषयः चैतदिति विषयत्वमुक्त इति शेषः । तथा च चैतन्न्यदृति-
स्वरय क्रियायाममानम् । तद्धानस्यात्रयवसिद्धतात् । एवं तादृशकृतादिकृ-
कर्मत्वम् तन्मुक्तेभान्नप्रसङ्गादिति भावः । न चैवं कर्मप्रत्ययस्यैव फला-
दित्तत्रक्रियाजन्यफलसादी तन्मुक्त इति धीः, न चैवं फलजनकति, फलविशिष्ट-
क्रियायाः फलपूर्वात्क्रियादिति वाच्यम्, पातोः फलोपलब्धिक्रियायावद्वयेन
तथा फलजननत्वमभादिति ।

फलमर्थः । स्याद्वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ,
विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ॥ १२ ॥

यद्वा-अस्मिन् कल्पे द्वितीयाया आधेयत्वमिव कर्माख्यातस्याश्रयत्व
मेवार्थः । गमनं धात्वर्थान्तरे कले तच्चाश्रयत्वे तच्च प्रामादौ प्रकार । गम्यते
पाम इत्यादौ गमनज-यकलाश्रयत्ववान् प्राम इति बोधः । कर्मप्रत्य
यान्तगम्यादिधातुजन्यस्वप्नप्रकारकबोधे तदर्थसंयोगोपस्थितेर्हेतुत्व, कर्म
प्रत्ययान्तगम्यादिधातुजन्यसंयोगादिप्रकारकबोधे तदर्थस्वप्नोपस्थिते हेतु-
त्वकल्पनाभातिप्रसङ्गः । न चास्मिन् कल्पे सप्तमीतो द्वितीयाया अमेदः,
धात्वर्थविशेष्यकाधेयत्वबोधकत्वात् । द्वितीयायाः सप्तम्यर्थस्य नामार्थेऽप्यन्व-
यात् । नच तद्गुणस्य वाक इत्यत्र चरीस्मारितद्वितीयायस्य पाकेऽप्यन्वयात् ।
मेवम्, तत्र पदार्थस्य भावात् इति ।

यद्वा-द्वितीयायाधेयत्वबोधे उपनिजसार्थकप्रत्ययप्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्व
कल्प्यते, न तु सप्तम्यर्थबोधे भूतले देवत्व इत्यादिप्रयोगादिति विशेष
इत्याहुः । इतरा स्मारिता या अर्थस्य धात्वर्थे लेशान्वयात् इत्यनेनैव भेद
इत्यन्ये ॥ १२ ॥

(रामपृ०) कलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे प्राचीनसमितिं दर्शयति
कर्मत्वविभक्तयन्ममानुपपत्तिमपि प्रमाणयति-अपि चेत्यादिना । पूर्वस्मिन् देश
इति । तत्र क्रियाजन्यविभागरूपफलसत्त्वादिति भावः । उत्तरदिमिति ।
तत्र क्रियाजन्यविभागरूपसत्त्वादिति भावः । स्पन्देरकर्मकत्वायोगादाह-पूर्वापरयो-
रिति । एकत्र तादृशयोगस्य परत्र तादृशविभागस्य सत्त्वादिति भावः ।
समने तु पूर्वतु धात्वर्थतावच्छेदकं तत्तत्कर्मनतिप्रसक्तमेव । उत्तरत्र ॥
तादृशफलमेव नास्तीति प्रसङ्गाद्वाऽपि न । कलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे-
ऽप्यदप्युपलभ्यमादकलेत्यादि । .....नादेः कलापारात् । तादृशधातुयोगे
कलावच्छिन्नव्यापारवाचि धातुयोगे । अतएव स्पन्दादेर्न कर्मप्रत्यया इति ।

एवं चाधेयत्वमेव द्वितीयायस्य, कल्पस्य धातुन एव लामादित्यभिप्रायवान्
तदनुसारेणैकदेशान्वयं स्वीकुर्वन् आन्दभोधमुत्पादयति-तत्र चेति । अत्र यत्र
पदार्थैकदेशान्वयाधेयत्वबोधकत्वादेव । एकदेशान्वयासहिष्णुताह-अस्तु चेति ।
अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या कृदाख्यातवधिवत्संयोगादिरूपककलास्य तदवच्छिन्न-
व्यापारवाचित्वेन नीलपटत्वस्य नाक्यतानवच्छेदकत्वैऽपि परस्परमन्वयवलादुप-
स्थित-नीलपटत्ववच्छिन्न प्रतिपोगितालामस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ १२ ॥

*भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं, न तु
स्वात्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयि परसमवेत-
त्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यत्परत्व
सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्र-
यापेक्षिकं प्रत्याप्यते ॥ १३ ॥

(न्यायवा०) भूमिं प्रयातीति । भूमिसंयोगस्य भूमाविव विहगेऽपि
वृत्ते भूमिं प्रयातीतिवत् विहगो विहगं प्रयातीति वारण्या कर्मप्रत्ययस्य पर-
समवेतत्वमर्थ इत्यर्थः । विजहातीति । विभागदेशाप्युभयनिष्ठत्वात्तथा
बोध्यम् । परत्वं भिन्नत्वरूपमेवार्थः । समवेतत्वं संलग्नं । तथा च प्राग
इयम् द्वितीयाप्यं भाषेपरत्वं भिन्नं च तदुच्यते क्रियान्वयि, तथा सति यामाधेया
प्रागभिनष्टतिप्रां प्रागभिनष्टिप्रां क्रिया तदुत्पत्तिमानित्यर्थः । नचैवं यत्र
विहगविहगोभयत्र वृत्तसंयोगस्य विहगस्यापि परसमवेतक्रियाग्रयत्वात्
कर्मत्वं स्यादिति वाच्यम्, इहापत्तेः, तत्रोभयोरिव कर्मत्वात् । नचैवं तत्र
विहगो विहगं गच्छतीति स्यात् । विहगभिनष्टसमवेता वा क्रिया तदुत्पत्तिवृत्ते
विहगेऽप्यनेन तदुत्पत्त्यात्तत्प्रतीतिरेत्यादि । न च यत्र एवाकर्षणादिना
रदमभिनष्टत्वं तन्पादयम् इति गच्छति चेन्नतत्र चैत्रं गच्छतीति स्यादिति
वाच्यम्, तादृशरूपक्रियावृत्तत्वाद्वा तादृशवृत्तेः परत्वं बोध्यम् । अन्यथा
अत्र द्वितीया-प्रत्ययार्थतावच्छेदकं वृत्तद्वयच्छेदकं परत्वं बोध्यम् । अन्यथा
विहगेऽपि विहगस्य स्वात्सज्यवृत्ति-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदसत्त्वात्त-
दोपा स्यात् । न चैवं प्रमेयान्दुर्लभं पक्षतीत्यत्र प्रमेयान्दुर्लभावच्छिन्नभेदा-
प्रतियोगिः । प्रमेयपदो नास्तीति प्रचारस्यात्तत्प्रतीतिरेत्यादि ।

न चात्र प्रागभाष्येण द्रव्यं गच्छति चैत्र इति प्रयोगः, तत्र द्रव्यत्वाव-
च्छिन्नभेदेऽप्यगमनपरत्वसम्भवात्, तत्र द्रव्यपदस्य द्रव्यविशेषेण जाह्नविकारत्वात् ।
परत्वं यदि महत्त्वार्थविहितं तत्रैव सदा चैत्रेण स्वात्मा गम्यते इत्यपि स्यात्
इयंरित्यति । स्वार्थफलाश्रयेति । स्वार्थकलप्रकारचान्द्रधोपविष्टेऽप्य-
पेक्षिकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(न्यायवा०) अचित्तविषयकधाम्नयोगेऽपि नान्तरीयेकं शर्करामोजनार्थं
शर्करामोजनं कृत्वा इत्यादी द्वितीयाया अनकृते लक्षणा, न निषिद्धि-
मन्त्ये । इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य रामहृष्यनिर्मि-त्र व्याख्या धरनेति तां निषिद्धन्तो

वयं सचेदं विशासयामो विदुः ।

घटं जानाति, इच्छति कुरुते, चैत्रः (मैत्रः) । मैत्रेण
जायते इष्यते, क्रियते घट इत्यादौ सविपयकपदा-
र्थाभिधायिघातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विपयित्वं
विपयत्वं च कर्तृतिङा स्वाश्रयत्वं तृतीयया चाधे-
पत्वं बोध्यते ॥ १४ ॥

अन्ययबोधे त्वयं विशेषः—यदेकत्र कर्तृयाश्रय-
त्वं तत्र क्रिया तत्र विपयत्वं तत्र कर्मविशेषणत्वम् ।
अन्यत्र कर्मणि विपयता तत्र क्रिया तत्राधेपत्वं तत्र
च कर्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ कर्तृकर्मकृतां
विपयाश्रय-प्रतियोगिबोधकत्वम् । यतत इत्यादौ
घत्यादिनोपस्थिते यत्ने विपयित्वेन नान्वयः, किन्तु-
द्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अत एवाभुञ्जानेपि
भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ॥ १५ ॥

स्वाहुः । यथायथमिति । द्वितीयाया विपयित्वमाल्लघातेन विपयत्वमि-
त्यर्थः । अत्र पच्यते तद्गुण इत्यादौ तद्गुणादेरेव परस्वप्रतीतिर्भावनाम्बप-
बोध इवाक्यातोपस्थात्पररेरे विशेषणतया बोधे प्रथमान्तमन्व्योपस्थितिर्हेतु,
एतद्वलात् । प्रथमान्तोरत्वाभ्यस्यापि तथात्वमिति । अत्र च पुन्यवन्तादि
परवदेकोच्चारणान्तमर्थेन छत्तिर्बोध्यः । अन्यथा परसमवेत्तरपायोग्यतया
ऽनन्वयेऽपि इशास्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः ॥ १४ ॥

एतत्र कर्तृस्थले । आभयस्वमित्यशेर्षिशेषणविरूपेणान्वयः । ज्ञात
इत्यनेन विपयः, ज्ञातेत्यनेनाभयः, नष्ट इत्यनेन प्रतियोगिर्बोध्यते इति
बोध्यम् । धर्मिवाचकस्य कृतमभिप्रेत्याह—कर्मकर्तृकृतमिति । सविपयामि-
धायिघातुयोग इति सामान्यन उक्तेः । अत्रवादमाह—यतत इत्यादि । करो-
तीत्यादिविवरणाय—यत्यादिनेति । आदिना यस्यतीत्यादिसङ्घट्टः । यति-
घातोऽग्नि लक्षणायां विपयत्वेनान्वयादाह—यत्न इति । नत स्पृहावत्स-
विपयत्वबोध एव अनुषीं स्यादतोऽन एवेति । मुञ्जाने तु न विलक्षणोद्देश्यत्वे-
नान्वयादित्यपि बोध्यम् । जनक्याष्टतत्रयोजकत्वमेव अनुषीं बोध्यते ।
अन्यत्रामुञ्जाने भोजनाय यतत इत्यादिरित्याहुः । उद्देश्यत्वेनेति । तच्चाति-
रिक्त स्वरूपविशेषो वेत्यन्यदेतात् । अत एव उद्देश्यत्वेनान्वयादेव । अन्यथा
भोजनं करोतीतिबद्धो मनवात् एव भोजनाय यतत इत्यपि स्यात् ॥ १५ ॥

धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः ।
लडादिति अथर्था वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिक-
मेकपदोत्तरत्वमत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति ।

भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन
व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति
न प्रयोगः । न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको
विद्यते इति । नापि घट-भूतलघोर्मिथः संयोग
इति वत् मिथो गमनमित्यादि ।

प्रत्ययोपनीतपरसमयेतव्यापारजन्यधात्वर्थफल-
शालित्वं च कर्मत्वं, फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादीनां,

(न्यायशा०) मण्डनमहास्वामिभिरुक्तमाह-धातोरिति । त्रिपदादीना-
मुत्तरसंयोगादिरूपकत्वाच्चकृत्वात् एषांपतापतिः । आख्यातजन्यवर्तमानरेषु
आख्यातजन्यव्यापारोक्तिविहितोक्तिषु पदोपान्तरमित्यस्यास्यः ।

यह फलस्य धारणार्थे फलसत्त्वे व्यापारविगमेऽपि पाकस्तिष्ठतीत्यादि
स्यात्त आह-भाष्यप्रत्ययस्येति । अनुकूलव्यापार इति । अत्रापि व्यापार
एव शक्यः अङ्गुलत्वं संसर्ग इति बोध्यम् । मिथो गमनमिति । गमधा-
त्वर्थस्योत्तरसंयोगश्च द्विष्येऽपि तदङ्गव्यापारस्यातत्त्वादिति तन्मते फलस्य
धात्वर्थत्वात् ।

धात्वर्थजन्यकस्यादितरे धात्वर्थतावच्छेदककृत्यादितरे कर्मत्वमप्यनु-
पपन्नम आह-प्रत्ययोपनीतेति । प्रत्ययोपनीतो यो व्यापारः परसमयेत-
न्नस्य धात्वर्थरूपकत्वं तच्छास्त्रिकमित्यर्थः । चैवमित्यस्येति यद्वाप्यादि
तन्नस्यैव फलकं धात्वर्थः तच्छास्त्रिकं वर्तते चैत्रादावप्यस्ति, अतः प्रत्ययो-
पनीतेति क्लृप्त्यनम् । द्वितीयादिना परसमयेतत्त्वम् । आख्यातार्थव्यापारे आ-
ख्यातेन तुतीपार्थे तद्बोध्यते । परत्वं पूर्वबोध्यम् । परसमयेतव्यापारजन्यं तद्व-
च्छास्त्रिकप्रमाणानि कर्मत्वकारणाय धात्वर्थेति । मैत्रनिष्ठेति । निष्ठत्वं तुतीपार्थे
व्यापारः, आश्रयत्वं आख्यातार्थः, व्यापारः फले, तत्राश्रयत्वे, तच्च संज्ञे,
प्रकार इति व्यापारान्वितो धात्वर्थः फलं साक्षादेवाश्रितं तद्वत्त्वे प्रकार
रूपेण ।

व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिनाऽभिधीयते । एवं च तण्डुलं
पचति चेन्न इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनक-
व्यापारवाञ्छैत्रः, मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यस्य मैत्र-
निष्ठव्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः ।
फलव्यापारयोर्विशेषण-विशेष्यभावभेदादेव कर्तृ-
कर्मप्रत्ययव्यवहारः ।

यस्तु तस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि व्यापार
एवार्थः । कर्माख्यातस्य च घात्वर्थफलनिरूपितमधि-
करणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापारा-
श्रयः, कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् । जानाती-
त्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्तव्या ।

चैत्रेण पच्यते पक्क इत्यादौ सुवर्थ एव व्यापारे
वर्तमानत्वाद्यन्ययः । पचमानः पक्वानित्यादां पुन-
रनाद्यत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्ययः ।

अत्र व्यापारव्याख्यातिरिक्ताविभक्त्यर्थस्य व्यापारस्य घात्वर्थे प्रकारतया भग्नम-
भ्युत्पन्नमतो वस्तुतस्ति । मैत्रेण पच्यते इत्यत्र व्यापारस्मृतीदार्थः, फले धात्वर्थे,
स वाच्यत्वे आख्यातार्थः, तत्र तद्वृत्ते अन्वेतीति पक्षस्यैव कर्माख्यातस्य फले न
वाच्यमिति । घात्वर्थनिरूपितमिति निरूपितत्वसम्बन्धेन घात्वर्थस्याधिकरण-
त्वे । अन्वयव्यवहारेण । अतिकरणत्वमाश्रयं इति बोध्यम् । पूर्वोक्तैवेति ।
पटे जायतीत्यदौ त्रिपदित्वे द्वितीयार्थः, कर्मत्व तत्र भावमिति ।

ननु व्यापारव्याख्यातार्थत्वाभावे क्व वर्तमानत्वान्वयोऽतः सुवर्थेति न चैवम-
समानस्योपात्ते व्यापारे वर्तमानत्वान्वयेऽतिप्रसङ्गः, पक्वत्वोक्तघातुसमभिव्या-
हारे तच्छर्माख्यातजन्यवर्तमानत्वबोधे च तृतीयाजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वादि-
त्याहुः । दोष इत्यत्र आह—अन्ययोगेति, अतिप्रसक्तत्वात् । अन्ययोगवत्पि
विशिष्टवाच्यदिसत्त्वादप्रतिदि । यत्किञ्चित्प्रतियोगिकान्ययोगस्य सर्वत्र
व्यापारविशेषः ।

स्तां वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबल-
 लभ्यम्, एवकारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ, अन्ययोग-
 प्रतियोगिकव्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् । अन्ययो-
 गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे श-
 क्यप्रसिद्धिः, वाचितत्वं च पार्थ एवेत्यादी, पार्थान्य-
 योगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रतीतिप्रसङ्गः । तस्य
 ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यवच्छेदेन शक्यत्वे च
 स्वत्यस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं, नीलो घटो नारती-
 त्यादौ नीलघटस्यावच्छिन्नस्यैव पार्थ एवेत्यादावपि
 पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभावप्रतीतिः । समानं
 चेद् कृतौ कालान्वयघादिनाम् । घात्वर्थानुकूलव्या-
 पारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत इत्यादिव्यव-
 हारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेः, न तु तत्र प्रत्ययस्य
 व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वम् । संयोग इत्यादौ
 घात्वर्थमात्रप्रतीतेर्घादेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वमिति
 मण्डनमतानुयायिनः ।

तत्र, पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभ-
 वप्रसङ्गात् । फलानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभा-

गल्ले पौगः सम्बन्धः संयोगसमवायादिः, यथा आन्वयप्रकृतत्वसमवेतत्वात्-
 भावदेर्गुणादौ घञस्यैव प्रसिद्धिततो वाचित्वमिति एकरुद्रवाच्ययोः कश्च
 परस्परमन्वयोज्ज्वाल-समानं चेति । यदा स्वयाऽपि कृतः इति मद्राचकृतस्वी-
 कारादेकरुद्रे इती वर्तमानत्वात्पन्नयो वाच्य इति तात्पर्यमिति । अत्र यत्र
 तादृशव्यापारोऽस्ति तत्र संयुज्यत इत्यतस्तद्वद्वृत्तवर्तमानकेः व्यापारवर्त-
 मानताभासते संयुज्यत इत्यादौ, तत्र पचतीत्यादौ आह-संयोगव्यवच्छेदः ।

मन्वयु तत्राख्यातस्य यत्ने लक्षणा, शक्तिप्रमो वा, वातः फलेति । मन्वय-
 धातिरिक्तो व्यापारो वाच्योऽत्र अह-यिमायेति यथापि पूर्वसंयोगातिरिक्तो

गाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादिमति निश्चलादावपि विहगे
त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ॥ १६ ॥

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव
धात्वर्थः । सर्वत्र धात्व्याश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यायर्त-

व्यापार आलपातेनोपस्थाप्यते इत्युक्तौ न दोषः, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-
त्वात्, तथाप्याश्रये गमनमिति प्रयोगापत्तिः । इतरसंयोगस्य तत्रापि सत्तादि-
त्वाद्, तच्चिन्तयम् । अत्रापि लाघवादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति दूषणमित्यन्य-
सिद्धोऽपि वदिसंयोगो विह्वल्युत्पारककाले पचतीति प्रयोगः स्यात् । एवं पाक
इत्यादिस्थले पन्थरीनामनेकेषां शक्तिरूपनमस्मिन्मते दूषणमित्यपरे । एतेन
फलधात्वर्थो पालस्तु लाघवादाख्यातार्थ इत्यपि मत्तं निरस्तम् ॥ १६ ॥

[रामक०]केचिन्नु-ननु शस्तशक्तिपञ्चे व्यय-लेइसामान्यएव शक्ती कथं व्य-
वच्छेदविशेषक्यमस्तनाह-नील इति । यथा अभावमात्रशक्तेन ननुपदेन समभि-
व्याहारविशेषनाभादभावविशेषबोधस्तथाऽन्यत्वादिमानशक्तादप्येवरात् सम-
मिध्याहारविशेषात् पार्थान्यत्वादिनाम इत्यर्थ इत्याहुः । तत्र नीलविशेषणानुसर-
णवैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेकपदोपात्तानां कथं परस्परमन्वयस्तनाह-समानं चेति ।
ननु सर्वत्र व्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वे संयुज्यते इत्यत्र गच्छतीत्यतोऽविशेषात् कथं
न कर्मप्रयोगस्तनाह-धात्वर्थेति । व्यापारविरहिणि क्रियाविरहिणि । ननु
तत्रानि न व्यापारसामान्याभावः, ततस्तदवच्छेदेन निविहसंयोगान्तराभासादि-
रूपप्रतिबन्धकस्यैव सत्त्वादित्यत आह-संयोगवत्त्वेति । इदमुपलक्षणम् ।
व्यापारकालं संयुज्यते.....त्यप्रतिभेत्वपि बोध्यम् । अन्यत्र पन्थादेव्यापारव्या-
चि वेऽपि संयोग इत्यादी न तथा इत्याह-संयोग इत्यादायित्थादिना । ननु
सार्धविषय नानुभवः संदिग्धः कदाचित्कस्तु आनुमानिको मानधो वा शब्द
एव लक्षणया भविष्यतीत्यत्र आह-फलेति । नन्वव्यापारणानुपूर्वत्वाविशेष
एव संसर्गो मरिष्यतीत्यत्र आह-विभागेति । नाद्युक्तस्य विभाग इति पूर्व-
संयोगव्यापारभेदानुवृत्तेति ॥ १६ ॥

गुरुमतमाह-तत्र तत्रेति । आन्यातमाह-संयुज्येति । तच्चिदिनि । ननु नी-
लादी नादाश्रयत्वार्थ इति । तत्र तत्रेति । व्यापारस्य शुद्धं रूपमना-

मानत्वादिकं कचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ
इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ॥ १७ ॥

इति महोपाध्याय—शौरधुनाथशिरोमणिमहोपाध्यायकृत
आख्यातवादः समाप्तः ।

तदुक्तोद्भवता मन्त्रश्रीत्या...वानमपि बोध्यम् । व्यापारत्तरवात्तदोपाधिरे
मानाभावः । जनस्वरूपस्य स्वन्तुयत्त्वम् । एवमाद्यवापेक्षया आपनेन एत
एवाऽऽयातशक्तिरित्याहुः । नन्वविषयवादिद्विधाप्रचयः पाकः, तथा च कल्प-
चित् क्रियापामचीतापामवागवादापामाधीत्, पक्षपर्वति इत्यदिति चेत्, न,
अपार्थीदित्यत्र अस्मकियार्थस्य पक्षपर्वत्यत्राक्रियापाममावसीत् भावात्,
निपलः तथैव तत्तत्पार्थ । यत्तु एतन्नोक्तम्—वात्पार्थो व्यापारः आख्यातार्थ
उपादाकृतः पचति पाकश्रुतादपत्तित्यर्थः । तत्र, उत्पत्तेरापक्षेणसम्बन्धरूपाया
भनत्तामपि ।

अत्रैदं बोध्यम्—भोदनः पक्ष पच्यत इत्यत्र पचयातोरुपादे
लक्षणा । तथा भोदनपाकसम्बन्धवृत्त-तदुत्तरपार्थि-भोदन-जन्यफलवाली भोदन
इति बोधः ।

केचित्तु भोदोत्तर-अपवायाः कर्मस्ते लक्षणात् तत्पक्षेऽप्येति । भोदनत्तु
भावनाया...पि विशेष्यतेनान्नेतित्याहुः । एवं सति भोदनस्य भावनाम्बयो
न इपात् । कर्मस्वायत्नवद्वैतस्य तदन्वययोग्यत्वात् । इत्यनेन कर्मकर्तारि भिषो
कुसुलः स्वयमेवेत्यादौ कुसुलवदोत्तरप्रथमायाः कर्मस्ते व्यापारार्थः । तेन
कुसुलः स्वकर्मकमेदात्कुसुलव्यापारवान् स्ववृत्तित्यपारतन्म्यवेदजन्यफलवाली
इति बोधः ।

व्यापारार्थः । तेन कुसुलकर्मकमेदात्कुसुलव्यापारवान् कुसुलवृत्तित्यपारतन्म्यवेद-
जन्यफलवाधिनि बोध इति बोध्यम् ।

चैत्रं तदुक्तं पाचयति मैत्र इत्यादौ चैत्रपदोत्तरवृत्तित्यपार्थः कर्तृत्वलक्षणकर्म-
त्वसर्था । निषेध व्यापारोऽप्येव । आभयत्वे आख्यातस्य लक्षणा निषेधः कृतिरेव
वा...वेतनेव...इति तत्रं पाचयति पाचयन् इत्यादौ निषेधो लक्षणा, आख्यातेन
उत्तरत व्यापारवादि...बोध्यते निषेधो निरपेक्षत्वमित्याहुः । तथाच चैत्रकृत-
स्वन्दुलकर्मको वः पाकस्तद्वृत्तित्यपारार्थको मैत्र इत्यर्थः । यद्यपि चैत्रमेवमप-

कर्तृकेऽपि पाके इह सम्भवति तथापि चैत्रकर्तृकत्वविशिष्टस्य पाकस्यानुकूलस्य
पाकन्यापारयोः समर्गा बोध्य ।

यद्वा—तत्र णिव आत्पातस्य व्यापारोऽर्थः । चैत्र तण्डुल पाचय मैत्र
इत्यादौ चैत्रकर्तृकतन्तुलकर्मकपाकानुकूलव्यापारवाग्नौ इति बोधः । अतएव
करलयोरपि पचति पाचयति शब्दयोर्विच्छिन्नबोधहेतुः । चैत्र घट शपयती
त्यादौ चैत्रपक्षोत्तरद्वितीयायाः समयेतस्य घटपक्षोत्तरायाः विपश्चित्त समयेतस्य
घटविपयकज्ञानानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चैत्रं तण्डुलं पाचयति मैत्र इत्यादौ
गिज्ञेयं व्यापारे चैत्रपक्षोत्तरद्वितीयायाः । चैत्रकर्तृकत्वं जनकतासम्बन्धे-
नान्वेतीति चेच्चिन् ।

चैत्रमैत्री मिथ आश्लिष्यन् इत्यत्र मिथ परार्थं कर्मत्व तत्तत्कर्मत्व वा ।
तच्चाश्लेषेणाश्लेषि । तथा चैत्रकर्मकाश्लेषगात्रकूलकृतिमाश्लेषः । मैत्रकर्मकाश्लेषणा-
नुकूलकृतिमाश्लेष इति बोधः । तत्तत्सममित्याहारस्य तादृशबोधहेतुत्वान्न
चैत्रकर्मकाश्लेषानुकूलकृतिमाश्लेष इति धीरिति ।

विधानिधातुत्रस्य व्यापवाचस्पतेरियम् ।

आह्वयात्वाद्यन्वात् पातमात्रन्ददतु कोविदात् ॥ १ ॥

समाप्तेयमाह्वयात्वात्वादीनी ।

(रामकृ०) युवमतमाह—तत्रत्रेति । सकर्मकघातुविशेषेयित्वर्थः । व्या-
पारविशेष कर्तृत्वनिवामको व्यापारविशेषः । अतएव मण्डनमतीक्ष्णो विमता-
द्यनुकूलत्वादिदोषोऽपि । अत आह । सर्वत्रेत्यादि । पचतीत्यादौ विकृत-
त्यनुकूलत्वेन संयोगविशेषात्तादृशत्वेऽपि कृतिन्व्यापारात्मकघात्वर्थभयान्वम-
त्यवेति । न कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । आह्वयात्वाद्यं शिवेचयति—संग्रहेति ।
नश्यतीत्यादाराभयत्वार्थकत्वात्सम्भवादाह—ऊचिदिति । तत्र च प्रतियोगो
गित्वमर्थ इति प्रागेयोक्तम् । तादृशेति । इह च वर्तमानपलायनमवस्य
सर्वनिकृत्वं शाब्दत्वं चाभिप्रेयति अश्लेषः ॥ १७ ॥

गोविन्दचरणद्वन्द्वदनानन्दशालिना ।

आह्वयात्वाद्वाह्वयात्वेयं रामकृष्णेन निर्मिता ॥ १ ॥

इति रामकृष्णनिर्मिता व्याख्या समाप्ता ।

शुभमस्तु सर्वेभ्यः ।

“ गुजराती ” प्रिंटिंग प्रेस-स्थानि

कव्यसंस्कृतपुस्तकानि

संस्कृत प्रथमादर्शः (सचित्र)	...	०-६-०	०-२-०
संस्कृत द्वितीयादर्शः (सचित्र)	...	०-८-०	०-३-०
संस्कृत तृतीयादर्शः (सचित्र)	...	०-१०-०	०-४-०
वैदिकसाहित्यचरित्रम्	...	२-४-०	
श्रीकृष्णविलासकाव्यम् (विद्यासिन्याकवया व्याख्यया समेतम्)	...	०-१२-०	
भासकयासार (प्रथमद्वितीयौ भागौ)	...	०-८-०	
नैपथकाव्यरत्नम् (महाकविश्रीहर्षप्रणीतम् मलि- नापसूरीकृत व्याख्यया सहितम् सर्गाः-१-६ सर्गाः ७-१२		१-८-०	१-१२-०
शान्दमञ्जरी (अव्यय समासप्रकरणः घातुमालिका सहिता पं. अनंत नारायण शास्त्रिणासंकलिता		०-६-०	
नित्याहिकम् सस्वरम् (कापडी पुई)	...	०-८-०	
” (अंग्रेजी भाषांतर कापडी पुई)...		०-८-०	
प्रश्नमार्ग (पूर्वाधि) (ज्योतिष) पुत्रशेखरि नमि नीलकण्ठधर्मणा संस्कृता टिप्पण्या सहित...		३-०-०	
श्रीरामोदन्तम् गणपति शास्त्रीकृत टीप्पण सहित		०-४-०	
तर्कसार	...	०-६-०	०-१-०
ऋग्विधानम्	...	०-८-०	०-१-०
प्राकृत संविधानम्...	...	०-६-०	०-१-०
शिवानन्द लहरी with English Trans.		०-८-०	०-१-०
शाक्यतत्वम्	...	०-६-०	०-१-०
कोकिल संदेशः	...	०-४-०	०-१-०
श्यामला दण्डकम्-श्यामला नवरत्न मालिका.		०-१-६	०-०-६
शिवनाम कल्पलतालवालः	...	१-०-०	०-२-०
पद्मपुराणम् महासुविश्रीमद्भाष्य प्रणीत श्री ननुमुदन् सरस्वती विरचित. (चार भाग)		२४-०-०	
श्रीमद् भागवत श्रीधरी टीका सहित (प्रख्यात गणपत कृष्णाजी के छापाखानामे छपी हुए.)		२०-०-०	